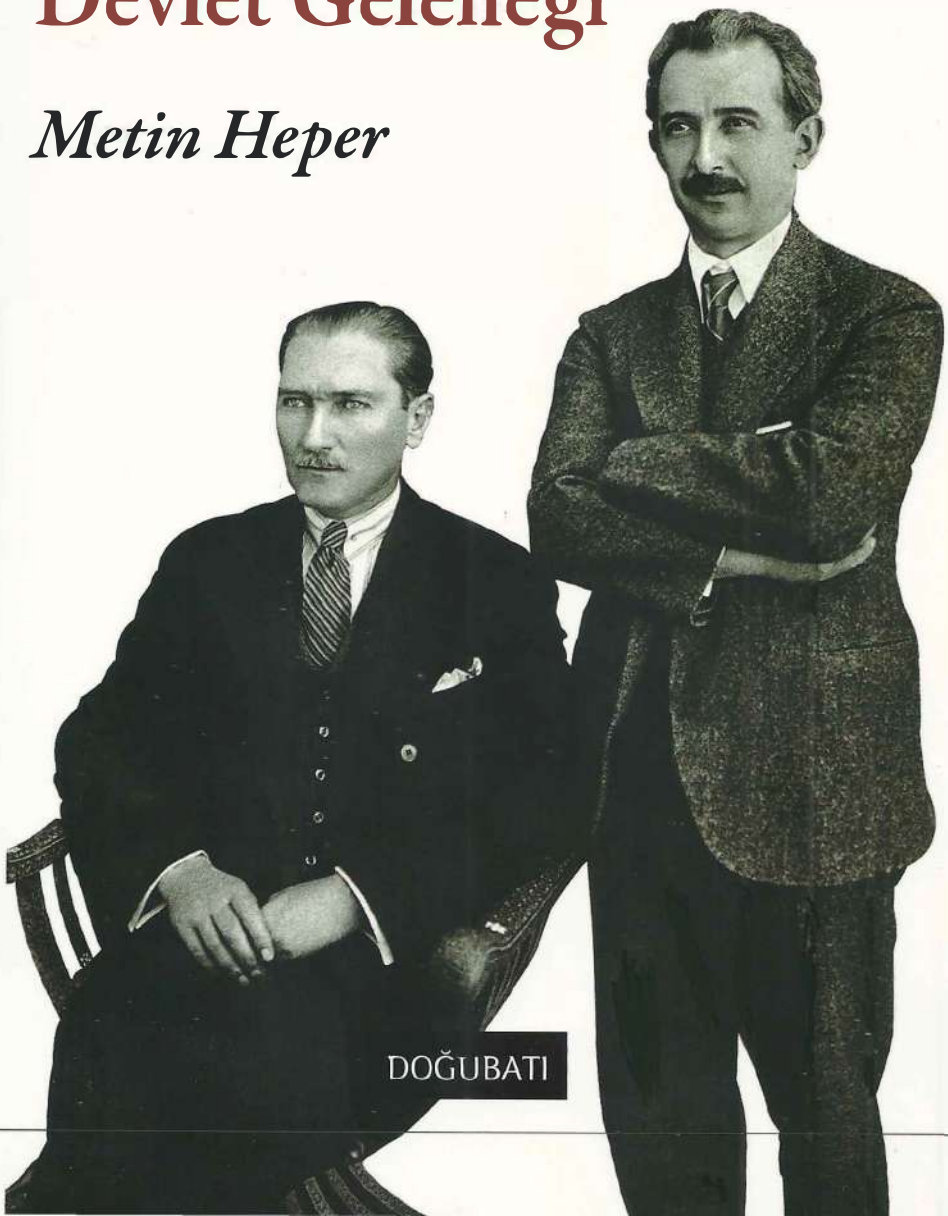
Türkiye'de Devlet Geleneği

Metin Heper

DOĞUBATI

Metin Heper

Türkiye'de Devlet Geleneği

Metin Heper

Türkiye'de Devlet Geleneği

DOĞUBATI

Metin Heper

Profesör Heper, Bilkent Üniversitesi İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi Dekanı ve Türkiye Bilimler Akademisi Kurucu ve Konsey üyesidir. 1968 ve 1971 yıllarında Syracuse Üniversitesi'nde Siyasal Bilimler alanında Yüksek Lisans (Master) ve 1971 Doktora dereceleri almıştır. Profesör Heper, Kudüs Üniversitesi'nde, Manchester Üniversitesi'nde, Harvard Üniversitesi'nde Misafir Araştırıcı, Connecticut, Brandeis ve Princeton Üniversitelerinde Misafir Araştırıcı ve Misafir Öğretim üyesi olarak bulunmuştur. *Islam and Politics in the Modern Middle East; State, Democracy and the Military: Turkey in the 1980s; Political Parties and Democracy in Turkey; Turkey and the West: Changing Political and Cultural Identities; Politics in the Third Turkish Republic* ve *Political Leaders and Democracy in Turkey* adlı kitapların ortak editörü ve yazarı, *Dilemmas of Decentralization: Municipal Government in Turkey; Democracy and Local Government: Istanbul in the 1980s; The State and Public Bureaucracies: A Comparative Perspective; Local Government in Turkey: Governing Greater Istanbul; Strong State and Economic Interest Groups: The Post-1980 Turkish Experience* ve *Institutions and Democratic Statecraft* adlı kitapların editörü ve yazarı ve *The State Tradition in Turkey; Historical Dictionary of Turkey* ve *İsmet İnönü: The Making of a Turkish Statesman* adlı kitapların yazarıdır.

© Tüm hakları Doğu Batı Yayınları'na aittir.

Özgün Metin
The State Tradition in Turkey, 1985

İngilizceden Çeviren
Nalan Soyarık

Yayına Hazırlayan
Zeynep Öztürk

Kapak Tasarımı
Harun Ak

Baskı
Tarcan Matbaacılık
1. Baskı: Haziran 2006
6. Baskı: Ekim 2018

Doğu Batı Yayınları
Yüksel Cad. 36/4 Kızılay/Ankara
Tel: 0 312 425 68 64-425 68 65

www.dogubati.com

ISBN: 978-975-8717-21-7 / Sertifika No: 15036

Doğu Batı Yayınları-20 Siyaset Bilimi-1

İÇİNDEKİLER

Kitabın Türkçe Basımına Önsöz 7

Kitabın İngilizce Özgün Basımının Önsözü 11

Birinci Bölüm
Giriş 15

İkinci Bölüm
Osmanlı Mirası 47

Üçüncü Bölüm
Geçici Aşkın Devlet 90

Dördüncü Bölüm
Bürokratik Aşkıncılık 120

Beşinci Bölüm
Devlet ve Toplum 166

Altıncı Bölüm
Yeni Aşkın Devlet 205

Yedinci Bölüm
Sonuç - Gözlemler 238

Kaynakça 247

Dizin 260

KİTABIN TÜRKÇE BASIMINA ÖNSÖZ

Ülkemizde, "devlet seçkini-siyasal seçkin", "devlet-hükümet" ayırımlarına, "devlet adamlığı" ve "güçlü devlet" söylemlerine son on yıllarda sık sık rastlanır oldu. Bu ayırımların ve söylemlerin atıfta bulunduğu olguları, bu kitabın İngilizce özgün baskısı olan ve 1985 yılında İngiltere'de yayımlanmış olan *The State Tradition in Turkey* adlı kitabımda ele almıştım.

Kitabın Türkçe baskısı için yazdığım bu yeni Önsöz'de üç hususa değinmek isterim. Birinci husus şudur: Kitapta irdelenen devlet olgusunun yine son zamanlarda çokça sözü edilen "derin devlet" olgusu ile bir ilişkisi yoktur. "Derin devlet"ten söz edenler, bir takım devlet birimlerinin kapalı kapılar arkasında karanlık işler çevirdiklerini, bu birimlerin faaliyetlerinin genelde bazı grupların lehine, fakat toplumun geniş kesimlerinin aleyhinde olduğunu, hattâ o geniş kesimlerin üyelerine, zaman zaman cinayet dâhil, fiilî tecavüzde bulunduğunu ima etmektedirler. Bu kitapta sözü edilen devlet olgusu ise genel çıkarın ön plana alındığı düşünülen faaliyetler ile ilgilidir. Söz konusu devletin temsilcileri, yani "devlet seçkinleri", zaman zaman siyasal seçkinlerin toplumun uzun süreli menfaatlerine gerekli

özenin gösterilmediğini düşünerek bu "işlevi" tamamen veya kısmen kendileri yerine getirmeye çalışırlar. Bunu yapmaya çalışırlarken de, genel çıkar ile özel çıkar arasında bir denge kurmaya gayret etmezler; hemen tüm vurguyu genel çıkara yaparlar.

Altını çizmek istediğim ikinci husus ise şudur; kitapta devlet olgusu, deterministik veya normatif bir çerçevede ele alınmaktadır. Ne Marksist yazında olduğu gibi, devletin muhakkak hâkim sosyal sınıfın bir aracı durumuna düşeceği düşüncesinde hareket edilmekte, ne de Hegelci bir yaklaşımla devletin her zaman en üst düzeyde rasyonalizmi temsil edeceği düşünülmektedir. Kitapta devlet, ampirik bir olgu olarak ele alınmaktadır; değişik mekân ve zamanlarda bir devlet olgusunu, yani devlet seçkinlerini, ortaya çıkabileceği, değişik biçim ve oranlarda siyasal seçkinleri denetimleri altında tutabilecekleri ve böylece siyasal hayatı büyük ölçüde damgalarını vurabilecekleri varsayılmakta ve bu durumun sonuçlarını Türkiye'nin siyasi hayatı için neler olabileceği irdelenmektedir.

Son olarak belirtmek istediğim husus ise, şudur; bu kitapta kullandığım devlet olgusuna, ilk defa J. P. Nettl'in 1979 yılında *World Politics* adlı dergide yayımladığı bir makalede değinilmiş ve söz konusu devlet'ten "güçlü devlet" (*strong state*) diye bahsedilmişti. Ben de bu nedenden dolayı kitabın özgün İngilizce baskısında aynı ibareyi kullanmıştım. Kitapta "güçlü" sıfatı, siyasal seçkinleri denetimleri altında tutmaya çalışan ve bunu bir ölçüde başaran devlet seçkinlerini bu konumlarının altının çizilmesi için kullanılmıştı. Bu ibare, Türkiye'nin siyasal hayatı ile ilgili literatürde zaman zaman eleştirildi; "güçlü devlet" ibaresiyle "etkin devlet"ten söz edildiği düşünüldü. "Türkiye'de vergisini dahi doğru dürüst toplayamayan devletten" "güçlü devlet" olarak bahsedilemeyeceği ileri sürüldü. Açıktır ki, söz konusu eleştiri isabetli olmamıştır; "güçlü" sözcüğüne yazarın vermediği bir anlam yüklenmiş ve sonra, sözcüğün yerinde olmadığı belirtilmiştir. Öte taraftan, bundan böyle bu tür

yanlış anlamalara meydan vermemek için kitabın Türkçe baskısında "güçlü devlet" ibaresinin yerine, "aşkın devlet" ibaresi kullanılmaktadır. Herşeyi kapsayan anlamına da gelen "aşkın" (*trancendental*) sözcüğü ile de, genel çıkarın gözardı edilmesini önlemek isterken özel çıkarlarla pek yaşam alanı bırakmayan bir devlet olgusuna atıf yapılmaktadır.

Bu Önsözü bitirirken Kitabın Türkçe basımını yayımlamaya karar veren ve bu işi büyük bir ehliyetle ve de sabırla gerçekleştiren sayın Taşkın Takış'a ve kitabın çevirisini yapan Y. Doç. Dr. Nalan Soyarık'a teşekkür ediyorum.

Bilkent, Ankara
2006

KİTABIN İNGİLİZCE ÖZGÜN BASIMININ ÖNSÖZÜ

Bu kitabı kaleme almam konusunda beni teşvik eden İngiltere'de Hull Üniversitesi'nde öğretim üyesi olan Profesör Clement H. Dodd'a çok şey borçluyum. Kendisinin bana önerdiği konu daha sonra ortaya çıkan üründen bir bakıma farklı olmasına karşın, kitapla ilgili tüm çalışmalarım süresince Profesör Dodd benden bilimsel ve dost desteğini hiçbir zaman esirgemedi. Kendisine teşekkür ediyorum.

Türkiye'deki kamu bürokrasisi üzerinde araştırmalar yaptığım dönemde, söz konusu bürokrasinin siyasal hayatta oynadığı rolün yeterince anlaşılabilmesi için gelişmekte olan ülkelerdeki bürokrat-siyasetçi ilişkisini incelemek için geliştirilmiş kuramsal modellerin yetersiz kaldığı sonucuna vardım. Giderek, Türkiye örnek olayı ile ilgili olarak, tarihsel bir yaklaşımın benimsenmesinin ve bu çerçevede Türkiye'nin bu konudaki deneyiminin, Anglo-Amerikan ve Kara Avrupası bürokratik deneyimleri ile karşılaştırılmasının uygun olacağını düşündüm. Bu nedenle, son yıllarda [1980'li yılların başında] Boğaziçi Üniversitesi'nde verdiğim derslerde konuyu böyle bir

yaklaşımla irdelemeye çalıştım. Sözünü ettiğim derslerimi alan öğrencilerime bu 'arama süreci'ne iyi niyetle katlandıkları ve üstelik yaptıkları eleştiriler ve ileri sürdükleri düşüncelerle yolumu aydınlattıkları için şükran borçluyum.

Kitapla ilgili çalışmalarımın bir bölümünü, 1981-1982 akademik yılını Fulbright Bilimcisi ve Misafir Profesör olarak geçirdiğim Amerika'daki Connecticut Üniversitesi'nde yürüttüm. Bu üniversitede bir akademik yıl geçirmemi sağlayan Tarih Bölümünden Profesör Howard Reed ile orada bilimsel işbirliği yaptığım Siyaset Bilimi Profesörleri David E. Repasse, Rudolp Tökes ve Ramon Knaurhause ve diğer her hususta bana yardımcı olan Siyaset Bilimi sekreteri Florence Selleck'e teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca, bu kitap ile ilgili çalışmalarıma 'American Research Institute in Turkey'nin yaptığı mali katkıyı da belirtmek isterim.

Clement Dodd, kitabın taslağının tamamını ve Frank Tachau ve Andrew Mango ise bazı bölümlerini okudular. Kendilerinin dikkatimi çektikleri hususlar, taslak metni geliştirmemde çok yararlı oldu. Kaydetmeye gerek yok ki, yine de rastlanabilecek yanlışların ve isabetsiz yargıların tek sebebi benim sergilemiş olduğum inatçılığımdır.

Bu kitapta yer yer, daha önce yayımlamış olduğum bazı çalışmalarımdan yararlandım. Bu konuda bana izin vermiş olan, *International Journal of Turkish Studies*, *Journal of the American Institute for the Study of Middle Eastern Civilization*, *International Journal of Middle East Studies*, *Orient*, *Comparative Studies in Society and History*, *International Political Science Review* ve *Comparative Politics* adlı dergilerin ve *Atatürk and the Modernization of Turkey* ve *Modern Turkey: Continuity and Change* adlı kitapların yayınevlerinin ilgililerine de teşekkürlerimi sunuyorum.

Boğaziçi Üniversitesi'nde Fulya Ertek, kitap metnini büyük bir beceri ile daktilo etti. Ülker Özür kendisine yardım etti. Her ikisinin de gösterdiği sabrı burada zevkle hatırlıyorum.

En büyük teşekkürü eşime ve kızıma borçluyum; bu kitabı yazmak için gerek eşim gerekse kızım, kendilerinden çaldığım büyük bir zaman dilimini hiçbir zaman mesele yapmadılar.

Bebek, İstanbul, 1985

Birinci Bölüm

GİRİŞ

I

Türkiye'nin siyasal hayatı üzerine yapılan bir çalışmada, çok partili dönemde Türkiye'nin, otoriteryen-bürokratik tek parti rejiminden çevre güçlerinin önemli bir rol oynamaya başladığı çok partili sisteme geçtiğine ve Türkiye'nin kültürel bölünmeler yerine sosyo-ekonomik bölünmelere dayanan yeni bir parti sistemi geliştirdiğine dair işaretler bulunduğu belirtilmişti.[1] Bir başka çalışma da Türkiye'deki siyasal rejimin vesayet sisteminden daha açık ve rekabetçi bir sisteme dönüştüğünü ileri sürülmüş ve etkin ama demokratik bir siyasal hayatın tesis edilebilmesi dünyada bir ülkede başarılı olacaksa bu ülkenin ancak Türkiye olabileceği ifade edilmişti.[2]

---

[1] Ergun Özbudun, *Social Change and Political Participation in Turkey* (Princeton: Princeton University Press, 1976).

[2] Frederick W. Frey, "Patterns of Elite Politics in Turkey", *Political Elites in the Middle East*'ın içinde, ed. George Lenczowski (Washington, D.C.: American Research Enterprise for Public Policy Research, 1975), s. 41-56.

Ancak Türkiye'de demokrasi sorunlu olmaya devam etmiştir. İyi bilindiği gibi, Türkiye'de 1960'tan sonra çeşitli askerî müdahaleler yapılmıştır. Özellikle 1970'lerden itibaren, siyasal bölünme ve ideolojik kutuplaşma giderek artmıştır. 1973 yılı sonrasında, politikacılar arasında artan sürtüşmeye ve ciddi bir noktaya ulaşan silahlı sokak çatışmalarına o zaman hükümette bulunan koalisyon ortaklarının ardı arkası kesilmeyen çekişmeleri de eşlik etmiştir. Bu durumun sonucu olarak, ülkede siyasal sistem sık sık tıkanmıştır. Bu gelişmeler, yukarıda değinilen Türkiye'nin siyasal hayatının dönüşümü ile ilgili değerlendirmelerin fazla iyimser olduğunu göstermiştir.

Gelişmekte olan ülkelerdeki demokratikleşme olgusunun seyri hakkında öne sürülmüş bazı genel kuramsal modeller de Türkiye örnek olayını açıklamakta yetersiz kalmıştır. Örneğin, siyasal istikrarsızlığı, "büyüme sancıları", kişisel hiziplerin ve cemaat benzeri gruplar arasındaki ihtilafların hükümet politikaları üzerindeki olumsuz etkisi ve/veya siyasal kültür yaklaşımları ile açıklama çabaları Türkiye bakımından geçerli görünmemektedir.[3]

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk kurumsallaşma örüntüsüne baktığımız zaman, mali kaynakları kolayca çevreden merkeze aktarabilen ve başarılı savaşlar yapabilen iyi örgütlenmiş bir yönetim ile karşılaşıyoruz. Bu erken dönem kurumlaşma biçiminin yozlaşmasını takiben Osmanlı, bürokratik ve siyasal kurumlarını iyileştirmeye çalışmıştır. Bu çabalar özellikle 1839-1876 Tanzimat Dönemi'nde yoğunluk kazanmış ve daha sonraki dönemlerde de belirli aralıklar ile devam etmiştir. Cumhuriyet devrinin 1923-1945 yıllarını kapsayan tek parti döneminde, 1923'ten 1937'ye uzanan yılların büyük bölümünde Başbakan ve 1938-1950 yıllarında Cumhurbaşkanı olan

[3] Yazar konuyu kendi çalışması olan, "Recent Instability in Turkish Politics: End of a Monocentrist Polity?" *International Journal of Turkish Studies*, 1 (1979-80), 102-113'te ayrıntılı olarak ele almıştır.

İsmet İnönü'lü yıllarda, merkezî yönetim önemli ölçüde ıslah edilmiştir. Karizmatik bir lider olan Cumhurbaşkanı Atatürk, bürokratik kademeleri atlayarak hükümet işlerine müdahale etmeye çalıştığında karşısında İnönü'yü bulmuştur.[4] Diğer taraftan, Türkiye'de siyasal parti geleneğinin 1912-1918 Jön Türk dönemine kadar geri gitmesi ve dolayısıyla hayli uzun ömürlü olması da göreceli olarak parti sisteminin büyük ölçüde kurumsallaşmasına katkıda bulunmuştur. Ayrıca, Türkiye'de serbest ve adil bir biçimde yürütülen çok sayıda genel seçim yapılmış ve bu seçimlerin bazıları siyasal iktidarın el değiştirmesi ile sonuçlanmıştır.

Adı geçen gelişmeler göz önüne alınırsa, ülkenin siyasal hayatında rastlanılan sorunları yalnızca "büyüme sancıları" olarak nitelendirmek konuyu çok basite indirgemek olur. Ayrıca, böyle bir tez, örneğin 1975-1977 Milli Cephe hükümetleri döneminde gözlemlenen "tuhaf" siyaset biçimine, 1961-1965 koalisyon hükümetleri döneminde neden rastlanılmadığını açıklayamaz.[5]

Son işaret edilen nokta, Türkiye'nin demokrasi sorunlarını, hükümet politikaları üzerinde kişisel hiziplerin ve cemaat ben-

---

[4] Osman Faruk Loğoğlu, "İsmet İnönü and the Modernization of Turkey" (Doktora tezi, Princeton University, 1970) ve Charles H. Sherill, *A Year's Embassy to Mustafa Kemal* (New York: Schribner, 1934).

[5] Bu dönemde, koalisyon ortakları arasında Türkiye'nin Avrupa Ortak Pazarı ile ilişkileri ve Kıbrıs sorunu gibi çok kritik konularda tam bir anlaşmazlık vardı. Koalisyon ortakları pek çok konuda birbirlerine güvenemiyorlardı. Her konuya partizan bir bakış açısı ile yaklaşma eğilimindeydiler. Koalisyon ortaklarının her biri sınırsız patronaj ilişkileri ve kayırma peşinde koşmakta idiler. Anayasal düzen dâhil, kanunlara muhalif davranışlarda bulunmaktan çekinmemekteydiler. Bu hususlar, yazarın "Recent Instability in Turkish Politics: End of a Monocentrist Polity?" adlı çalışmasında, özellikle bu çalışmanın 105-106. sayfalarında ayrıntılı olarak irdelenmiştir.

zeri gruplar arası çatışmaların hâkimiyeti ile açıklayan tezi de geçersiz kılmaktadır. Adı geçen teze göre, istikrarsızlığın temel nedeni bizzat siyasi seçkinlerdir. Çünkü bu teze göre, seçkinler arası çatışmanın yoğun olduğu ülkelerde, söz konusu çatışma ile birbirinden bağımsız kişi odaklı hiziplerin ve cemaat benzeri gruplar şeklinde ortaya çıkan güç odaklarının bulunması arasında yakın bir ilişkiye rastlanır ve bu iki olgu yekdiğerinin varlığını sürdürmesine yardımcı olur. Örneğin, siyasal seçkinler, aralarında sürüp giden çatışmada üstün gelebilmek için kişi odaklı hizip gruplarını ve geleneksel toplulukları kendi saflarına çekmeye çalışırlar ve bu durumun sonucu olarak geleneksel güç odakları siyasal hayatta önemli bir rol oynamaya devam ederler.[6]

"Büyüme sancıları" tezinin Türkiye'nin siyasal hayatının değişik evrelerinde rastlanan dinamiklerin açıklamasında yetersiz kalması gibi, bu ikinci tez de Türkiye'nin siyasal hayatının işleyiş biçiminin genel bir açıklamasını veremez. Diğer ülkelerde olduğu gibi, Türkiye'nin siyasal hayatında da kişi odaklı hizip grupları ve cemaat benzeri gruplar siyasal hayatta belli bir rol oynamaya devam etmektedirler. Ancak Türkiye'de, gene bazı başka ülkelerde görüldüğü gibi, siyasal hayatta belli dünya görüşlerinin oynadığı rolün önemi gözardı edilemez. Diğer bir deyişle, Türkiye'de de belirli dünya görüşleri ve karşıt görüşler siyasal partilerin ve hattâ parti hiziplerinin amaçlarını şekillendirmektedir.[7]

Türkiye'de siyasal partilerin zaman zaman büyük partilerden ayrılan küçük partiler olarak ortaya çıkmış oldukları iyi bilin-

---

[6] Gerald A. Heeger, *The Politics of Underdevelopment* (New York: St. Martin's Press, 1974), s. 79 vd.

[7] Türkiye'de merkezde geliştirilen politikaların nasıl cemaat benzeri grupların üzerinde etkili olduğunu ele alan bir çalışmaya örnek olarak bkz. Arnold Leder, *Catalysts of Change: Marxist versus Muslim in a Turkish Community* (Austin: University of Texas Middle East Monographs No. 1, 1976).

mektedir. Ancak, seçmenler arasındaki herhangi bir temel bölünmeyi yansıtmayan ve neredeyse tamamen seçkinler arası çatışmanın sonucu olarak kurulmuş bu partiler, ya kısa ömürlü olmuşlardır ya da uzun vadede fazla etkili olamamışlardır. Ayrıca, Türkiye'de siyasal partilerin örgütlenme biçimleri, Doğu ve Güneydoğu Anadolu hariç, siyasi seçkinlerin yerel düzeyde kendi kişisel taraftarlarının desteği ile güç kazanmalarını mümkün kılmamıştır. Çünkü iş başındaki parti yöneticileri ve parti başkanları, her zaman güçlü konumlarını korumuşlar ve dolayısıyla parti çalışmalarını ve parti içi seçim sonuçlarını kolaylıkla kendi tercihleri doğrultusunda etkileyebilmişlerdir. Bu durumun sonucu olarak, partilerin kongreleri için delegelerin seçildiği yerel kurullar her zaman merkez partinin üst düzey örgütünde hâkim olan gruplar ile ittifak halinde bulunan yerel hiziplerin yakın denetimi altında çalışmak zorunda kalmışlardır.[8]

Eğer "büyüme sancıları" ve gelişmekte olan ülkelerde kişisel hizipler nedeniyle istikrarsızlığın beklenebilir olduğu tezleri Türkiye'de yaşanan siyasal sorunlar için tatmin edici açıklamalar getiremiyorsa, bu sorunlar o ülkenin siyasal kültürü ile izah edilebilir mi? Türkiye'nin siyasal hayatı üzerinde çalışan bilimcilerden bazıları, söz konusu siyasal kültürü bu açıdan önemli addetmişlerdir. Adı geçen kültürün özellikleri olan, muhalefete karşı hoşgörüsüzlük, iktidarı mutlak görme eğilimi ve grup içi üyelere aşırı bağlılık ve grup dışındakilere karşı olumsuz tavır alma gibi tutumlar çoğulcu bir siyasal sistem için uygun olmayan eğilimler olarak yorumlanmıştır.[9] Türkiye'nin siyasal hayatı

---

[8] Sabri Sayarı, "Aspects of Party Organization in Turkey", *Middle East Journal*, 30 (1976), 190. 1980 askerî müdahalesinden sonra siyasal parti örgütlenmesinin demokratikleştirilmesi çabasına girildi. Fakat çalışan ve yöneten demokrasinin *yasama* yolu ile tesis edilebileceği kuşkuludur.

[9] Şerif Mardin, "Opposition and Control in Turkey", *Government and Opposition*, 1 (1966), 379 vd; Frey, "Patterns of Elite Politics in

üzerinde çalışan bir bilimci de, "ahlâksız particiliğin" Türkiye seçkinlerini, Alman, İtalyan ve Meksikalı seçkinlerden ayırdığı sonucuna varmıştır.[10]

Türkiye'nin siyasal kültürünün, ülkedeki siyasal sorunları ağırlaştıran bir öge olduğu düşüncesi, reddedilmesi mümkün olmayan bir tezdir. Fakat sadece siyasal kültür üzerine bina edilmiş bir tez de Türkiye'nin siyasal sorunlarını açıklama noktasında yetersiz kalır. Çünkü yukarıda belirtildiği gibi, Türkiye'nin siyasal hayatında zaman zaman tuhaf siyaset yapma biçimine pek rastlanmayan dönemler de olmuştur. Bundan da önemlisi, siyasal kültür bir boşluk içerisinde oluşmaz. Siyasal kültür çerçevesindeki herhangi bir açıklama, öncelikle söz konusu kültürel örüntülere hangi etkenlerin yol açtığı sorusuna da yanıt bulmak zorundadır. Dinamik bir perspektiften bakıldığında, siyasal kültürün temel bir neden olmaktan çok, mevcut durumun daha da olumsuzlaşmasına yardım eden bir etken olduğu söylenebilir.

Türkiye'nin siyasal hayatında rastlanan sorunların ortaya çıkarılabilmesi çabalarına katılan bir bilimci de yanıtı kendi içinde olan şu soruyu ortaya atmıştır: "Eğer Batı demokrasilerinde de ne seçkinler ne de kitleler demokratik değerlere tam anlamı ile ve hiçbir zaman geri dönülmeyecek bir biçimde bağlı değil ise ve eğer Batı'daki siyasal sistemler de aslında birer oligarşi ise, geçiş sürecinde olan ve birden fazla önemli siyasal güç odaklarını bünyesinde barındıran bir toplumun, hayati ulusal çıkarları pahasına demokratik sistemi bütün boyutları ile benimsemesini nasıl bekleyebiliriz?"[11] Söz konusu yazar, kuram-

---

Turkey", s. 65-66.

[10] Ersin Kalaycıoğlu, "Elite Political Culture and Regime Stability: The Case of Turkey." "The Centennial of Mosca's Theory of the Ruling Class" konferansında sunulan tebliğ, Northern Illinois University, DeKalb, Illinois, ABD, s. 7-9, Eylül 1981.

[11] Metin Tamkoç, *Inconsistency Between the Form and the Essence of the Turkish Political System* (Salt Lake City: University of Utah

sal çerçeve olarak, Schumpeter, Berelson, Lazarsfeld ve diğer bazı bilimcilerin taraftar olduğu, seçkinci demokrasi kuramından yola çıkmıştır. Bu kurama göre, yönetilenlerin karar verme sürecine katılmaları kaçınılmaz olarak sınırlıdır. Yönetilenler, siyasa (*policy*) geliştirme sürecine katılamazlar. Siyasal hayata katılmaları, kendilerine sunulan siyasa kümelerinden birine oylarını vermekten ibarettir.

Söz konusu bilimcinin, Türkiye'nin siyasal hayatının sorunlarının irdelenmesinde, genelde gelişmekte olan ülkelerin siyasal sorunlarının incelenmesinde kullanılan kuramları tercih etmemesi makuldür. Çünkü Türkiye, pek çok gelişmekte olan ülke için geçerli olan sömürge veya sömürge-sonrası ülke prototipine uymaz. Gelişmekte olan ülkeler ile karşılaştırıldığında, Türkiye'nin coğrafi, tarihsel ve giderek kültürel anlamda Avrupa'ya hayli benzer bir ülke olduğu görülür. Bu durumun önemli nedenlerinden biri, pek çok Batı-dışı ülkedeki tarihsel devamlılığa son veren sömürgeci ülkeler tarafından fethedilme ve daha sonra bağımsızlığa kavuşma ve bu olgunun yarattığı siyasal ve kültürel dinamiklerin Türkiye'nin siyasal hayatına damgasını vurmamış olmasıdır. Her ne kadar iktisatçılar ve sosyologlar, Türkiye'yi gelişmekte olan ülke olarak sınıflandırırlarsa da, Türkiye, Nijerya, Hindistan veya Brezilya gibi ülkelere nazaran Avrupa ülkeleriyle daha fazla ortak noktalara sahiptir.[12]

Middle East Research Monograph No. 8, 1983), s. 27.

[12] William Hale, "Modern Turkish Politics: An Historical Introduction" *Aspects of Modern Turkey*'nin içinde, ed. William Hale (London: Bowker, 1976) s. 1; Dankwart A. Rustow, "Turkey: The Modernity of Tradition", *Political Culture and Political Development*'ın içinde, ed. Lucien W. Pye ve Sydney Verba (Princeton: Princeton University Press, 1965), s. 172-173.

II

Burada, Schumpeter, Berelson, Lazarsfeld ve benzer bilimciler ve başka bilimci kümeleri tarafından Batı ülkeleri göz önünde tutularak geliştirilen demokrasi kuramlarının, bir fark gözetilmeksizin, "Batılı" olarak adlandırılan tüm ülkelerin siyasal dinamiklerini açıklamak için de yeterli olmadıklarının altının çizilmesi gerekir. Örneğin, Badie ve Birnbaum'un işaret ettiği gibi, Batılı ülkeler arasında devlet geleneğine sahip olan ülkelerin siyasal dinamikleri ve siyasal kültürleri böyle bir geleneğe sahip olmayan ülkelere göre önemli farklılıklar gösterir.[13]

Devlet, yaygın Weberyen tanımına göre, belli bir toprak parçası üzerinde meşru fiziksel güç kullanımı tekeline sahip siyasi bir kurumdur. Bu kavramlaştırmada, devletin, ilk kez Bodin tarafından tanımlanan egemenliğe, yahut nihaî otoriteye, sahip olduğu farz edilir. Bu şekilde algılanan devlet, seçimle işbaşına gelmiş hükümetler tarafından "ele geçirilecek" ve belirli amaçlar için kullanılacak ve kendi haline bırakıldığında da tarafsız olarak faaliyette bulunacak bir *araç*tır.[14]

Badie, Birnbaum, Scase ve diğerleri ise devlete, Weberyen yaklaşımda olduğu gibi, *hukuksal* değil *siyasal* bir gözlükle bakmaktadırlar. Bu ikinci yaklaşım çerçevesinde, devletin siyasi hükümetlere tabiyeti bir veri olarak kabul edilmemektedir. Aksine, değişik yer ve zamanlarda siyasal hayatta devletin otonom bir kurum olarak daha fazla veya daha az etkili olabileceği varsayımı yapılmaktadır. Bu noktadan hareketle, farklı siyasal rejimlerde veya farklı tarihsel zaman dilimlerinde, "toplumun uzun süreli menfaatlerinin" ne derecede toplumdan ve siyasi kurumlardan bağımsız olarak belirlendiğine ve giderek toplu-

---

[13] Bertrand Badie ve Pierre Birnbaum, *The Sociology of the State*, Fransızca'dan çev. Arthur Goldhammer (Chicago: The University of Chicago Press, 1983), Üçüncü Bölüm.

[14] Richard Scase, "Introduction", *The State in Western Europe*'un içinde, ed. Richard Scase (London: Croom Helm, 1980).

ma ve siyasi kurumlara ne ölçüde empoze edildiğine bağlı olarak, daha fazla veya daha az devletlilik olgusuna (*stateness*) rastlanıldığından bahsedilmektedir.[15]

Ortaya çıkmakta olan bu yeni devletlilik olgusu ile ilgili söz konusu kuramsal çerçeve bağlamında iki temel soruya cevap aranmaya çalışılmaktadır: (1) Erken Batı Avrupa devletlerinde gözlemlenen farklılıkların sebebi nedir? (2) Erken Batı Avrupa devletlerinde gözlemlenen farklılıklar daha sonraki dönemlerde çeşitli ülkelerdeki siyasal etkinliklerin özünü ve biçimini nasıl etkilemiştir?[16]

Bu sorulara şu cevaplar verilmektedir: Erken Batı Avrupa devletlerinde gözlemlenen devletlilik olgusunun oranını, değişik tercihlerin yol açtığı çatışmaları, toplumun uzlaşma (*consensus*) ile çözümlemede ne kadar beceri gösterdiği belirler. Uzlaşmaya ulaşılamadığı durumlarda ve oranda toplum karşısında egemen ve özerk bir devlet ortaya çıkar.[17] Bu tez çerçevesinde, devletin "egemenliği", toplum için hedefler belirleme konusundaki bağımsızlığını, devletin "özerkliği" ise devletin iç örgütlenmesindeki ve işleyişindeki otonomisini ifade etmektedir.[18]

---

[15] Burada ve aşağıda "sivil toplum", Hegel'in yaptığı gibi sadece "evrensel egoizm alanı" olarak tanımlanmamaktadır. Hegel'in sivil toplum kavramsallaştırması için bkz., Shlome Avineri, *Hegel's Theory of Modern State* (Cambridge: Cambridge University Press, 1972), s. 142. Bu çalışmada, Devlet'e olumlu veya olumsuz bir tavır alınmamaktadır; "Ne olmalı" sorusu sorulmamakta, "Ne olmuştur" ve "Neden olmuştur" soruları yanıtlanmaya çalışılmaktadır.

[16] Charles Tilly, "Reflections on the History of European State-Making" *The Formation of National States in Western Europe*'un içinde, ed. C. Tilly (Princeton: Princeton University Press, 1975), s. 13.

[17] Harry Eckstein, "On the 'Science' of the State", *The State*'in içinde, ed. Stephen Graubart (New York: Norton, 1979), s. 16.

[18] J. P. Nettl, "The State as a Conceptual Variable", *World Politics*, 21 (1968), s. 561.

Egemen ve özerk devletin ortaya çıkışının kökleri Ortaçağa kadar uzanmaktadır.[19] Burada, Batı Avrupa bağlamında feodalizmin, "merkezî feodalizm" ve "ademimerkeziyetçi feodalizm" olarak iki türünden söz etmek gerekmektedir. Ortaçağ İngilteresi, merkezî feodalizm için iyi bir örnek oluşturmaktadır. Bu dönem İngiltere'sindeki krallar ve baronlar birbirlerine eşit güçlere sahip olmuşlar ve bu durumun sonucunda yekdiğerinin haklarını teslim etmişlerdir. Böylece on dördüncü yüzyılın başından itibaren İngiltere'de "merkez" ve "çevre" arasında siyasal bir entegrasyon ortaya çıkmıştır. Kraliyet Konseyi'nin gezici yargıçları, baronların yerel yönetim kadrolarında yer alan şövalyelerle yakın ilişkiye girerken, yerel kiliseler, kontluklar ve kasabalar güçlü politik kimlik duygusuna sahip yönetim birimlerine dönüşmüşlerdir. Dolayısıyla, Ortaçağ İngilteresi'nde klasik feodalizmden daha çok "ulusal sözleşme"ye dayalı bir yönetim biçiminden söz edilebilir.[20] İngiltere'nin kıta Avrupası devletleri ölçeğinde dış tehditle karşılaşmamış olması da söz konusu yönetim biçiminin ortaya çıkmasına büyük oranda yardımcı olmuştur.

"Ulusal sözleşme" fikri daha sonra, Poggi'nin işaret ettiği gibi, *Standestaat* ya da asilzadeler, ruhban sınıfı ve avam'dan oluşan *estate* birlikleri şeklindeki siyasal yapılanma ile sonuçlanmıştır. Poggi'ye göre, İngiltere'de ve bazı benzer ülkelerdeki *Standestaat* yapılanmalarında *estate* temsilcileri tek tek *estate*'lerin çıkarlarından bağımsız hareket edebilmişlerdir. Bu temsilciler, oluşturulan meclisler yoluyla krallar veya onlar namına hareket edenler ile temas halinde olmuşlar, onların politikalarına itirazlarını dile getirmişler, haklarını tekrar tekrar vurgulamışlar, tavsiyelerini seslendirmişler, yönetenler ile ilişkilerinin niteliğini açıklığa kavuşturmuşlar ve daha da önemlisi, aynı zamanda

---

[19] Badie ve Birnbaum, *The Sociology of the State*, s. 79.

[20] Reinhard Bendix, *Kings or People: Power and the Mandate to Rule* (Berkeley: University of California Press, 1978), s. 193-195.

ülkenin yönetiminde kendilerine düşen görevleri de üstlenmişlerdir.[21]

Söz konusu *estate*'ler merkezî otoriteyle işbirliği içinde faaliyet gösterdikleri ve ülke yönetiminde kendi paylarına düşen görevleri yüksünmeden yerine getirdikleri için, farklı tercihlerin yol açtığı ihtilafların uzlaşma yolu ile çözümlenmesi mümkün olmuştur. İngiltere'de oligarşinin toplum kesimlerinin birbirini izleyen siyasal talepleri karşısında beceriyle geri çekilişi, hem oy hakkı kazanan yeni toplumsal kesimlerin mevcut siyasal yapıyı benimsemelerini hem de aristokrasi ve girişimci ekonomik orta sınıfın iktidar dizginlerini ellerinde sıkıca tutmaya devam edebilmelerini sağlamıştır.[22]

Ademimerkeziyetçi feodalizmin en iyi örneği ise Fransa'dır. Finer'in belirttiği gibi "... Fransız kralları yönetimleri altındaki asilzadelere fiilî otoritelerini kabul ettirebilmek için bazı temel siyasal birimleri denetim altına almayı, öte taraftan yerleşik siyasal yapılanmayı olduğu gibi bırakmayı tercih etmişlerdir. Kısaca ifade etmek gerekirse, Fransa'da krallar, bütüncül (entegre) bir siyasal yapılanma yerine, "Franklar topluluğu" biçimindeki bir siyasal yapılanmayı benimsemişlerdir.[23]

Böylece, dokuzuncu ve onuncu yüzyıllarda, diğer ülkelerle karşılaştırılırsa, Fransa'da ademimerkeziyetçi feodalizm tam anlamıyla kurumsallaşmıştır. Bu durumun sonucu olarak Kral ile yerel soylular, kendilerini sürekli bir çekişmenin içinde bulmuşlardır. Yerel soylular, kral ile bir işbirliği zemini (*modus vivendi*) oluşturmaya çalışmak yerine, geleneksel haklarını sonu-

---

[21] Gianfranco Poggi, *The Development of Modern State: A Sociological Introduction* (London: Hutchinson, 1978), s. 44.

[22] Keith Thomas, "The United Kingdom", *Crisis of Political Development in Europe and the United States*'in içinde, ed. Raymond Grew (Princeton: Princeton University Press, 1978), s. 63.

[23] Samuel E. Finer, "State and Nation-Building in Europe: The Role of the Military", *The Formation of National States in Western Europe*'un içinde, s. 126.

na kadar korumaya odaklanmışlardır. İlgilendikleri tek husus, mensubu oldukları *estate*'lerin yasal imtiyazlarına en küçük bir zarar gelmemesi olmuştur.[24] Bu durum XIV. Louis'nin mutlak yönetimine (1643-1715) kadar devam etmiştir. Ancak Fransa'da merkez ve çevre arasındaki ihtilaf, XIV. Louis'nin tesis ettiği Hobbes'cu kişisel yönetim biçimi ile de kalıcı bir biçimde çözümlenemedi. On sekizinci yüzyıl sonu Fransası'nda, yerel meclisler (*parlement*'lar) çerçevesinde örgütlenen feodal soylular, Turgot, Necker ve diğerlerinin kellelerini istemeye devam ettiler.

Süregiden bu çatışma, temel ihtilafların birbirini takip eden uzlaşmalarla çözümlenebilmesini engelledi. Bunun yerine, siyasal faaliyetleri sınırlayan, belirleyen bir devlet ortaya çıktı. Birnbaum, söz konusu devletin kavramsallaştırılmasının Fransız tarihinin tamamını işgal ettiğini belirtmiş ve bu çabaların sonucunda ortaya çıkan devletin, devlet nosyonunun ideal-tipi olarak algılanması gerektiğinden söz etmiştir.[25] Fransa, genellikle feodalizmin saptırılmış –ademimerkeziyetçi– biçimine eğilim göstermiş olduğu için Birnbaum'un bu önerisi şaşırtıcı değildir.[26]

Daha önce değinildiği üzere, erken devlet-inşâsı deneyimleri arasındaki farklar, daha sonraki siyasal hayat biçimlerinin farklı çizgiler takip etmelerine yol açmıştır. Örneğin, on dokuzuncu yüzyıl İngiltere'sinde rastlanan anayasa temelli egemen parlamento olgusu ile aynı yüzyılda Fransız Üçüncü Cumhuriyet'inde gözlemlenen yüksek burjuva (*haute bourgeoisie*) destekli üst düzey bürokratların (*grand corps*) damgalarını vurdukları

---

[24] A. R. Myers, *Parliaments and Estates in Europe to 1789* (London: Thames and Hudson, 1975), s. 9.

[25] *The Sociology of the State*, s. 105.

[26] Joseph Strayer, *On the Medieval Origins of the Modern State* (Princeton: Princeton University Press, 1970), s. 51.

"cumhuriyetçi sentez" olgusu birbirlerine tamamen zıt siyasal hayat biçimleridir.[27]

Devlet olgusu, belirli bir siyasal kültürün ortaya çıkmasına yol açar. Örneğin Berki, "aşkıncılık"ı (*transcendentalism*) ya da "devletçi yönelim"i (*statist orientation*) "araçsalcılık"tan (*instrumentalism*) ya da "toplumcu yönelim"den (*societal orientation*) ayrıştırır.[28] Aşkıncılık, insanın aslen *ahlâki* bir topluluğa ait olduğu inancını ifade ederken, araçsalcılık insanın aslen bir *çıkar* topluluğuna ait olduğu inancını belirtir. Birincisinde topluluk, üyelerine "öncel"dir; toplum "çıkarı", üyelerinin çıkarlarının toplamından daha fazlasını ifade eder; kurumlar tektipli bir biçimde (*uniformity*) algılanır; kanun, vatandaşların kolektif akıl ve iradesinin ifadesi olarak görülür; siyaset de temelde sadece liderlik ve halkın eğitilmesi olarak anlaşılır. Aşkıncılık, son kertede görevin kutsallaştırılmasını ve insanın tüm enerjisini bu kutsal görevin ifası için harcamasını ifade eder.

Araçsalcılıkta ise, bireylerin gruplardan bağımsız kimlikleri, ahlâki duygu ve amaçları vardır; kurumların ahlâki vecibeleri bulunmamaktadır; kanun, üyeler arasında varılmış anlaşmanın sonucu olarak algılanır; siyaset, normal bir faaliyet ve çeşitli görüş ve çıkarların bağdaştırılması etkinliği olarak görülür. Araçsalcılık, özgürlük, farklılık ve çoğulluğu ifade eder.

Bu yönelimlerin aşırı biçimlerine, yani "aşırı aşkıncılık"a ve "aşırı araçsalcılık"a sırasıyla toplumun ve devletin hemen tamamen etkinsizleştirildiği yönetim biçimlerinde rastlanır.[29]

---

[27] Nevil Johnson, *In Search of the Constitution: Reflections on State and Society in Britain* (Oxford: Pergamon Press, 1977), s. 85-86; Stanley Hoffman, *Decline or Renewal? France since the 1930s* (New York: The Viking Press, 1974), s. 444 vd.

[28] R. N. Berki, "State and Society: An Antithesis of Modern Political Thought", *State and Society in Contemporary Europe*'un içinde, ed. Jack Hayward ve R. N. Berki (Oxford: Martin Robertson, 1979), s. 2-4.

[29] *Age.*, s. 5.

Güçle kurulan ve güçle devam ettirilen Machiavellici siyasal rejim, aşırı aşkın yönetim biçiminin klasik örneğidir. Keza, İtalyan şehir devletleri "herhangi bir gelenekten yoksun" yönetim biçimleriydi.[30] Diğer yandan, Fransa'da Babeuf'ün alt sınıflara dayalı (*sans culotte*) cumhuriyetçiliği, aşırı araçsal yönetim biçiminin iyi bir örneğidir. Aşırı araçsal yönetim biçimi, tüm toplum kesimlerini aynı hizaya getiren demokrasidir; bu yönetim biçimi, yönetilenlerin sürekli, aktif ve etkin onayına dayanır.[31] Pek çok gelişmekte olan ülkelerdeki yönetim biçimi de "pretoryan" sistemleriyle aşırı araçsalcılık özellikleri gösterir.[32]

Berki'nin sözünü ettiği iki tip siyasal kültür örüntüsü, aşkıncı ve araçsal yönetim biçimlerinin ılımlı biçimlerinde de görülür. Ilımlı aşkıncı yönetim biçimlerinde, topluma değiştirilemeyecek normlar kümesi şeklinde bir "konsensus" empoze edilir. Devlet, bu normlar etrafında kurumsallaşmıştır. Örneğin, Fransa'da on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda düzen, hiyerarşi, sekülarizm, dayanışmacılık gibi değerler yavaş yavaş devletin etrafında kurumsallaştığı normlara dönüşmüştür.[33]

---

[30] Gerhard Ritter, "Origins of the Modern State" *Development of Modern State*'in içinde, ed. Heinz Lubasz (New York: MacMillan Company, 1965), s. 19.

[31] Peter T. Manicas, *The Death of the State* (New York: Putnam, 1974), s. 166.

[32] Burada Huntington'dan yola çıkıyorum: "Pretoryan bir sistemde toplumsal güçler birbirleriyle kendi başlarına karşılaşırlar; siyasal kurumlara veya siyasal liderlere, çatışmaları makul bir düzeye çekme işlevi atfedilmez. Aynı derecede önemli olarak, gruplar arasındaki çatışmaları çözümlemek için gruplar tarafından kabul edilmiş hiçbir meşru ve herkesin uymak mecburiyetinde olduğu kurallar yoktur" [Samuel P. Huntington, *Political Order in Changing Societies* (New Haven: Yale University Press, 1968), s. 196].

[33] Alexander Passerin D'Entréves, *The Notion of the State* (Oxford: Clarendon Press, 1967), s. 47-57.

Araçsalcılık'a dayalı yönetim biçimlerinde, toplumun amaçları toplumun kendisi tarafından belirlenir. Ilımlı araçsalcılıkta ise, toplum *içerisinde* kabul edilebilir düzeyde bir eşitsizlik doğal karşılanır. Uzlaşmanın ortaya çıkabilmesi için bireyler arasında uygarca davranış örüntüsüne veya bireysel davranışlara bir sınırlama getirilmesine ihtiyaç vardır. Unutulmamalıdır ki, John Locke'un tasavvur ettiği toplum, bağımsız fakat "makul" insanlardan meydana gelmekteydi.[34]

Yazar, devlet geleneğine sahip olan ve olmayan yönetim biçimlerini ve bu yönetim biçimlerinde gözlemlenen bürokratik yapıları ideal-tip düzeyinde başka bir yerde ele almıştır.[35] Aşırı aşkıncı yönetim biçimlerinde devlet çoğunlukla yönetenin kişiliğinde yapılanır. Yönetim tipi kişiseldir.[36] Burada, memurlar kralın kişisel araçlarıdır. Kurumsallaşma çok zayıftır. Memurlarda en çok arzulanan nitelik, memurun yönetenin kişiliğine sadık olmasıdır.

Yukarıda belirtildiği gibi, ılımlı aşkıncı bir yönetim biçiminde, devlet belirli normlar etrafında kurumsallaşmıştır. Öte taraftan devletin üzerine bina edildiği normların siyasal hayata yön vermesi konusunda değişik kişi ve/veya kurumlar sorumluluk üstlenebilir.[37] Örneğin, devlet normlarının siyasal hayatta

---

[34] A. D. Lindsay, *The Modern Democratic State* (New York: Oxford University Press, 1962), s.122.

[35] Metin Heper, "The State and Public Bureaucracies: A Comparative and Historical Perspective", *Comparative Studies in Society and History*, 27 (Ocak 1985), s. 86-110.

[36] Yazar, "kişisel yönetimi" Roth'tan farklı biçimde yorumlamaktadır: Yazarın kullandığı biçimiyle kişisel yönetim, rasyonellik ile uzaktan yakından ilişkisi olmayan bir yönetim biçimidir (Cf. Guenther Roth, "Personal Rulership, Patrimonialism and Empire-Building in the New States", *World Politics*, 20 (1968), s. 195-196.

[37] Nettl'ın belirttiği gibi, "...devletin hukuk, bürokrasi veya hükümet ile kavramsal olarak özdeşleştirilmesi, aslında öznel olan ve bazı durumlarda devletin bir uzvu, başka bazı durumlarda ise ondan

hâkim kılınması görevi krallık kurumu tarafından benimsenebilir. Böyle bir gelişme, Aydınlanma Çağı'nın değerlerini benimsemiş kralların mutlakiyetçi yönetim taraftarı kralların yerini aldığı bazı Avrupa ülkelerinde görülmüştür. Bu tür yönetim biçimlerinde, bürokratların kendilerinin katkısı olmadan formüle edilmiş siyasalara adeta mekanik bir şekilde uymaları beklenmiştir.[38] Bu kamu bürokrasisi türü, Weber'in geliştirdiği hukuksal-rasyonel bürokrasi türünden, birincisinde "rasyonalite" den çok "hukuksal"lığın vurgulandığı belirtilerek ayrıştırılabilir. Bu yönetim biçiminde, bürokratların muhakeme sahibi olmaları ve kendi takdir haklarını kullanmaları beklenmez; başkaları tarafından belirlenmiş siyasaları aynen uygulamaları istenir.

Ilımlı aşkıncı yönetim biçiminde devlet, bürokraside de yapılanmış olabilir. Bu durumda da, devlet rolünü oynayacak olan bürokrasi ile Weber'in hukuksal-rasyonel bürokrasisi arasında gene bir fark vardır. Weber'in hukuksal-rasyonel bürokratları temelde karar alıcı değil uygulayıcıdırlar; ılımlı aşkıncı yönetim biçiminin bürokratı ise karar vericidir ve kararlarını devlet normlarını göz önünde tutarak formüle eder.

Ilımlı aşkıncı yönetim biçiminde, devlet normlarının taşıyıcısı bir kişi veya kamu bürokrasisi olmayabilir. Bu işlev siyasi parti tarafından da üstlenilebilir. O zaman bu siyasal partinin

---

bağımsız hareket eden değişik kurumlara suni ve genellikle tanımı kendi içinde olan bir devlet işlevi izafe eder." [Nettl, 'The State as a Conceptual Variable', s. 563]

[38] Kamu bürokrasilerine ilişkin "makina modeli" ilk kez on sekizinci yüzyılda J.H.G. von Justi tarafından kavramsallaştırıldı: "... devlet tekerlek ve dişlilerinin tam olarak birbirine oturduğu ve yönetenin her şeye yön veren ustabaşı, zemberek veya ruh olduğu bir makinaya benzemelidir." Martin Krygier, "State and Bureaucracy in Europe: The Growth of a Concept", *Bureaucracy: The Career of a Concept*'in içinde, ed. Eugene Kamenka ve Martin Krygier (London: Edward Arnold, 1979), s. 17'de zikredilmiştir.

devletle özel bir ilişkisi olacaktır. Siyasal partinin anayasal işlevi olacak ve sadece temsil işlevi ile yetinmek durumunda olmayacaktır. Yalnızca çıkar-temelli siyaset gütmek yerine, siyasal partiye çok önemli telakki edeceği bir misyon yüklenecektir.

Ilımlı aşkıncı bir yönetim biçiminden ılımlı araçsalcı yönetim biçimine doğru hareket ettiğimizde manzara daha tanıdık bir hale gelir. Artık toplumun *karşısında* egemen bir devlet yoktur. Siyasal ihtilaflar uzlaşma yolu ile çözümlenir. Kamu bürokrasisi, siyasa geliştirme konusunda siyasal aktörlere tâbidir. Bürokrasi, iç işleyişi bakımından büyük ölçüde özerktir ancak bürokratlar, kendi görüşlerine ters düştüğü kanaati ile siyasetçilerin tercihlerine karşı tavır almazlar. Bürokrasi kendisini anayasal sistemden bağımsız hissetmez. Buna karşılık, siyasetçiler de bürokrasinin işlevsel uzmanlığına saygı gösterirler. Bürokrasinin araçsal rasyonalitesi vardır.

Aşırı araçsal bir yönetim biçiminde ise, makul derecede bir eşitsizlik bile reddedilir. Yaygın dünya görüşü, değerlerin aynı düzeye indirgenmesidir. Siyasal sistem sorumluluk ilkesini dışlayacak derecede temsiliyet ilkesini vurgular. Bürokrasinin işlevsel uzmanlık iddiası kabul edilmez. Arpalık, yani devlet kaynaklarını eşe dosta dağıtma sistemi, liyakata dayalı sistemin yerine geçer.

III

Dyson'un işaret ettiği gibi, Easton'cı geleneğin zayıf yanı devlete sadece hukuk penceresinden bakılması, genel olarak siyaset sosyolojisinin kifâyetsizliği ise devletin oynayabileceği rolü tahmin edememesidir.[39] Burada sunulan biçimi ile devlet ol-

[39] Kenneth H.F. Dyson, *Party, State and Bureaucracy in Western Germany* (Beverly Hills: Sage Publications, 1977), s. 6. Çağdaş sosyolojinin bu konuyu ele almadaki başarısızlığının yakın tarihli ve ustaca bir irdelenmesi için bkz. Badie ve Birnbaum, *The Sociology of the State*, Bölüm 2.

gusunun görmezden gelinmesi isabetsiz kuramsal çerçevelerin (paradigmaların) benimsenmesine ve dolayısıyla söz konusu yönetim biçimlerindeki siyasetin dinamiklerini açıklamakta yetersiz kalan kavramlar ile çalışılmasına yol açar.[40]

Örneğin Hampson, kuramsal çerçeve seçiminde dikkatli olunması hususunun altını şöyle çizmiştir: "...muhtemelen yalnızca İngiltere hariç, başka ülkelerdeki ihtilafların, sadece istemlerine alâka gösterilmesi isteği ile ortaya çıkan toplumsal sınıflardan kaynaklandığı görüşünde ısrar etmenin bir anlamı yoktur. Siyasal çatışmaların genel bir nedeni, siyasal gücü elinde tutanlar ile bu güçten mahrum olanlar arasındaki rekabettir ki, bu da genellikle merkez ile çevre arasındaki düşmanca tavırlar şeklinde tezahür eder."[41] Bir başka örnek vermek gerekirse, Alman devlet anlayışı açısından *Rechtsstaat* ve *Sozialstaat* kavramları, genellikle İngiliz karşıtları olduğu kabul edilen "hukuk devleti" (*rule of law*) ve refah devleti (*welfare state*) kavramlarından farklı anlamlar taşırlar.

On dokuzuncu yüzyıl Prusyası'nda *Rechtsstaat* kavramı, memurların özerkliğini meşrulaştırmaya hizmet etmekteydi. Yönetenin değil devletin hizmetkârları olan memurlar, kendi hukuksal alanları içerisinde hareket ettikleri müddetçe hiç kimseye hesap vermek durumunda değillerdi.[42] *Rechtsstaat*, Almanya'da bugün dahi (1985) hukuk devletinin ötesinde bir anlama sahiptir. *Sozialstaat* ise, "bırakınız yapsınlar-bırakınız geçsinler"in (*laissez-faire*) açıkça reddidir; devletin kapsamlı kamu hizmetlerini sağlamasını şart koşan Fransız devlet anlayışına denk düşer. Kelime anlamları aynı olmasına rağmen, benzer

---

[40] Theodor Schieder, *The State and Society of Our Times: Studies in the History of the Nineteenth and Twentieth Centuries* (Toronto: Thomas Nelson, 1962), s. 39.

[41] Norman Hampson, *The Enlightenment* (Harmondsworth: Penguin, 1981), s. 184. Birinci basım 1968.

[42] John A. Armstrong, *The European Administrative Elite* (Princeton: Princeton University Press, 1973), s. 162-164.

bir ayrıştırmayı İngilizlerin *rule of law* kavramı ile Fransızların *l'etat de droit* kavramı arasında yapmak gereklidir (her ikisi de kelime kelime tercüme edilirse aynı anlama gelmektedir: 'hukuk devleti'). Dahrendorf'un "Bir Alman için kendi toplumu bilinmezdir"[43] şeklindeki veciz gözlemi, isabetsiz kavramların üzerindeki peçeyi kaldırmamanın muhtemel sonucuna işaret etmektedir.

Türkiye'nin siyasal hayatı ile ilgili önde gelen bir bilimcinin[44] ortaya atmış olduğu "Türkiye'nin sadece siyasal değişimin kaçınılmaz büyüme sancılarını mı çektiği yoksa ülkenin siyasal yapısının ve kültürünün önemli bir noksan ile malûl mu olduğu" sorusu, Türkler için de Almanya'daki durumun mevcut olabileceği ile ilgili bir uyarı şeklinde alınması gerekir. Türkiye'nin siyasal hayatının incelenmesinde yaygın olarak kullanılan kuramsal çerçeve, erken Osmanlı yüzyıllarından beri hayatın çok önemli bir özelliği olan devlet olgusunun siyasal kültür ve yapı üzerindeki etkilerinin çalışılmasına imkân vermemiştir.

Bir örnek vermek gerekirse, Türkiye 1981 yılında modern Türkiye'nin kurucusu Atatürk'ün yüzüncü doğum yılını kutladı. Bu kutlamalar, Atatürk'ün "Atatürkçülük" olarak adlandırılanlar da olmak üzere, başardıklarını incelemeyi amaçlayan çok sayıda bilimsel ve diğer tür toplantılar için uygun bir ortam yaratmıştı. Fakat yazarın başka bir yerde işaret ettiği gibi,[45] "Atatürkçülük" gene devlet olgusuna ilişkin olarak ele alınmadı; "Atatürkçülüğe" yaklaşım, neredeyse istisnasız tarihsel analizle temellenmiş olmaktan ziyade felsefî oldu. Bu çalışmalar bu nedenle çoklukla "Atatürkçülüğün" ana fikrini yakalayamadı. Atatürk'ün temel amacının bir geçici ılımlı aşkıncı devletin

---

[43] Ralf Dahrendorf, *Society and Democracy in Germany* (Garden City: Doubleday, 1969), s. 4.

[44] Dankwart A. Rustow, "Turkey's Travails", *Foreign Affairs*. 58 (1979), s. 83.

[45] Metin Heper "A *Weltanschauung*-turned-Partial Ideology and Normative Ethics: "Atatürkism" in Turkey", *Orient* 1 (1984), 83-94

yaratılması olduğu gözden kaçırıldığı için,[46] Atatürk'ün temel stratejisini geçici taktiklerinden ayırmada başarılı olunamadı. Dolayısıyla, Atatürk'ün muhalifleri bile, O'nun temel stratejisini bir kenara itip, bir taktikten öteye gitmeyen demeçlerinden amaçlarına uygun alıntılara dayanarak kendilerini "özgün Atatürkçüler" olarak takdim edebildiler.

Aynı şekilde, Türkiye'de devlet olgusunun ülkenin siyasal yapı ve kültürüne olan etkisi konusuna ilgisiz kalındığı için, Türkiye'nin siyasal hayatının önemli bazı özellikleri pek çok kişi için bir muamma olmaya devam etmektedir. Nitekim, ülkedeki siyasal dinamikler söz konusu olduğunda çoğunlukla "çelişkiler" ve "paradokslar"dan bahsedilmektedir. Örneğin, 1983 yılında iki Türkiye gözlemcisi, "Yeni siyasal sistemin, tek meclisli yasama organı, hiç suç işlememiş olan bazı vatandaşların kamu görevlerinden dışlanması, siyasal parti faaliyetlerinin sınırlandırılması ve basın ve üniversite üzerinde yakın denetim gibi özellikleri ile Amerika ve Batı Avrupa'nın demokrasi tanımına uyup uymadığı" sorusunu ortaya attılar. Yazarlar daha sonra "Şu anda ne Türkler, ne de yabancı dostlar için bu soruyu cevaplandırmak mümkündür. Yeni anayasanın taslağını hazırlayanlardan bazıları bile, anayasadaki pek çok maddenin anlamından ve nihaî etkisinden emin olmadıklarını kabul etmişlerdir" görüşünü öne sürdüler.[47]

Kimi Avrupalılar ile Amerikalılar benzer demokrasi tanımlarına sahip olsalar bile, Amerika Birleşik Devletleri ile bazı Avrupa ülkelerinde aynı tür demokrasinin bulunduğu tezinin isabetsiz olduğu aşikârdır: Birincisi ılımlı araçsal yönetim biçimine yaklaşırken, ikincisi hâlâ ılımlı aşkıncı yönetim biçiminin emarelerini gösterir.[48] Bu bölümün kalan kısmında açık-

[46] Bkz. aşağıda III. Bölüm.

[47] Nicholas S. Ludington ve James E. Spain, "Dateline Turkey: The Case for Patience", *Foreign Policy*, no. 50 (1983), s. 163-164.

[48] Genel olarak bkz. Kenneth Dyson, *The State Tradition in Western Europe* (Oxford: Martin Robertson, 1980).

lanmaya çalışılacağı gibi, Türkiye'de çoğunlukla ılımlı aşkıncı bir yönetim biçimi siyasal hayata damgasını vurmuş ve Türkiye siyasal hayatının bu belirgin özelliği 1980-1983 askerî rejimi sırasında daha da aşkıncı bir biçime dönüştürülmüştür. Konuya bu perspektiften bakılırsa, iki gözlemcinin ortaya attığı sorunun isabetsiz bir kuramsal çerçeveden hareketle türetildiği ve dolayısıyla pek anlamlı olmadığı görülür. Eğer Amerikalılar ile Batı Avrupalıların ortak bir demokrasi kavramı olduğu söylenebilirse (ılımlı araçsal yönetim biçimi) ve ordunun Türkiye'de diriltmeye çalıştığı rejim kısmen ılımlı aşkın bir devlet ise,[49] ordunun siyasal hayata getirdiği düzenlemelerin Amerikalı ve Batı Avrupalıların tanımladıkları biçimiyle demokratik rejimin gereklerini karşılamalarının doğaldır ki imkânı yoktur. Anlamlı bir soru, Türkiye'nin bu noktada kısmen de olsa ılımlı aşkın bir yönetim biçiminin tekrardan tesisine *ihtiyacı* bulunmakta mıydı sorusudur ve bu da elbette tamamen ayrı bir konudur.

Dememiz odur ki, Türklerin çoğunluğu ve onların yabancı dostları, Türkiye'nin siyasal hayatındaki gelişmeleri temelde isabetsiz bir kuramsal çerçeve perspektifinden takip etmekte ve o yüzden zaman zaman olayların gidişatını yorumlamakta başarısız olmaktadırlar. Bu nedenle de Türkiye'nin siyasal hayatı "çelişkili" ve "paradoksal" görünebilmektedir:[50] "Eğer 1960 devriminin gerçekten Kemalist merkezin kendi hegemonyasını yeniden tesis girişimi olduğu görüşü kabul edilirse, 1961 Anayasası'nın neden bu kadar liberal olduğunu anlamak zorlaşır;"[51] "İç politikası açısından... Türkiye'nin durumu karmaşık

---

[49] Bkz. Bölüm VI.

[50] Aslında Türklerin pek çoğu için tek bir "Batı demokrasisi" vardır ve bu da genellikle Babeufçü *sans culotte* demokrasisidir. Yazar, bu konuyu bu kitabın beşinci ve sonuç bölümlerinde ayrıntılı biçimde irdelemektedir.

[51] C.H. Dodd, *Democracy and Development* (Beverley: The Eothen Press, 1979), s. 82.

ve bazı açılardan paradoksaldır... Demokrasiye geçme kararı, 1940'larda alındığından beri ciddi olarak sorgulanmamıştır. Gene de, son yirmi yıl içerisinde [1959-1979] siyasette iki ayrı askerî müdahale dönemi yaşanmıştır";[52] ve "Askerî liderler [1980 askerî müdahalesinden sonra] da demokratik ideolojiye bağlılıklarını ifade etmiş ve parlamenter demokrasiyi yeniden kurmaya söz vermişler fakat bunu emirle yapmışlardır. Bu bariz paradoks nasıl açıklanabilir?"[53]

Eğer ılımlı aşkın devlet olgusu ülkenin siyasal hayatı çalışmalarına dâhil edilirse, sözü edilen "paradokslar" ve "çelişkiler", daha da önemlisi, Türkiye'de demokrasinin karşılaştığı sorunlar daha isabetli bir perspektiften irdelenebilir. Böyle bir paradigma benimsenirse, sözü edilen "paradoks" ve "çelişkilerin" gerçekte mevcut olmadıkları sonucuna varılabilir. Bu kitabın geri kalan bölümlerinde bu nokta üzerinde etraflı olarak durulmaktadır.

Türk demokrasi tarihinde sık sık krizler ile karşılaşılması olgusunun çözümlenebilmesi için devlet realitesinin göz önünde tutulması gerektiği Badie ve Birnbaum tarafından yapılan bir gözlemle dolaylı da olsa desteklenmektedir. Badie ve Birnbaum şu görüşü ileri sürmüşlerdir: "Devletin toplumda asgari düzeyde rol oynadığı toplumlar, özellikle Büyük Britanya, toplumsal işlevle (*social function*) siyasal işlev (*political function*) arasında doğal bir uyum sağlayabilmektedirler. İngiltere'de devletin siyasal işlevi, o toplumda eski bir gelenek olan hem bireysel ve hem de müşterek özgürlükleri korumak düşüncesi üzerine bina edilmiştir. Nitekim bu yüzden İngiltere'de millet egemenliğinin ve *habeas corpus* [haksız yakalama ve tevkifi men etme] geleneğinin tarihi çok eskidir. Kıta Avrupasında devletin önemli rol oynamış olduğu toplumlarda ise aksine, birkaç on yıldır söz

[52] Rustow, "Turkey's Travails", s. 83.

[53] Tamkoç, *Inconsistency Between the Form and Essence of the Turkish Political System*, s. 27.

konusu devletin toplumdaki rolünün azalmasına paralel olarak, siyasal istikrarsızlık tehlikesiyle mücadele edilmektedir."[54] Bu beklenebilir bir gelişmedir. Devletin kendi normlarını dikte edebildiği bir toplum, demokrasinin ön şartlarının kolayca gelişebileceği bir toplum değildir.

Böyle bir kültürel örüntünün ılımlı araçsal yönetim biçiminin gelişimine müsait olmadığı aşikârdır. Rustow'un da gösterdiği gibi, çatışmaların taviz yoluyla uzlaşmaya dönüştürülememiş olan siyasal sistemlerde demokrasinin kalıcılığının garantisi yoktur.[55] Ilımlı araçsal yönetim biçiminin değerlerine uygun yeterli toplumsallaşma, belli başlı tarihsel krizler ile nasıl başa çıkıldığı ile doğrudan ve önemli oranda ilişkilidir.[56] Bu konuda İngiltere ile Fransa arasındaki fark, konunun iyi anlaşılmasına yardımcı olur. İngiltere, ihtilafların uzlaşma ile çözümlenmesi geleneğine sahip olduğu için o ülkede yeni ihtilaflar *siyasal* yöntemler ile çözümlenmeye devam edilmiş, Fransa'da ise bu tür bir gelenek bulunmadığından taraflar görüşlerinin haklılığını hukuki platformda ispatlamaya çalışmışlardır.

Osmanlı-Türk yönetim biçimi uzun evrilme süreci boyunca, bu konuda İngiltere'nin tam karşı kutbunda yer almıştır. İngiltere'de öncül yapı merkezî feodalizm, Fransa örneğinde ademimerkeziyetçi feodalizm iken, Osmanlı'da bu yapı patrimonyalizm idi. Hem merkezî hem de ademimerkeziyetçi feodalizmde merkezî otorite, dengeleyici güçler tarafından etkin biçimde kontrol edilirken, patrimonyalizm de çevre, merkez tarafından hemen tamamen etkisiz hale getirilmiştir.

---

[54] Badio and Birnbaum, *The Sociology of the State*, s. 137.

[55] Dankwart A. Rustow, "Transitions to Democracy", *Comparative Politics*, 3 (1970), *passim*.

[56] Joseph La Palombara ve Myron Weiner, "The Origin and Development of Political Parties", *Political Parties and Development*'ın içinde, ed. La Palombara ve Weiner (Princeton: Princeton University Press, 1966), s. 28.

Saptırılmış, ademimerkeziyetçi feodalizmde bile, asiller ve taraftarlarının entrika ve kavgalarının yerel ve merkezî hükümetleri zayıflatması sonucu mevcut kurumların büyük ölçüde hırpalanacağı ihtimali belirince küçük hesapların peşinde koşulmaktan vazgeçilmiştir. Osmanlı yöneticileri ise, aksine, başlangıçtan beri güçlü Türkmen gazilerinin tehdidi ile karşı karşıya kalmıştır. Bu *gazi*lerin soyundan gelen eski Osmanlı aristokrasisi, merkez için ölümcül bir tehdit teşkil etmiştir. Bu koşullar altında söz konusu aristokrasi sisteme entegre etmeye çalışılmadı; aksine, adı geçen aristokrasi çevreye sürgün edildi.[57] Merkez, yönetim biçiminin normlarını, "adaleti", yani "herkesi daima kendi konumunda tutarak tebayı koruma politikasını" kendi başına belirledi.[58]

Takip eden yüzyıllarda ortaya çıkan yerel eşraf, kelimenin tam anlamıyla *yerel* bir bakış açısına sahip oldu. Servetleri, büyük oranda, merkezî otoritenin zayıflıklarından yararlanabilmelerine dayandı. Hiçbir zaman, ne iktisadi güçlerini merkezî siyasal güce dönüştürme becerisine sahip olabildiler, ne de aslında böyle bir amaç güttüler. Dolayısıyla, örneğin bürokratik merkezi, kendileri bakımından daha tercih edilir bir arazi kanunu çıkarması konusunda etkileyemediler. Bunun yerine, amaçlarına ulaşabilmek için, 1858 Arazi Kanunnâmesi'ndeki boşluklardan istifade etmek, memurlara rüşvet vermek ve köylülere karşı zor kullanmak durumunda kaldılar. Bütün bu dolaylı kanalları kullanmak zorunluluğunu hissetmeleri, merkeze bağımlı kalmış olduklarını göstermekte idi.[59]

---

[57] Stanford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Volume I. Empire of the Gazis. The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808* (Cambridge: Cambridge University Press, 1976), İkinci Bölüm.

[58] Halil İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1973), Üçüncü Bölüm.

[59] Daha ayrıntılı bir inceleme için bkz. Metin Heper, "Center and Periphery in the Ottoman Empire with Special Reference to the Ni-

Eğer Ortaçağ'da özgür düşüncenin ortaya çıkması ve kişi hak ve hürriyetlerinin korunması konularında soya bağlı aristokrasinin önemli rol oynadığı görüşünde bir haklılık payı var ise[60] ve ek olarak, yetkililerden hakkı olan muameleyi görmeyen kimselerin vatandaşlık kültürüne sahip olmalarının az bir ihtimal olduğu doğru ise,[61] o zaman önde gelen Türk Sosyoloğu Ziya Gökalp'in bu konudaki görüşüne ihtiyatla yaklaşmak gerekecektir. Gökalp, Osmanlı'da yerel eşrafın, bazı kimselere padişah ve tebaası arasındaki köleliğe benzer ilişkiye karşı çıkmalarına yol açacak özgürlük ve şeref duygusu aşıladıklarını ve söz konusu yerel eşrafın daha sonra halk egemenliği kavramının yeşermesi için gerekli zemini de hazırladıklarını ileri sürmüştür.[62] Oysa, bizzat kendisi bağımlı bir grup olan yerel eşraf, mutlak yönetime karşı çıkma konusunda nasıl başarılı bir örnek teşkil edebilirdi? Aslında sadece bunun tersi doğru olabilirdi. Çünkü Osmanlı siyaset sahnesi, otoriter kişiliklerin gelişmesi için uygun bir ortamdı. Osmanlı'da, ülkenin geleceğinin, padişahın elindeki yaptırımları her an uygulayabileceği tehdidine ve böylece tebanın daima korku ve ümit arasındaki gri noktada tutulmasına bağlı olduğu yoksa ülkenin parçalanabileceği düşünülürdü.[63]

---

neteenth Century", *International Political Science Review*, 1 (1980), s. 81-105 ve bu kitapta bir sonraki bölüm.

[60] B. de Jouvenel, *On Power: Its Nature and the History of its Growth*. Çev. J. F. Huntington (New York: Viking, 1949), s. 319-332.

[61] Bkz., *inter aila*, Brian Barry, *Sociologists, Economists, and Democracy* (London: Collier-MacMillan, 1970), s. 51.

[62] Kemal H. Karpat, "The Land Regime, Social Structure, and Modernization in the Ottoman Empire", *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century*'nin içinde, ed. William R. Polk ve Richard L. Chambers (Chicago: University of Chicago Press, 1968), s. 79'da zikredilmiştir.

[63] Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law* (Oxford: Clarendon, 1973), s. 195.

Önde gelen özelliği daimi bir gerilim olan bu durum, Osmanlı siyasal kültürünü önemli ölçüde şekillendirmiştir. Söz konusu gerilimin kaynağı, bürokratik merkezin daima çevrenin niyetlerinden şüphe duyması, çevrenin de mümkün olan her fırsatta merkezi hiçe sayarak "bildiğini okuma" eğilimidir.[64] Bu gerilim, merkezin çevreye karşı keyfi bir davranış örüntüsü sergilemesine yol açmıştır. Bu tür davranış o dereceye varmıştır ki sonunda bütün *hukuk* sorunları *idari,* yani keyfi olarak çözümlenebilecek sorunlar şeklinde algılanmış,[65] bu da çevrede merkeze karşı güvensizlik ve sık sık etik-dışı manevralara başvurulmasına yol açmıştır.[66]

Devlet-toplum çatışması Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. Devlet seçkinlerinin toplum algılaması Hegelci olarak kalmıştır; toplum çoğunlukla "evrensel egoizm alanı" olarak düşünülmüştür. Toplumu temsil ettiklerini iddia edenlerin bu tutuma karşı tepkisi de daha az radikal olmamıştır. Bir grup diğerini sürekli olarak "bölücülük" ile suçlarken,[67] karşıt eğilim, (ilgili grubun siyasal partisi tarafından kullanılan) gücü mutlak olarak algılamak[68] ve otoriteye uzlaşmaz biçimde karşı çıkmak olarak belirmiştir.[69]

Türkiye Cumhuriyeti'ne Osmanlı'dan, (belli başlı politikaları toplum kesimlerinden bağımsız tespit edebilme gücüne sa-

---

[64] Şerif Mardin, "Center-periphery Relations: A Key to Turkish Politics?", *Daedalus*, 102 (1973), s. 171.

[65] *Idem*, 'Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire,' *Comparative Studies in Society and History* 11 (1969), 268-269.

[66] Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, s. 166; W.S. Vucinich, *The Ottoman Empire: Its Record and Legacy* (Princeton: D. Van Nostrand, 1965), s. 12.

[67] Mardin, "Opposition and Control in Turkey", 380.

[68] Geoffrey Lewis, "Political Change in Turkey since 1960" *Aspects of Modern Turkey* içinde, s. 15.

[69] David Barchard, "The Intellectual Background to Radical Protest in Turkey", *Age.*, s. 26.

hip olan) aşkın bir devlet ve zayıf bir toplum miras kalmıştır. Osmanlı döneminde olduğu gibi, Cumhuriyet döneminde de bürokratik seçkinler aşkın devleti, topluluğu bir arada tutabilmek için vazgeçilmez görmeye devam ettiler. Bu şartlar altında Türkiye'de açık bir siyasal rejime geçilmesi, çoğul çatışmalar (siyasi dinamikler) yoluyla, hattâ karşılıklı yasal yetki alanlarının net biçimde tanınması (hukuk) yoluyla bile gerçekleşemedi.[70]

Fransız deneyiminin gösterdiği gibi, demokrasiye geçişler siyasi dinamikler yoluyla değil de hukuk yolu ile olsa dahi siyasal hayat uzun süre meşruiyet krizleri yaşar.[71] Dolayısıyla Türkiye gibi güçlü devlet ve zayıf çevre geleneği olan bir ülkede meşruiyet krizinin daha uzun süreli ve dolayısıyla muhtemel sonuçları bakımından daha sorunlu olması beklenir. Nitekim Türkiye'de yönetim biçiminin kapalı bir sistemden açık bir sisteme evrilmesi, ne çeşitli sosyo-ekonomik kesimleri ne de merkezî otorite ile merkeze kafa tutan yerel güçleri karşı karşıya getirmiştir. Sonuç bir kısır döngü olmuştur: Devlet seçkinleri bütünleşme krizine karşı aşırı duyarlı olmuş ve dolayısıyla çevreye karşı hoşgörüsüz davranmış, çoklukla zapt u rapt altına alınmış olan çevre de mümkün mertebe her durumda devletin hegemonyasını sorgulamış ve böylece, istemeyerek de olsa,

---

[70] Yukarıda Osmanlı yönetim biçiminde bütün hukuk sorunlarının idari sorunlara dönüştüğü belirtilmişti. 1960'larda durumun pek farklı olmadığı görülmektedir: "Vali veya kaymakamın veya üst düzey bir memurun bürosu daima hiyerarşide hemen altındaki astlarından sabırlı ve utangaç köylüler kadar çeşitli kişiler ile doludur ve bunların hepsi bu büyük adamların dikkatini çekmeye ve onlardan bir karar, imza ya da iltimas kapmaya çalışırlar. Sistem kurumsallaşmamıştır; yetki sahibi olan birinin sözünün yazılı yasa ve düzenlemelerden daha geçerli sayıldığı ve işleri yaptırmanın nüfuza ya da baş belası olmaya dayandığı bir sistemdir bu." (Paul Stirling, *Turkish Village* [London: Weidenfeld nad Nicholson, 1965], s. 12-13).

[71] Bkz. *inter aila*, La Palombara ve Weiner, "The Origin and Development of Political Parties", s. 28.

devlet seçkinlerinin bu konudaki önyargılarının perçinlenmesi için uygun bir zeminin ortaya çıkmasını kolaylaştırmıştır. Her iki tarafın siyasal kültürü de böyle bir ortamda şekillenmiş ve giderek bütünleşme ve meşruiyet krizlerini çözümlenmesi daha güç sorunlar haline getirmiştir. İkinci kriz birinci krizden kaynaklanmıştır. Bu kitap, Türkiye siyasal hayatının krizlerini burada belirtilen perspektiften irdelemeyi amaçlamaktadır.

IV

Doğal olarak bu çalışma sıfırdan başlamamıştır. Örneğin İnalcık, Osmanlı yönetim biçimindeki devlet geleneğini şöyle anlatır: "İslâmi halklar topluluğu içerisinde Türklerin İslami dünyaya dâhil olup kontrolü ele geçirdikleri on birinci yüzyıldan beri özel bir Devlet geleneği ortaya çıkmıştır. Bozkır imparatorluklarında yeşeren bu gelenek, kamusal meseleler ile ilgili yasama konusunda devletin mutlak hakkının teslim edilmesi olarak tanımlanabilir."[72] Cumhuriyet Türkiye'sindeki devlet olgusuna dair konuya ışık tutan bir tespit ise Mango tarafından yapılmıştır: "Devlet yönetme deneyimi, devlete saygı, devletin Türk kültüründeki önemi –bunların hepsi Türkiye Cumhuriyeti tarihinde istikrar sağlayıcı faktörler olmuş ve devletin toplumda, pek çok yeni ülkede rastlanmayan derecede itibarlı bir konuma sahip olmasına yol açmıştır."[73] Aynı açıdan Kazancıgil de, devlet realitesine hem Osmanlı hem de Cumhuriyet döneminde rastgelindiğinden söz etmiştir: "Osmanlı bürokratlarından çok farklı olmalarına rağmen, laik okullarda eğitilip Batılı düşüncelere ve Avrupa tipi vatanseverliğe aşina olan Jön Türkler ve Kemalistler, eski patrimonyal geleneğin mirasçıları idiler. Böylece, devletin topluma üstünlüğünü bir veri olarak

[72] Halil İnalcık, "Turkey between Europe and the Middle East", *Foreign Policy*, 7 (1980), s. 7.

[73] Andrew Mango, "The State of Turkey", *Middle Eastern Studies*, 13 (1977), s. 265.

alıyorlar ve toplumsal ve iktisadi seçkinleri atlayarak meşruiyet ve otorite tekelini devlet seçkinlerine tanıyorlardı."[74]

Ayrıca Mango, kuramsal çerçeve olarak dinî anlamda gerici-ilerici ve sol-sağ ayırımlarının, Türkiye gerçeğini anlamak için isabetsiz olduğuna dikkat çekmiştir. Mango ek olarak, Türkiye'de siyasal hayatın en iyi biçimde, bir yanda popülistler veya demokratlar ile diğer yanda ise bürokratlar ayrıştırılması ile anlaşılabileceğini ileri sürmüştür.[75] Gerçekten de pek çok Türkiye siyaseti bilimcisinin benimsediği "merkez-çevre ayırımı" aslında Türkiye'nin siyasal hayatındaki temel bölünmeyi bu çizgide ele almıştır.[76]

Örneğin Mardin, Osmanlı İmparatorluğu'nda ihtilaflı gruplar arasında sonu uzlaşma ile biten birbirini takip eden çatışmaların bulunmadığını, bu yüzden bir entegrasyonun ortaya çıkamadığını, en can alıcı toplumsal bölünmenin tek boyutlu olduğunu, toplumsal gerginliğin merkez ile çevre arasında yaşandığını ve bu ilişkide çevrenin merkez karşısında yalnızca fiilî özerkliğe sahip olduğunu göstermiştir. Mardin, Osmanlı'da toplum mühendisliğinin yukarıdan aşağıya dayatmalar olarak ortaya çıktığını ve bu stratejinin Kemalizmin de belirleyici özelliği olduğunu, böylece Kemalizmin de devrimci-toplumu harekete geçirici siyasete rağbet etmediğini belirtmiştir.[77]

Akarlı da, merkez-çevre ayırımı kuramsal çerçevesi kapsamında, devlet olgusunu incelemiştir.[78] Akarlı, Nettl'in devlet

---

[74] Ali Kazancıgil, "The Ottoman-Turkish State and Kemalism", *Atatürk: Founder of a Modern State*'in içinde, ed. Ali Kazancıgil ve Ergun Özbudun (London: C. Hurst, 1981), s. 48.

[75] Andrew Mango, "Turkey: The Emergence of a Modern Problem" *Aspects of Modern Turkey* içinde s. 10 vd.

[76] Bu konuda en önemli isim Mardin'dir: "Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics?"

[77] *Age.*, s. 170.

[78] Engin D. Akarlı, "The State as a Socio-Cultural Phenomenon and Political Participation in Turkey" *Political Participation in Turkey:*

olgusu ile ilgili kavramlaştırmasını benimseyerek, Türkiye'nin siyasal hayatında bu olgunun hep devam edegeldiğini vurgulamıştır. Nettl, bu konuda üç sorunun irdelenmesinin yerinde olacağını ileri sürmüştü: (1) İncelenen ülkenin siyasal hayatında devlet olgusunun mevcudiyeti, özerkliği, egemenliği ve dolayısıyla etkinliği ile ilgili bir gelenek oluşmuş mudur? (2) Bireyler, siyasal hayatı algılamalarında ve siyasal etkinliklerinde ne ölçüde burada sözü edilen devletin siyasal hayatın temel özelliği olduğunu varsaymaktadırlar ve bu yaklaşım siyasal aktörler arasında ne kadar yaygındır? (3) Geçmiş ve şimdiki toplum kuramları ve siyasal düşünceleri, ne ölçüde adı geçen devlet kavramını da ihtiva etmişlerdir ve etmişlerse devlete nasıl bir rol atfedilmiştir?[79]

Akarlı'nın bulguları birinci ve ikinci sorulara, yani, Türkiye'nin siyasal hayatında devletin ağırlığı ile ilgili bir geleneğin bulunup bulunmadığı ve bu geleneğin o ülkenin siyasal kültürüne aktörlerin algılamalarına ve etkinliklerine yansıyıp yansımadığı hususlarına olumlu yanıt verilmesini olanaklı kılmaktadır. Fakat, burada ilginç olan husus şudur: Akarlı, üçüncü soruya, yani Türkiye'nin siyasal hayatı ile ilgili *kuramlarda* burada ele alınan biçimi ile devlet olgusuna rastlanıp rastlanılmadığı sorusunu ele aldığında, sadece devlet seçkinlerinin söz konusu geleneği muhafaza etmek amacıyla başvurdukları *siyasalardan* örnekler vermiş, diğer bir deyişle soruya dolaylı olarak olumsuz cevap vermiştir.

Akarlı, daha sonra, bekleneceği gibi, "bürokratik" ve "bürokrasi karşıtı" seçkinler arasındaki çatışmayı inceleyerek kuramdaki bu boşluğu doldurma işini üstlenmiştir. Özellikle, bürokrasi karşıtı seçkinlerin, bürokratik seçkinlerin Shilsyen anlamda ideolojiye dönüştürdükleri Kemalist fikirlere meydan okumaya

---

Historical Background and Present Problems'in içinde, ed. Engin D. Akarlı (İstanbul: Boğaziçi University Publications, 1975), s. 137-155.

[79] Nettl, "The State as a Conceptual Variable", s. 566-579.

çalıştıklarını göstermiştir.[80] Örneğin Akarlı, 1950'lerde Demokrat Parti'nin ve 1960'lar ve 1970'lerde Adalet Partisi'nin, zamanın bürokratik seçkinlerinin devletçi politikalarına nasıl karşı çıktıklarını göstermiştir.

Öte taraftan İnalcık, Mango, Kazancıgil ve konu ile ilgilenmiş diğer kişiler, Osmanlı-Türk siyasal hayatında devlet konusunu irdeledikleri çalışmalarında bu olgunun siyasal hayata ve siyasal kültüre yansıma biçimlerini ayrıntılı olarak ele almamışlardır. Akarlı gibi, merkez-çevre kuramsal çerçevesinden hareket edenler, tek yönlü-evrimci bir varsayımdan yola çıkmışlardır. Bu kişilere göre, toplumun er ya da geç üste çıkması kaçınılmazdır. Bu varsayımdan hareketle bazı bilimciler örneğin, 1960'ların sonlarından başlayarak işlevsel, yani sosyo-ekonomik bölünmelerin kültürel bölünmelerin yerini aldığı sonucuna varmışlardır. Söz konusu bilimcilerden bazıları, Türkiye'deki oylamanın artık sınıf temelli oylama olduğunu ve kentleşme ile sanayileşmenin hızlanan temposunun şehir merkezlerine büyük sayılarda "yoksunları" getirdiğini ileri sürerek, Cumhuriyet Halk Partisi'nin önünün artık açık olduğunu savunmuşlardır. Bu konu ile ilgili olarak, CHP'nin 1970'lerin başından itibaren eski rejimin bekçisi duruşunu bıraktığından ve yoksunlara hitap etmeye başladığından, bu partinin geleceğin partisi durumuna yükseldiğinden bahsedilmiştir.[81] Oysa CHP'nin tam bir bozguna uğradığı 1979 ara seçimleri bu irdelemelerin geçersizliğini göstermiştir.

Bu satırların yazarının bu konudaki varsayımı yukarıda ifade edilmiştir. Bir ülkede uzlaşma yukarıdan dayatma yolu ile sağlanmıyor, şu veya bu şekilde gerçekleşen uzlaşmanın kalıcı olması gerektiğinde ısrar edilmiyorsa, toplum kesimleri ve/veya onların siyasal platformlardaki temsilcileri gerek kendi

[80] Bu konu, ayrıntılı olarak aşağıda III. Bölüm'de irdelenmektedir.

[81] Örneğin bkz. Ergun Özbudun ve Frank Tachau, "Social Change and Electoral Behavior in Turkey: Toward a "Critical Realignment?", *International Journal of Middle East Studies*, 6 (1975), s. 460-480.

aralarındaki çıkar çatışmalarını, gerekse özel çıkarlar ile toplumun uzun süreli menfaatlerini bir dizi uzlaşmalar yolu ile çözümleyebiliyor ve ülkenin önemli sorunlar ile karşılaşması durumlarında o sorunlara gerektiğinde birlikte çare üretmeye çalışıyorlarsa aşkın bir devlet olgusunun ortaya çıkma ihtimali azalır. Aksi takdirde, zaman zaman toplum kesimlerine ve onların siyasal platformlardaki temsilcilerine pek hayat hakkı tanımama eğiliminde olan bir aşkın devlet olgusu ile karşılaşılması muhtemeldir.

Bu nedenle, bir bilimcimizin Türkiye'nin siyasal hayatı ile ilgili olarak "döngüsel demokrasi"den söz etmesi şaşırtıcı değildir. Aşağıdaki sorulara yanıtlar arayarak adı geçen olgunun irdelenmesi Türkiye'nin siyasal hayatının şimdiye kadar ihmal edilmiş çok önemli bir boyutuna ışık tutacaktır: (1) Farklı tarihsel dönemlerde devletin ortaya çıkışına yol açan endojen (içsel) ve egzojen (dışsal) faktörler nelerdir? (2) Farklı tarihsel dönemlerde ortaya çıkan devlet olgusunun özellikleri neler olmuştur? (3) Söz konusu devlet hangi kişilerde yahut kurumlarda yapılanmıştır? Diğer bir deyişle, söz konusu devlet, hangi devlet seçkinine, siyasal parti ve/veya (genellikle Türkiye siyaseti bilimcileri tarafından homojen bir varlık olduğu farz edilen) bürokratik merkez içerisindeki hangi gruplara yaslanmıştır? (4) Bir tarihsel dönemden diğerine, hangi tür dinamikler devletin "kaderini" belirlemiştir? (5) Devlet geleneğinin güçlü olduğu siyasal hayatta siyasal yapı ve kültür bu gelenekten nasıl etkilenmiştir? Daha kısaca ifade etmek gerekirse, bu kitap, Osmanlı-Türk siyasal gelişiminin farklı dönemlerinde devletin hangi kişi ve/veya kurumlarda yapılandığını, devletin özelliklerini ve dolayısıyla devletin siyasal hayatı nasıl etkilediği sorularına cevaplar aramaktadır.

İkinci Bölüm

OSMANLI MİRASI

I

Osmanlı devleti iki rakip din ve uygarlığın müşterek sınırlarında bir gâza devleti olarak doğdu. Bu köken, İmparatorluğa dikkat çekici özellikler verdi; onu savaşa yatkın bir devlet haline getirdi ve siyasal kültürünü şekillendirdi.[1] Bu süreçte, hiç değilse ilk dönemlerde, fetih fikrine dayanan kendine özgü bir devlet düşüncesi ortaya çıktı.[2]

Türkler askerî becerileri sayesinde, ilk önce İslâm âleminde ün kazandılar. Bir süre çeşitli Müslüman ülkelerinde paralı asker olarak hizmet ettiler. Bu ülkelerin nitelik ve güçlerinin azalmaya yüz tutması üzerine, Türkler kendi devletlerini kurmaya başladılar. Osmanlı Türkleri Anadolu'da kendi imparatorluklarını tesis etmeye, bir imparatorluk şehri olan İstanbul'da

---

[1] Halil İnalcık, "Land Problems in Turkish History", *The Muslim World* 45 (1955), s. 222.

[2] Halil İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest", *Archivum Ottomanicum*, 3 (1971), s. 112.

konuşlanmış Hıristiyan Bizans İmparatorluğu'na karşı İslâm dünyasını savunan ve genişleten önemli bir sınır beyliği olarak başladılar. Sonunda doğuda diğer Müslüman ülkelerin ve batıda Bizanslıların topraklarını ele geçirerek kendi imparatorluklarını kurdular. Ordu, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunda anahtar rol oynadı.[3]

Osmanlı yönetim biçiminin gelişiminin ilk dönemi, boy beylerinin, yerleşik ve göçebe aşiret liderlerinin, büyük aile reislerinin ve yandaşlarının askerî üst düzey beylerden oluşan bir yönetici sınıfa evrilmesine şahit oldu. Bu dönemde Osmanlı padişahlarının temel uğraşısı, tüm bu beyler, reisler, başkanlar arasında askerî işbirliğinin sürmesini sağlamaktı.[4] Fakat kısa bir süre sonra söz konusu işbirliğini devam ettirebilmek güçleşti. Çünkü, beylerin ve reislerin Osmanlı aristokrasisini oluşturan varisleri yöneticiler, merkezi otoriteye karşı ciddi bir tehdit oluşturdular. 1402 Ankara Savaşı'nda destek vermedeki isteksizliklerinin kanıtladığı gibi, oluşmakta olan merkezî otoriteyi yıkmaya dahi çalıştılar. Osmanlılar bu savaşı kaybetti ve devlet parçalanmanın eşiğine geldi. Daha sonraki dönemlerdeki gelişmeler, bu temel çatışma akılda tutulursa daha iyi anlaşılır.

1380 yılına gelindiğinde Padişah I. Murad (1362-1389) Anadolu ve Rumeli'de tâbi beyliklerden oluşacak olan imparatorluğun temellerini atmıştı. İslâmi bir hükümdarlık geleneğinden gelen Padişah I. Bayezid (1389-1403), uzlaşmaz soyluların topraklarını *dâr-ül-harb* (savaş alanı) addetti ve beyliklerini devlete bağladı. Böylelikle, I. Bayezid tâbi beyliklerden

---

[3] Frank Tachau ve Metin Heper, "The State, Politics and the Military in Turkey", *Comparative Politics*, 16 (1983), s. 18.

[4] Kemal H. Karpat, "Structural Change, Historical Stages of Modernization and the Role of Social Groups in Turkish Politics", *Social Change and Politics in Turkey: Structural-Historical Analysis*'in içinde, Kemal H. Karpat ve diğerleri (Leiden: Brill, 1973), s. 29.

meydana gelmiş olan devleti merkezden yönetilen gerçek bir devlete dönüştürdü.[5]

Batıdaki mutlak kralların hizmetkârlarını genellikle kırsal küçük soylulardan seçmelerinin tersine,[6] Osmanlılar, Hintli sultanlar gibi,[7] aslında gayrimüslim olup Müslümanlaştırılmış sadık bendelerden oluşan bir devlet teşkilatını tercih etti. Bu grubun üyelerinin bütün kritik mevkilere atanması yoluyla, Selçuklular'dan devralınan Türk aristokrasisi, hem merkez hem de taşrada yönetici sınıf konumundan çıkarıldı. Padişahın, bendelerinden oluşan gruba karşı kullanabileceği nüfuzlu bir toplumsal kesim olarak muhafaza edilmelerine rağmen,[8] artık söz konusu eski aristokratların statüleri merkez tarafından belirlenmeye başlandı. Bu durum, bundan böyle çevrenin merkeze bağımlı olmaya başlaması demekti.

Osmanlı toprak rejimi de, kısa sürede, patrimonyal özellikler göstermeye başladı. Osmanlılar, Anadolu'da feodalite benzeri bir düzenle karşılaşmışlardı.[9] Selçuklu sultanı Melikşah kendi

---

[5] Halil İnalcık, "The Rise of the Ottoman Empire", *A History of the Ottoman Empire to 1730*'un içinde. M. A. Cook ed. (Cambridge: Cambridge University Press, 1976), s. 26-27.

[6] Max Beloff, *The Age of Absolutism 1660-1815* (New York: Harper, 1962), s. 101.

[7] D. Thorner, 'Feudalism in India', *Feudalism in History*'nin içinde, ed. R. Coulborn (Hamden: Archon, 1965), s. 218.

[8] Stanford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume I: Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1208-1808* (Cambridge: Cambridge University Press, 1976), s. 58.

[9] Aşağıdaki irdeleme, Anadolu ve hattâ daha çok Rumeli'deki Osmanlı toprakları için geçerlidir. Yeni Osmanlı toplumsal sistemi on dördüncü ve on beşinci yüzyıllarda Rumeli'de geliştirilmiş ve daha sonra aynı düzenin Anadolu, Orta Doğu ve Kuzey Afrika'ya yaygınlaştırılması için çaba sarfedilmiştir. Fakat imparatorluğun Anadolu'nun dışındaki bölgelerinde geleneksel toprak ve vergi sistemleri fazla değişmemiştir. Bkz., Albert Hourani, "Ottoman Reform and

Memluk subaylarına arazi tahsis etmiş, subaylar da kendilerine ayrılan mahallerde kendi özerk yönetimlerini tesis etmişlerdi. İlk Osmanlı padişahı Osman da (1299-1324), Selçuklular tarafından özerk bir *bey* olarak tanınmıştı.[10]

Ancak bu erken dönemde dahi, Anadolu'nun toplumsal yapısı gerçekte feodal bir düzen değildi. Çünkü köylüler birer serf olmaktan çok uzaktı. Osmanlılar tarafından fethedilen bölgelerde köylüler genellikle topraklarının başında bırakılmış ve bir tür kiracı statüsüne sahip olmuşlardı.[11]

Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezî idarenin kurulması ile birlikte Anadolu'daki bütün tarım arazisi devletin mülkiyetine geçti. Devletin, arazi ve köylüler üzerindeki kontrolünü sınırlandıran feodal benzeri haklar kaldırıldı. 1475 yılında, dinî vakıfların ve bireylerin ellerindeki topraklara el kondu ve diğer işlerinin yanında, taşrada devlet adına vergi toplayan sipahilere tımar olarak tahsis edildi.[12]

Osmanlı tımar sisteminde padişaha hizmet karşılığında yerel yöneticilere imtiyazlar bahşedilmesi, beraberinde kapsamlı siyasal ve mülkiyet hakları getirmedi. Dahası, bu ilişkide devlet hemen tüm yetkileri elinde tutmaktaydı. Tımar sahiplerine kendi kişisel kullanımları için, göreceli olarak küçük bir toprak parçası veriliyordu (*çiftlik*). Tımar sahibi kendisine tahsis edilen bölgede kaldığı *müddetçe* gelirini bu araziden çıkarıyordu. Başka bir bölgeye atandığı zaman, bu araziyi devlete iade

---

the Politics of Notables", *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century*'nin içinde, ed. William R. Folk ve Richard L. Chambers (Chicago: University of Chicago Press, 1968), s. 46-54 ve Joel Shinder, "Early Ottoman Administration in the Wilderness: Some Limits on Comparison", *International Journal of Middle East Studies*, 9 (1978), s. 103.

[10] İnalcık, "The Rise of the Ottoman Empire", s. 15.

[11] Karpat, "Structural Change, Historical Stages of Modernization and the Role of Social Groups in Turkish Politics", s. 30.

[12] İnalcık, "The Rise of the Ottoman Empire", s. 34-35, 49.

ediyordu. Yönetimi altındaki diğer araziler üzerinde ise sadece gözetim hakkı vardı. Tımar sahibi, köylülerin, kendisine tahsis edilen araziyi muntazam olarak işlemelerini ve vergilerini ödemelerini sağlamakla yükümlüydü. Tımar sahibi, kendisine tahsis edilen araziden başka toprakları ektiremez ve köylüler, merkezden gönderilen kurallarda belirtilen sorumluluklarını yerine getirdikleri müddetçe tımar sahibi bu toprakları başka köylülere devredemezdi. İdarî ve hukukî konular, merkezce atanmış diğer idarecilerin, yani kadı ve yeniçeri birimlerinin sorumluluğundaydı. Köylüler, kanun karşısında tımar sahibi ile eşit haklara sahipti: Gerektiğinde, feodal düzendeki gibi özerk siyasî güce sahip olmayan tımar sahibini merkeze şikâyet edebilirlerdi.[13]

Aşağıda daha ayrıntılı olarak üzerinde durulacağı gibi, Osmanlı'da padişahın devraldığı aristokrasiyi tam anlamı ile denetimi altına alabildiği söylenemez. Bürokratik merkez ne zaman zayıflasa, yerel eşrafın başını çektiği çevre, çok sorumsuz bir biçimde hareket edebilmiştir. Bürokratik merkezin sorunları sadece hiçbir zaman uzlaşmaya yanaşmayan yerel eşraf değildi. Devlet'in yönetmek zorunda olduğu toplum son derece heterojendi. Toplum, büyük ölçüde örtüşen ve kısmen kendi kendilerini idare eden gruplardan, örneğin dinî cemaatlerden (*millet*) ve tarikatlardan, yerel loncalardan ve gayrimüslim yerel dinî liderlerin yönetimi altındaki ünitelerden (*parish*) oluşmaktaydı. Dinî cemaatler ve tarikatlar ülke çapında örgütlenmişlerdi.

Gücünün zirvesinde olduğu on beşinci yüzyılda ve on altıncı yüzyılın büyük bölümünde bürokratik merkez, bu son derece heterojen toplumu değindiğimiz yönetim sistemiyle büyük öl-

---

[13] Joseph S. Szylowicz, "The Ottoman Empire", *Commoners, Climbers and Notables: A Sampler of Studies on Social Ranking in the Middle East*'ın içinde, ed. C.A.O. van Niewenhuijze (Leiden: E. J. Brill, 1977), s. 108.

çüde kontrol altında tutmayı başarmıştır.[14] Fakat daha başlangıçta bile ciddi yönetim sorunları vardı ve merkez gücünü kaybettikçe bu sorunlar daha da ehemmiyet kesbetti. Merkezin en çok başını ağrıtanlar, güçlü dinî bağ ile kenetlenmiş ve lonca biçiminde örgütlenmiş zanaatkârlardı (*ahiler*). Bu zanaatkârların, Osmanlı'nın sınırlardaki askerî denetimini devam ettirebilmek için dayandıkları akıncı beyler ile güçlü bağları vardı. Bu durumun sonucu olarak, söz konusu zanaatkâr loncaları, on dördüncü yüzyılın sonunda Anadolu'da vuku bulan Moğol istilâsı sırasındaki anarşiyle ilişkilendirilecek ve en ziyade kontrol altında tutulması gereken bir grup olarak mimleneceklerdi.[15]

Dahası, askerî güçlerinin zirvesindeyken bile, Osmanlılar dört bir yandan kendileri ile eşit derecede güçlü ve başkalarının topraklarında gözü olan komşularla çepeçevre sarılmışlardı. Bu yüzden Sultan'ın orduları daima hazırlıklı olmak durumunda idiler. Diğer bir deyişle, hemen daima iç huzur ve dış güvenlik ihtiyacı devletin ilk öncelikleri idi. Bu nedenle, hem ilk kuruluş dönemlerinde hem de daha sonraki yüzyıllarda, bölücü etki yapabileceği düşünülen etkenlere karşı dikkatli olmak, Osmanlı devlet adamlarının en önde gelen özelliği olmuştur.[16]

Bu nedenden dolayı, Osmanlı yöneticileri önceleri bir süre kişisel yönetime ya da aşırı aşkın devlet anlayışına eğilim göstermişlerdir. Findley'in işaret ettiği gibi, Osmanlı padişahları, "*fiilî güce* ve *meşru yönetime* aynı derecede önem atfetmişler;... kuralları uygulamadaki takdir yetkilerini diğer İslâmi devletlerde görülmemiş derecede genişletmişlerdir."[17] Örneğin, Fa-

[14] Avigdor Levy, "Military Rule and the Problem of Centralization in the Ottoman Empire in the Eighteenth Century", *Middle Eastern Studies*, 18 (1982), s. 227-228.

[15] Şerif Mardin, "Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire", *Comparative Studies in Society and History*, 11 (1969), s. 265-266.

[16] *Age.*, s. 271.

[17] Carter V. Findley, "The Advent of Ideology in the Islamic Middle

tih Sultan Mehmet (1451-1481) otoritesini, kendisinin *gâzi* unvanına dayandırmıştır.[18] Böyle bir uygulamanın örneklerine erken Müslüman devletlerinde de rastlanmaktadır. Bu devletlerde, savaş, siyaset, vergi ve suç gibi devleti doğrudan etkileyen konularda, yöneticinin, dinî hukuku tamamlayıcı kurallar koyma konusunda sınırsız takdir hakkı bulunmaktaydı.[19] Osmanlılar ek olarak, bir erken Türk-İran devlet geleneğini de benimsediler: Eğer kamu yararı veya hikmet-i hükümet (*raison d'etat*) gerektiriyorsa, yöneten, dinî hukukla çelişen önlemler alabilirdi.[20] Bu konuda Perslerden kalan bir gelenek de özellikle önemliydi. Bu, "Abbasi halifeleri tarafından geliştirilen ve hükümdarın mutlak iktidar sahibi olduğu ve bütün hukuk ve adalet faaliyetlerinin onun mutlak iktidarından yayılan *lütuflar* olduğu geleneği" idi.[21]

Fakat merkezî otoritenin hemen tamamen tesis edilmesinden itibaren Osmanlılar, devleti yöneten adaleti "kendi kişisel arzularından bağımsız" olarak tevzi eder şeklinde ifade edilen, Orta Asya'daki eski Türk devletlerinde rastlanan bağlayıcı nihai hukuk (*yasa/yasak*) fikrine geri döndüler.[22] İşte bu noktada *örf-i sultanî* kavramı gelişmiş olmalıdır: *Örf-i sultanî*, padişahın seküler bir lider olarak iradesi veya direktifidir. Fakat seküler iktidar, padişahların kişisel hevesine değil "gereklilik" ve

---

East", (Bölüm I) *Studia Islamica*, Ex fasciculo LV°, s. 154 (yazarın vurgusu).

[18] İnalcık, "The Rise of the Ottoman Empire", s. 41.

[19] J. Schacht, *An Introduction to Islamic Law* (Oxford: Clarendon Press, 1964), s. 84-85.

[20] Halil İnalcık, "Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfi Sultanî Kanunları ve Fatih'in Kanunları", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 12 (1958), s. 107; Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law* (Oxford: Clarendon Press, 1973), s. 192.

[21] Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume I* s. 134 (yazarın vurgusu).

[22] *Age.*

"ussallık" temelleri üzerine bina edilmiştir.[23] İnalcık'ın kaydettiği gibi, Kanuni Sultan Süleyman'ın (1494-1566) iktidarı sırasında, örneğin her türlü acil durum vergileri ve hizmetleri için ölçüt "gerçek ihtiyaç" idi.[24]

Özetle Osmanlı, rasyonellik olarak ifade edilebilecek gereklilik ve ussallık ilkelerinden yola çıkarak, yönetici zümreler için idealler ve yüksek değerler ağırlıklı bir devlet felsefesi geliştirmişti. Bürokratik seçkinler, bu idealleri ve değerleri, seçilmeleri ve eğitimleri sürecinde yerine getirdikleri roller, yani örgütsel toplumsallaşmaları yoluyla özümsemişlerdir.[25] *Adab* olarak adlandırılan bu felsefe, "seküler ve devlet yönelimli" idi ve "devleti yerleşik değerlerle özdeşleştirmek" çabalarının bir sonucu olarak geliştirilmişti.[26]

"Uzlaşma" keyfi olarak değil de devlet tarafından değişmez normlara uygun olarak topluma kabul ettirildiğinde, aşırı aşkıncılıktan ılımlı aşkıncılığa geçilir. Ilımlı aşkın devlet, söz konusu normlar etrafında kurumsallaştırılır. Ilımlı aşkın devlet, yönetenin kişiliğinde yapılanmış olabilir fakat bu tür devlet olgusunda keyfi yönetime rastlanmaz. Lefebvre'nin ifadesi ile: "Önemli olan, despotun, fizyokratları ve filozofları dinlemesi, onların keşfettikleri tabii hukuka uygun davranması ve bu kişilerin vardıkları rasyonel sonuçlara göre hareket etmesidir –kısacası despotun yerini, Aydınlanma Çağı'nın gereklerine göre davranan yöneticiye bırakmasıdır."[27] Örneğin Fransa'da,

---

[23] Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought* (Princeton: Princeton University Press, 1962), s. 104.

[24] Halil İnalcık, "Suleiman the Lawgiver and Ottoman Law", *Archivum Ottomanicum*, 1 (1969), s. 13.

[25] Findley, "The Advent of Ideology in the Islamic Middle East", s. 158.

[26] Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire. The Sublime Porte, 1789-1922* (Princeton: Princeton University Press, 1980), s. 9.

[27] George Lefebvre, "Enlightened Despotism", *The Development of*

on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda, devlet giderek dirlik ve düzenlik, hiyerarşi, sekülarizm ve dayanışma gibi değerleri özümsemiş, bu normlar devletin etkinliklerine yön vermiştir.[28]

Seküler ve devlet yönelimli Osmanlı "Aydınlanma" geleneğinin dayandığı normlardan kısaca "adalet dairesi" diye bahsedilmiştir: "Hükümdar askerleri olmadan iktidar sahibi olamaz, askerler parasız olmaz, tebaanın refahı olmadan para olmaz ve adalet olmadan halkın refahı sağlanamaz!" Dolayısıyla, padişahın üzerinde titreyeceği ilke, adaleti gözeterek toplumsal düzen ve güvenliği sağlamak idi. Bürokratik merkez kıt kaynakların israf edilmemesine ve bu kaynakların adaletle dağıtılmasına çalışacaktı.[29] Osmanlı klasik çağının en parlak döneminde (1299-1600), bu fikirler devletin felsefesini oluşturmuştur.[30]

Osmanlı-Türk devlet felsefesine göre padişah, Tanrı tarafından toplumun çeşitli zümrelerini bir arada tutmak üzere atanmıştır. Hiyerarşide, padişahın hemen altında mutlak yetkilerle donatılmış sadrazam bulunurdu. Merkezin görevi, her bir zümreye, konumunu ve işlevini göz önünde tutup hak ettiğinden ne daha az ne de daha fazla imkân sağlayarak düzeni mevcut hali ile sürdürmekti. Osmanlı'da adalet bu anlamı taşıyordu.[31]

---

the Modern State'in içinde, ed. Heinz Lubasz (New York: MacMillan, 1964), s. 52.

[28] Ezra Suleiman, *Elites in French Society: The Politics of Survival* (Princeton: Princeton University Press, 1978), s. 20.

[29] Halil İnalcık, "The Nature of Traditional Society: Turkey", *Political Modernization in Japan and Turkey*'nin içinde, ed. Robert E. Ward ve Dankwart A. Rustow (Princeton: Princeton University Press, 1964), s. 43.

[30] Halil İnalcık, "Capital Formation in the Ottoman Empire", *The Journal of Economic History* 19 (1969), s. 106.

[31] Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey* (Montreal: McGill University Press, 1964), s. 14. Shaw'a göre söz konusu olan devlet-yönelimli korporatif bir toplumsal yapıdır (*History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, s. 119).

Söz konusu devlet felsefesi çerçevesinde, toplumun refahı, kendilerini devletle özdeşleştiren zümrelerin elinde olan kaynakların yeterli olması ile bir tutulmuştu. Osmanlı'nın Klasik Çağı boyunca, söz konusu Osmanlı türü hikmet-i hükümet anlayışı, keyfi idareye yol açabilirdi fakat böyle bir gelişme olmamıştır. Çünkü Osmanlı hikmet-i hükümeti büyük ölçüde *Rechtsstaat* özellikleri taşımıştır: Osmanlı yönetim sisteminde, padişah dâhil her yönetici kurallara ve geleneklere harfiyen uymak durumunda idi. Hizmetkârları gibi, padişah da haftanın kimi günlerinde özel danışmanları ile birlikte çalışır, belli durumlarda kullanması gerekli belli sözcükler dâhil gerekli töreleri ve gelenekleri titizlikle incelerdi.[32] 1688 yılındaki Osmanlı köle sistemini inceleyen Rycault bu konuda, "Eğer dikkatle göz önüne alınıp değerlendirilirse, [Osmanlı'da devlet hayatını düzenleyen kuralların bütünü] dünyadaki en siyasal anayasalardan biridir" diye yazmıştır.[33] Gibb ve Bowen da bu dönemde, "hükümet faaliyetlerinin, görülmemiş bir katılıkla *kanunların* [dünyevi yöneticiler tarafından belirlenip yürürlüğe konulan kuralların] çerçevesinde yürütülmüş olduğu" sonucuna varmıştır.[34]

Bu demektir ki, bu dönemde Osmanlı yönetim biçimi, Strayer tarafından belirtilen, ideallerin ve değerlerin kurumsallaşması şeklinde algılanabilecek devletlilik sınavından[35] neredeyse geçmiştir. "Neredeyse" diyoruz, çünkü kurumsallaşma

---

[32] Halil İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600*, çev. Norman Itzkowitz ve Colin Imber (London: Weidenfeld and Nicolson, 1973), s. 84-85.

[33] *Age.*'de zikredilmiştir.

[34] H. A. R. Gibb ve Harold Bowen, *Islamic Society and the West: A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East, Volume I, Part I* (London: Oxford University Press, 1950), s. 107.

[35] Joseph R. Strayer, *On the Medieval Origins of the Modern State* (Princeton: Princeton University Press, 1970), s. 10.

her padişahın tahtta kalma süresi ile sınırlı idi. Her yeni padişah tahta geçtikten sonra mevcut kuralları onaylar ve ancak bu onama işleminden sonra mevcut kurallar yeniden geçerlilik kazanırdı. Ancak şu hususun da belirtilmesi gerekir ki, hiçbir padişah kendisinden evvel kabul edilmiş kuralları onaylamama yoluna gitmemiştir.

İlginçtir ki, *adab* geleneği etrafında kurumsallaşmış Klasik Çağ Osmanlı devleti ile İslâm dini arasında, Bizans devleti ve Ortodoks Hıristiyanlık arasındakine benzer bir birliktelik durumu ortaya çıkmamıştır. Osmanlı devleti, İslâm dini karşısında bağımsızlığını büyük ölçüde korumuştur. Halifelik kuramına göre hükümetin amacı İslâm ideallerini hayata geçirmektir. Oysa on beşinci yüzyıl Osmanlı devlet adamı ve tarihçisi Tursun Bey, sadece egemen yöneticinin siyasa yapma yetkisine sahip olduğunun altını çizmiştir.[36] Osmanlı'nın bu ilkeyi benimsemesi zor olmamıştır çünkü İslâm dini, iyi bilindiği gibi kişisel davranışlar konusunda etraflı kurallar getirmiş, ancak kamusal hayat ile ilgili az sayıda ilke getirmiştir. Sınırlı sayıdaki ilkeler ise bir imparatorluğun yönetilebilmesi için kifayetsiz kalmıştır. Zaten Osmanlıların benimsediği İslâm dininin ortodoks yorumu, yönetene hemen hemen mutlak yetkiler vermekteydi. Lewis'in belirttiği gibi, "[Padişah'ın] Kutsal Hukukun değişmez kurallarına tâbi olduğu doğrudur; fakat Kutsal Hukuk neredeyse Padişah'a mutlak yetkiler verir."[37] Aslında, Osmanlı padişahları, "Tanrı, insanları [günah işlemekten] Kuran'dan çok, yönetici vasıtasıyla caydırır" görüşünü temel alarak örneğin cinayet işlenmesi durumunda Kutsal Hukukun izin verdiği cezadan çok daha ağır cezalar verdiler.[38] Kısaca

[36] İnalcık, *The Ottoman Empire*, s. 68.

[37] Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (London: Oxford University Press, 1968), s. 44.

[38] Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*. Ayrıca bkz., Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl* (Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, 1963).

ifade etmek gerekirse Osmanlı'da, padişahın dinî hukuka ne derece uyması gerektiği konusunda her zaman bir belirsizlik yaşanmıştır.[39]

Osmanlı sistemi, Katolik dünyasındaki durumdan da farklıydı. Osmanlı'da İslâm, hiçbir zaman devlet karşısında özerk bir kurum görünümü vermemiştir. Din adamları, padişah tarafından atanırlar ve görevden alınırlardı. Ulema, padişahın Şeriat'a aykırı bulduğu kararları geçersiz kılma hakkına sahipti; fakat bu yola nadiren başvurulmuştur.[40] Dahası, söz konusu "geçersiz kılma", sadece en yüksek dinî yetkili olan Şeyhülislam tarafından kaleme alınmış "karşıt fikir" belirtilmesi olarak yapılırdı; Şeyhülislam'ın hükümete veya yasal idareye doğrudan müdahale etme hakkı yoktu.[41]

Siyasetin dinden ayrışmasını, aşkın devlet için temel bir ölçüt olarak alan Badie ve Birnbaum, Osmanlı devletinden bu tür bir devlet olarak söz etmezler.[42] Aslında, sadece dinî kurumu değil eski Osmanlı aristokrasisini de yakın kontrol altına alan Osmanlı devletinin, aşkın devletin en iyi örneği olduğu söylenebilir. Bu nedenle, Birnbaum'un Fransa'nın aşkın devlet için en iyi örnek oluşturmuş olduğu fikrine katılmak olanaklı değildir;[43] Fransa'da devlet, kendisini yerel meclislerde temsil edilen önde gelen toplumsal kesimlerden Osmanlı devletinin eski Osmanlı aristokrasisinin etkisinden ayrıştırdığı kadar özerk

---

[39] Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi. V. Cilt. Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri, 1789-1856* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1947), s. 5.

[40] Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume I*, s. 135.

[41] İnalcık, "The Nature of Traditional Society: Turkey", s. 44.

[42] Bkz. Bertrand Badie ve Pierre Birnbaum, *The Sociology of the State*, çev. Arthur Goldhammer (Chicago: The University of Chicago Press, 1983), s. 86 vd.

[43] Bkz. Pierre Birnbaum, "State, Centre and Bureaucracy", *Government and Opposition*, 16 (1981), s. 58-77.

kılamamıştır. Aslında Osmanlılar yerel eşrafı devletten uzakta tutmak konusunda, Prusyalılar ve Avusturyalılardan bile başarılıydılar. Prusya ve Avusturya'da çevrenin merkez tarafından ikincil konuma itilmesi sadece istisna iken,[44] Osmanlı'da yerel eşraf hiçbir zaman devlet işlerini güçlü bir biçimde etkileyememiştir.[45]

Öte taraftan, Osmanlıların Strayer'in devlet olarak kurumsallaşma ölçütüne uyan bir devlet çarkını tesis etmede başarılı olmalarına karşın, Osmanlı'da devlet bir bütün olarak gene de bir hane halkı imajı vermekteydi. Yönetici sınıf son tahlilde aile reisinin (padişahın) kölesi statüsündeydi ve onun evinin hizmetkârlarıydı. Söz konusu tebaa, Allah tarafından aile reisine emanet edilmişti. Ülke arazisi, teorik olarak sınırlanmış bazı istisnalar dışında, hanedanın mülkiyetindeydi. Devletin tüm memurlarını sembolik de olsa tek bir hane halkı olarak algılaması, olası bölücü gruplara karşı padişahın elini güçlendirmekte idi.[46]

Fakat daha önce de belirtildiği gibi, hane halkı sembolizması, klasik dönem boyunca, kişisel ya da keyfî yönetimi (aşırı aşkın devleti) değil aydınlanmacı despotizmi, diğer bir deyişle, titizlikle tanımlanmış normlar üzerine bina edilmiş bir yönetim biçimini (ılımlı aşkın devlet) akla getirmelidir. Söz konusu devlet, padişahın kişiliğinde yapılanmıştı. Bu hususa Mardin

---

[44] Norman Hampson, *The Enlightenment* (Harmondsworth: Penguin, 1981), s. 171.

[45] Metin Heper, 'Center and Periphery in the Ottoman Empire with Special Reference to the Nineteenth Century', *International Political Science Review*, 1 (1980), s. 81-105.

[46] Carter Findley, 'Patrimonial Household Organization and Factional Activity in the Ottoman Ruling Class', *Social and Economic History of Turkey, 1071-1920*'nin içinde (Ankara: Hacettepe University Publications, 1980), s. 227. Ayrıca bkz. Metin Heper, 'Patrimonialism in the Ottoman-Turkish Bureaucracy', *Asian and African Studies* 13 (1979), s. 6-14.

"devletin bütün mekanizmasına haşmetli padişahın mitinin nüfuz etmesi" şeklinde temas etmiştir.[47]

Hane halkı sembolizması, kamu bürokrasisinin birincil ilişkiler çerçevesinde çalıştığını da ima etmemekteydi. Osmanlı bürokrasisinin örgütleyici ilkesi, sözünü ettiğimiz padişahın kişiliğinde yapılanan bir devleti ve adeta mekanik bir şekilde faaliyet gösteren kamu bürokrasisi modelini düşünceden uygulamaya geçirmek için, *had*'de (görev sınırına) dikkat etmek olarak belirlenmişti: "Her memur kendi alanında özerkti. Aynı ölçüte göre, her bürokrat yaptığı işleri tamamen kendi yetki alanıyla sınırlandırmak ve kendi faaliyetlerine benzer veya ilişkili olsalar bile, meslektaşlarının *had*leri içerisindeki konulara el atmamak zorundaydı."[48] Diğer bir deyişle, Osmanlı'da her memur günlük faaliyetlerine konulan sınırları hiçbir surette ihlal etmemek durumundaydı.

Klasik Osmanlı yönetim biçimi için kullanılan hane halkı benzetmesi, hane halkının (memurların) hane reisiyle (padişah ile) olan ilişkisini anlatmak için daha uygundur. Memurlar, yönetenden *neşet eden*, dolayısıyla onun *uzantısı* olarak algılanırlardı; onlar "gözü kapalı bir biçimde [padişahın] emrettiği ve mümkünse düşündüğü her şeyi yerine getirmeli, Büyük Senyör'ün irade ve emirlerine" tamamen kendilerini adamalıydılar.[49] Osmanlı'da, liyakatın bir anlamı Padişaha gözü kapalı sadakat idi. Yönetici sınıf, Padişahın isteklerini eksiksiz yerine getiren bir mekanizma olarak algılanırdı.

Öte taraftan, Osmanlı'da her memur, halkla olan ilişkilerinde padişahın elleri ve ayakları olarak birer mini-padişah idi.

---

[47] Şerif Mardin, 'Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics?', *Daedalus* 102 (1973), s. 173.

[48] Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume I*, s. 166. Bugün kullandığımız, "haddini bilmek" tabirinin menşei bu ilke olsa gerektir.

[49] Barnett Miller, *The Palace School of Muhammed the Conqueror* (Cambridge: Harvard University Press, 1941), s. 70.

İnalcık'ın belirttiği gibi, padişahın mutlak iktidarını sürdürebilmek için kendi isteklerinin dışına çıkmayacak bir bürokrat tabakaya gereksinimi vardı. Bu tabakanın yetkilerinin tek kaynağı, padişahın iradesi ve onun tarafından görevlendirilmeleri idi. Bu nedenden dolayı, Padişahın hizmetinde olanlar ve onun adına yetki kullananlar, halktan çok farklı bir statüye sahipti.[50]

Mutlak iktidara sahip padişahın, kendisine tamamen sadık memurlar kanalı ile halkla olan ilişkisi, devletin toplum karşısındaki mutlak egemenliğinin bir yansımasıdır. Devleti anlatmak için kullanılan hane halkı sembolizmasına paralel olarak, tüm ülke tek bir *oikos* ve devlet kurumları da bir büyük padişah malikanesi olarak düşünülmüştür.[51]

II

Osmanlı devletinin yukarıda anlatılan Klasik Dönem kurumsallaşma yapısı, on altıncı yüzyılın ikinci yarısından on dokuzuncu yüzyıla kadar önemli ölçüde değişime uğramıştır. Üretimin, ticaretin ve değerli madenlerin biçim ve hacmindeki temel dönüşümler ve bu yüzden Avrupa'da meydana gelen fiyat artışları Osmanlı sosyo-ekonomik yapısının büyük zarar görmesine yol açtı. Hem el sanatlarının büyük sarsıntı geçirmesi hem de henüz gelişememiş olan endüstri ve bunun sonucu olarak bozulan dış ticaret dengesi İmparatorluğu mali bir darboğazın içine attı.

Devletin kendini içinde bulduğu mali krizin başka nedenleri de vardı. Osmanlıların on altıncı yüzyılın sonuna doğru ve sonrasında girdiği savaşlar, artık savaş ganimeti sağlamamış ve finansal kayıplara yol açmıştı. Dahası, yeni dönem yeni savaş teknolojisini de beraberinde getirmişti. Orduları artık ateşli

---

[50] İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest", s. 113.

[51] Max Weber, *Economy and Society: An Outline of Interpretative Sociology*, (ed.) Guenther Roth ve Claus Wittich. Çev. Ephraim Fischoff et. al. (New York: Bedminster, 1968), s. 1013.

silahlar ile donatmak ve devamlı silah altında tutmak gerekli olmuştu. Askerî teknolojideki bu yeni gelişmeler karşısında, Osmanlı ordusunun ve Osmanlı vergi sisteminin geleneksel olarak bel kemiği olmuş olan tımar sistemi geçerliliğini yitirdi. Giderek büyütülmesi gereken yeni, profesyonel ve modern bir ordu için merkezî bütçeden büyük miktarda harcamalar yapılması gerekiyordu. Bu durumun sonucu olarak, tımar sistemine son verildi ve iltizam sistemine geçildi. İltizam sisteminde, vergi toplama yetkisi özel kişilere veriliyordu. Bu kişiler, belli vergi bölgelerinden tahsil edecekleri ve bir müzayedede belirlenecek bir miktar vergiyi devlete temin etmekle mükelleftiler. Söz konusu miktarın üzerinde toplayacakları vergi onlara kâr olarak kalacaktı.

İltizam sisteminin tüm devlet hayatı üzerinde çok olumsuz etkileri oldu. Bu yeni vergi sistemi geniş çaplı bir yozlaşmanın ve rüşvet mekanizmasının ortaya çıkması ile sonuçlandı. Ne zaman iltizam hakkı dağıtılacak olsa, muhtemel mültezimler, sarraflar ve yüksek dereceli memurlar arasında bir anlaşmaya varılırdı. İltizam hakkını satın almak isteyenlerin ilgili müzayedeye katılabilmeleri için ücreti mukabilinde bir "sarraf"ı kefil olarak göstermesi ve söz konusu sarrafın kefaletinin geçerliliğinin Hazine tarafından onaylanması zorunlu idi. Hazine bazı gelirlerinin iltizam olarak dağıtılacağını ilân ettiği zaman, sarraflar kimi üst düzey bürokratlarla temasa geçer, Hazine ile mültezimler arasında yapılacak iltizam sözleşmelerinin gerçekleşmesini garantilemek için bu bürokratların nüfuzundan faydalanırlar, bürokratlar da "hizmetlerinin" karşılığını sarraflardan alırlardı. Söz konusu mültezimler kısa zamanda palazlanmışlar ve âyan sınıfı, yani yeni bir eşraf tabakası ortaya çıkmıştır.

Söz konusu iltizam sistemi, köylüleri ağır bir yük altına sokmuştur. Köylüler şimdi hem Hazinenin gelir ihtiyacını, hem yüksek bürokratlara ve sarraflara yapılacak ödemeleri ve hem de mültezimlerin kârlarını karşılamak durumunda kalmışlardı.

Bu yüzden konulan yüksek vergileri ödeyemeyen çok sayıda köylü, topraklarını kaybetmiş ve şimdi merkeze muhalif derebeylerine dönüşmüş olan eski tımar sahiplerinin saflarına katılmışlardır. Bir süre sonra bu yeni bitme derebeylerinin çoğu iltizam haklarını elde ettiler. Bu gelişmelerin sonucunda, merkez büyük mali güçlükler ile karşı karşıya kaldı.

Tahmin edilebileceği üzere bu durum, devletin şahsında yapılandığı padişahın konumunu olumsuz etkiledi. Mali kaynaklar üzerindeki denetimini ve giderek itibarını kaybeden padişah şimdi devlet efradının sadakatini sağlamak için cülus bahşişi ödemek zorunda kalmıştı.[52] Bu dönemde padişahın etkinliğini yitirmesinin bir başka nedeni çoğunlukla tahta, merkezde o esnada hâkim hizbin desteği sayesinde çıkabilmesiydi.[53] Tahta çıktıktan sonra da tahtta kalabilmek için, her üst düzey memurun yaptığı gibi, padişahın da kendi yandaş grubunu oluşturması gerekiyordu.[54] Padişah, ancak bu suretle yerini sağlamlaştırdıktan sonra kendi yandaşlarına uzun dönemli memuriyetler temin edebilmekteydi.[55]

Bu nedenlerle, yukarıda işaret edildiği gibi, padişahın karşıt hizipler şeklinde gruplaşmaya başlayan yönetici sınıfın üyeleri üzerindeki kontrolünü kısa zamanda kaybetmesi şaşırtıcı olmamıştır.[56] Bu dönemde her hizip grubu bir veya birkaç siyasal güç meraklısı yüksek bürokratın ("paşa"nın) saflarına intisap etmiştir.[57] Bu gelişmelerin sonucu olarak İmparatorluğun Ge-

---

[52] Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume I*, s. 176.

[53] *Age.*, s. 171.

[54] *Age.*, s. 191.

[55] Levy, "Military Rule and the Problem of Centralization in the Ottoman Empire in the Eighteenth Century", s. 243.

[56] *Age.*, s. 244.

[57] Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume I*, s. 166. Osmanlı'da, baremin en üst dört derecesindeki bürokratların resmî unvanları "paşa" idi. Böylece, örneğin iyi bilinen Reşit Paşa, Âli

rileme Devrinde, Osmanlı bürokratları, eskiden olduğu gibi, artık Padişahın uzantısı ve devletin sadık hizmetkârı değildiler. İnalcık'ın anlatımı ile, "Bütün devlet mevkileri, devletin delege ettiği yetkiyi kullanan tüm kamu birimleri de dâhil olmak üzere kişisel çıkar mekanizmalarına dönüşmüşlerdi."[58]

Bu aşamada, Gibb ve Bowen'ın daha önceki dönem için, "devlet faaliyetlerinin, görülmemiş bir katılıkla dünyevi yöneticiler tarafından belirlenip yürürlüğe konulan kurallar çerçevesinde yürütüldüğü" gözlemi geçerliliğini yitirmişti. Devlet yönetimi şimdi aşırı aşkın devlet olgusu, yani keyfî yönetim manzarası görünümündeydi. Mardin'in belirttiği gibi, "İmparatorluğun gerilemesiyle birlikte... memurlar, kendi toplumlarını yağmalayan bir kitleye dönüşmüşlerdi. Memurlar ile çevre, özellikle çevredeki ağır vergiler yüklenmiş bulunan köylüler arasındaki ilişki, daha önceki dönemlerdeki sert padişahlık yönetim biçiminden büyük ölçüde farklı olan bir sömürü biçimine, 'Doğu tarzı despotizm'e evrilme sinyalleri vermeye başlamıştı."[59] Memurlar daha da zâlim olmuştu.[60] Devlet yönetimi, önceki dönemin aksine kural tanımaz bir hale gelmişti.[61]

Değişik bir anlatımla, önceki yüzyılların "seküler ve devlet-yönelimli" *adab* geleneği yıpranmış, bu gelenekten önemli tavizler verilmeye başlanmıştı. Örneğin, orduyu ilgilendiren iki

---

Paşa, Fuat Paşa ve Ziya Paşa ordu paşası değildiler; hepsi birlikte üst düzeyde sivil devlet erkânını oluşturmakta idi.

[58] Halil İnalcık, "The Ottoman Decline and Its Effects upon the Reaya", *Aspects of the Balkans, Continuity and Change*'in içinde, ed. Henrik Birnbaum ve Speros Vryonis Jr. (The Hague: Mouton, 1972), s. 342.

[59] Mardin, "Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics?", s. 175.

[60] Stanford Shaw, *Between Old and New, The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1807* (Cambridge: Harvard University Press, 1971), s. 4.

[61] Gibb ve Bowen, *Islamic Society and the West*, s. 197.

ana ilke terk edilmişti –emeklilikten önce evlenememe ve herhangi bir zanaat ya da ticaret ile uğraşamama.[62] Sivil bürokraside de, işe almada akrabaların kayırılması başlamış ve hizmet içi eğitim yozlaşmıştı.[63] Bu gelişmeler bir önceki dönemden devralınan devlet sistemini altüst etmiştir.

Eski sistemin en tepe noktasını padişah işgal ederdi. Padişahın, devlet felsefesinin oluşturulması ve mali kaynakların kullanımı konularında neredeyse mutlak yetkisi vardı. Şimdi ise, mali kaynaklar üzerindeki denetimini ve dolayısıyla itibarını kaybetmiş olan padişah artık ılımlı aşkın devletin savunucusu olarak hareket etme kabiliyetini kaybetmişti. Öte taraftan o tür bir alışkanlığı olmayan çevre güçleri, *adab* geleneğinin alternatifini geliştirememişti.

Belki de yüzyıllar boyunca tamamen ikincil konuma itildiklerinden dolayı, yerel eşraf, özgün bir sivil toplum ya da en azından *Standesstaat* veya devletten bir ölçüde bağımsız önde gelen toplum kesimlerinin koalisyonu şeklindeki bir yönetim biçiminin meydana getirilebilmesi için gerekli olan yatay bağlar kurmak adına herhangi bir çaba gösterememişti. Aslında Mardin'in işaret ettiği gibi, söz konusu "gerileme döneminde, daha önceki dönemde de rastlanan devlet ile mali ilişkilerdeki belirsizlik azalmamıştı. Kurallarda, haraç peşinde koşan memurlar için kaçamak noktaları sürüp gitmekteydi."[64] Böylece, çevrenin merkeze olan bağımlılığı temelde devam etmekte idi.

Bu şartlar altında yerel eşraf, kendi aralarında yatay ilişki kuramıyor ve kendilerini bürokratik merkez ile dikey ilişkiler içinde buluyordu. Durumun ayrıntılarını Mardin şöyle özetlemiştir: "...on sekizinci yüzyılda bu sınıfın [yerel eşrafın] enerjisi, üretici girişimcilikten iltizama kaymıştı. Sınıfın mensup-

---

[62] *Age.*, s. 182.

[63] *Age.*, s. 181-96 ve Arnold J. Toynbee ve Kenneth P. Kirkwood, *Turkey* (New York: Charles Scribner's and Sons, 1927), s. 26.

[64] Mardin, "Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire", s. 66.

ları, devlet arazilerini nakit ödemeler için ele geçirmiş fakat kârlarını temelde kendilerine hayat boyu bahşedilen iltizam haklarını devletin onayladığı ikinci el mültezimlere satarak elde etmişlerdi. Devletin fiilî memurları olmalarından dolayı, [sınıfın diğer mensupları ile yatay ilişkiler kurarak devlete karşı bağımsızlık elde etmeye çalışacak yerde] üst düzey devlet bürokratları ile kişisel bağlarını güçlendirmeyi tercih etmişlerdi. Böylece, Osmanlı'da burjuvalaşma süreci, kendine özgü bir çizgi takip etmiştir."[65]

Osmanlı'da yerel eşraf, doğuştan ait olunan bir soylu sınıf (*nobility*) değildi. Söz konusu yerel eşrafın, devlet işlerinde etkin olabilecek güçlü bir aristokrasi olduğu söylenebilir mi? Buraya kadar değinilen noktalar ışığında bu bile şüphelidir. İnalcık'ın belirtmiş olduğu gibi,[66] yerel eşrafın arazi sahibi olması, Orta ve Doğu Avrupa'da rastlanan toprak sahipliği biçimleriyle özdeşleştirilmelerine olanak vermez çünkü söz konusu coğrafyalarda aristokrasi toprak üzerinde sadece ekonomik değil fakat aynı zamanda idari ve siyasi haklara sahipti.

Batı'daki eski toprak aristokrasisi, gücünü bir ölçüde kaybettiği dönemlerde bile (1) bürokrasideki stratejik açıdan önemli mevkileri tekeline alma girişimlerinde bulunmuştu; (2) üst düzey bürokratları aristokratik değerler ve yaşam biçimini benimsemeleri için teşvik etmişti; (3) kralın ülkedeki diğer grupların yararına olacak politikalarına muhalif güçlü hareketleri başlatmış ve örgütlemişti, (4) yönetenlerin sağladıkları iktisadi imkân ve fırsatlardan kendi iktisadi çıkarlarını genişletmek için faydalanarak gücünü saygınlığını ve servetini arttırmaya çalışmıştı.[67] Osmanlı'da yerel eşraf ilk üç strateji çerçevesinde hareket et-

---

[65] *Age.*, s. 267.

[66] Halil İnalcık, "Impact of the *Annales* School on Ottoman Studies and New Findings", *Review* 1 (1978), s. 86.

[67] S. N. Eisenstadt, *The Political Systems of Empires: The Rise and Fall of the Historical Bureaucratic Societies* (New York: Free Press, 1963), s. 180-81.

memiştir. Çevrede, önünde sonunda merkezi ele geçirebilecek yeni toplumsal oluşumlar ortaya çıkmamıştır.[68] Osmanlı'da dördüncü tür strateji benimsenebilirdi. Fakat yukarıda değinilen çeşitli nedenler yüzünden, yerel eşraf tarımsal girişimcilere dönüşmek ve devletten bağımsız bir konum elde etmek için çaba sarfetmedi. Aksine mültezim, vali vekili ya da yerel kamu birimlerinin yönetim kurullarında ve daha sonra yerel "temsilî" meclislerinde üye olmayı tercih etti. Yerel eşraf güçlerinin zirvesindeyken bile, etkin bir şekilde merkeze karşı gelebilecek bir toplumsal kesim oluşturmak yerine, merkezin kendilerine uygun gördüğü mevkilerde görev yapmayı yeğledi.[69]

Merkez, kendisinin yerel uzantısı olarak görev yapacak ve böylece siyasi bakımdan etkisizleştirilecek yerel eşrafın *resmî* tanımlamasını bile yaptı: "Liyakatli, iyi tanınan, dürüst, zengin ve sözü dinlenen bir kişi."[70] Âyan unvanı, merkezin çıkardığı özel fermanlarla elde edilebilirdi. Âyan, merkez tarafından denetlenen bir statüyü kabullenip yerel düzeydeki devlet görevle-

[68] Faruk Birtek, "The State and the Transition to Capitalism in England and Turkey: A Social Structural Model" Doktora Tezi, University of California, Berkeley, 1978, s. 126. Birtek'in öne sürdüğü gibi (*Age.*, s. 151), Osmanlı İmparatorluğu'ndaki merkez, çevreye karşı müttefikleri olmaksızın hareket etti. Bunu çevrede kendi memurlarını görevlendirerek yaptı. Osmanlıların "gerçek" merkezîliklerini İngiltere'deki Tudor'ların "sahte" merkezîliğinden ayıran budur. Bu özelliği ile Osmanlı, diğer pek çok ülkeden değişik bir yol izlemiştir. Diğer ülkelerde modernleşmenin en önemli özelliğini toprak sahiplerinin burjuvazi veya devletle uzlaşmaya varması oluşturmuştur. Osmanlı'da bu tür bir gelişmeye rastlamıyoruz. Bu son nokta ile ilgili olarak bkz., S. Dennis, "Domination and Containment: An Approach to Modernization" *Comparative Studies in Society and History*, 20 (1978), s. 177-213.

[69] D. R. Sadat, "*Rumeli Âyanları*: The Eighteenth Century", *Journal of Modern History*, 44 (1972), s. 351.

[70] Halil İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire" *Archivum Ottomanicum*, 6 (1980), s. 283-337.

ri için kendi aralarında rekabete girmiştir. Bu nedenden dolayı, diğer âyan üyeleri ile yatay ilişkiler geliştirme yoluna gidilmedi. Yukarıda belirtildiği gibi, devletle dikey ilişki içindeydiler ve tabiî bu ilişki bireysel düzeydeydi. Yerel eşrafın her üyesi, kendisine aktarılan devlet yetkilerini hem devlet hem de köylüler pahasına zenginleşmek için kullanmaya çalıştı. Bu durumu Cook, "Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezî denetimin zayıflaması daima yerel düzeyde sorumsuz davranışların artması ile sonuçlanmıştır" şeklinde tasvir etmiştir.[71]

Bu nedenlerden dolayı merkez ile çevre arasında ortaya çıkan gerilimli durum hiçbir zaman karşılıklı taviz verilerek çözümlenmeye çalışılmadı. Anlaşmalar, yalnızca, yerel eşraf ile bazı bürokratların devlet kaynaklarını birlikte sömürmek üzere yaptıkları gizli ittifaklardı. Merkezin bazı politikalarının uzun vadede yerel eşrafın yararına sonuçlar verdiği durumlarla karşılaşılabilirdi. Ancak bu durumlar bilinçli alınmış kararların sonuçları değildi. Merkez, yerel eşrafa danışmadan aldığı yasal tedbirleri daima etkin bir şekilde uygulayabileceğini düşünürdü. Oysa bu tedbirler kolaylıkla amacından saptırılabilir ve söz konusu düzenlemeler merkezin hedeflediklerinden daha başka türlü değişimlere yol açabilirdi. Fakat bunlar bu çalışmada ileri sürülen tez bakımından önemli değildir: Osmanlı'da devlet, gücü yettiği ölçüde çevresel kesimlere sivil toplum veya benzer bir statü atfetmeyi düşünmemiş ve bu kesimlerin devlet hayatında önemli bir rol oynamasına izin vermemiştir. Merkezin, mali kaynaklar üzerindeki denetimini büyük ölçüde kaybettiği durumlarda dahi daha önceleri şekillenmiş merkez-çevre ilişkisi temel niteliğini korumuş, devlet toplum kesimlerini kontrol altında tutabilmiştir. İktidar yarışı merkez ve çevre arasında cereyan etmemiş; o yarış, merkezin çeşitli kanatları arasında

---

[71] M. A. Cook, "Introduction" *A History of the Ottoman Empire to 1730*'nin içinde, ed. M. A. Cook (Cambridge: Cambridge University Press, 1976), s. 8.

ortaya çıkmış ve belli aralıklarla imparatorluğun sonuna kadar devam etmiştir.

Bu bağlamda, on sekizinci yüzyılın başından itibaren, bazı padişahlar tekrar mutlak yetki sahibi olabilmek amacı ile "halife olarak oynamaları gerekli dinî rollerinin" veya "Allah tarafından seçilmiş ve ilhamlar bahşedilmiş İslâmi liderler olduklarının" altını çizmeye başlamışlardır.[72] On sekizinci yüzyılda geliştirilmiş Osmanlı siyasal felsefesine göre, Padişah Tanrısal yetkinin kişileşmiş hali, "Tanrı'nın dünya üzerindeki gölgesi" idi.[73] Fakat bu çabalar, devletin yeniden Padişahın şahsında yapılanmasına yetmemiştir.

Bu dönemde de padişahın, tüm meşru gücün kaynağı olduğu düşüncesine bağlı kalındığı doğrudur. Fakat son tahlilde bu eğilim, bürokratik merkez içerisindeki oligarşik eğilimler karşısında devlet katlarında uyumu sağlama çabasından başka birşey değildir. Aslında yapılmak istenen, Osmanlı geleneğine uygun olarak, merkezkaç eğilimi gösteren bürokratik grupların etrafında bütünleşebileceği toparlayıcı bir idealin aranmasıydı. Bu nedenden dolayı, her ne kadar padişahın, bütün meşru gücün kaynağı olduğu kabul ediliyorsa da onun bu gücü doğrudan doğruya kendisi tarafından kullanılması istenmiyordu. Padişahın yüce konumunu muhafaza edebilmesi için, "siyasî kargaşaların üzerinde kalarak mutlu bir yalnızlık" sürdürmesi bekleniyordu.[74] Gerçekten de, on yedinci yüzyılın sonlarından itibaren padişahlar sistemin en üst noktasındaki mevkilerini muhafaza ettilerse de nadiren etkin bir yönetim sergilediler.

---

[72] Avigdor Levy, "Ottoman Attitudes to the Rise of Balkan Nationalism", *War and Society in East Central Europe, Vol. I, Special Topics and Generalizations on the 18th and 19th Centuries*'in içinde, ed. Béla K. Kiraly ve Gunther E. Rothenberg (New York: Brooklyn College Press, 1979), s. 332.

[73] *Idem*, "Military Rule and the Problem of Centralization in the Ottoman Empire in the Eighteenth Century", s. 243.

[74] *Age.*

Daha da önemlisi, bir önceki dönemi anlatmak için kullanılan hane halkı sembolizması on sekizinci yüzyılda geçerliliğini kaybetti. Devletin artık padişahın kişiliğinde yapılandığı düşünülmedi. Berkes'in belirttiği gibi, "Padişah Allah'ın dünyadaki doğrudan temsilcisi veya gölgesiydi... Osmanlı da Halife unvanı... Peygamber'e halef olmayı ima etmedi... Osmanlı yöneticisi ilahi ya da peygambervâri nitelik iddiasında bulunmadı fakat alemin ilahi düzeninde en yüksek konumda bulunduğundan diğer fanilerden daha farklı bir konuma sahip olduğu sonucuna varıldı. Padişahın şahsına değil işgal ettiği mevkiye değer atfedildi. Padişahın kendisi karizmatik bir lider olarak algılanmadı."[75] Bu kitabın yazarı da bir başka yerde[76] benzer bir sonuca varmıştır: "İnsanın içinden padişahın kişiliğini devletle özdeşleştirmek geliyor. Ne var ki bu, padişahların hem tahtta oturup hem de devleti bilfiil yönettiği Klasik dönem için doğrudur... Fakat sonraki yüzyıllarda, padişahların yeniçeriler, sivil ve/veya dinî bürokrasi, ve/veya saraydaki çeşitli hiziplerin elinde neredeyse oyuncak oldukları dönemlerde padişahı devlet ile özdeşleştirmek doğru olmaz. Osmanlı'nın gerileme döneminde yönetici sınıf padişahın değil, devletin hizmetkârı olmuştur. Giderek padişahlar yönetici sınıfın gözünde karizmalarını kaybetmişler, karizma padişaha değil devlete atfedilmeye başlanmıştır. Padişahlar artık devlet adına tahttan indirilebilmişlerdir. Devlet, *nizamı* sağlamakla görevli görülmüştür."[77] Nitekim

---

[75] Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey* (Montreal: McGill University Press, 1964), s. 13.

[76] Heper, "Center and Periphery in the Ottoman Empire with Special Reference to the Nineteenth Century", s. 85.

[77] Shils'e göre karizma olgusunun, ilahî hukuk, doğal hukuk, bilimsel hukuk, pozitif hukuk ya da toplumun bütünü hattâ belirli bir korporatif yapı ya da kurum için gerekli düzen ihtiyacının işlevi olduğunu belirtir. Düzenli bir kozmos ya da onun bir parçasının özünü yansıtan, ifade veya sembolize eden şey, daima huşû veya saygı duygusu uyandırır. Bkz. Edward Shils, "Charisma, Order, and Status", *Ameri-*

1808 yılında, padişah ile âyan arasında imzalanan Sened-i İttifak'ta antlaşmanın bir tarafında "Padişah" değil "Devlet" ibaresi kullanılmıştır.

Erken Osmanlı reform taraftarları, İmparatorluğun gerilemesine set çekebilmek için padişahlığın geleneksel yüksek konumunun yeniden kazandırılmasını önermişlerdir. Örneğin, 1630 yılında Sultan IV. Murad'a (1623-1640) devletin durumuyla ilgili ayrıntılı bir layiha sunan Koçi Bey, bu yolda bir tavsiyede bulunmuştur. Nitekim IV. Murad ve 1656'dan 1702'ye kadar sadrazamlığı ellerinde tutan Köprülüler, bazı kesintilerle de olsa sivil bürokrasi ve dinî hiyerarşiyi daha sıkı bir denetim altında tutabilmişlerdir.[78]

1699'dan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun barışçıl ve reformcu politika izlemesi ve diplomasiye büyük önem vermesinin sonucunda sivil bürokrasi devlet hayatında daha önemli bir yer tutmaya başladı. Sadrazamlar daha önce ordu saflarından atanırken, artık daha çok sivil bürokratlar bu mevkiye getirilmeye başlandı.[79] On sekizinci yüzyılda Divan-ı Hümayun da artık Saray'da toplanmıyor, tüm önemli devlet işleri sadrazamın konutundan yürütülmeye başlanıyordu. Bu yüzyılda, bir bütün olarak bürokratlar, devletin üst kademelerinde hâkim duruma gelmeye, padişahtan ve diğer devlet kurumlarından bağımsız hareket etmeye ve nüfuzlarını diğer kurumlara yayarak onları göreli olarak zayıflatmaya başlamışlardı.[80]

Findley'in belirttiği gibi, Klasik Dönemde devlet memurlarını eğiten Saray okulunun (Enderun) çöküşüyle birlikte sivil bürokrasi yönetici tabaka içerisinde *adab* geleneğini ayakta tu-

---

can Sociological Review, 30 (1965), s. 203.

[78] Levy, "Military Reform", s. 228-229.

[79] İnalcık, *The Ottoman Empire*, s. 102.

[80] Norman Itzkowitz, "Eighteenth Century Ottoman Realities", *Studia Islamica*, 17 (1962), s. 86; Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume I*, s. 280 vd.; İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (İstanbul: Hil Yayın, 1983), s. 78.

tan ve tüm devlet katlarına yayan bir kurum haline gelmişti.[81] On sekizinci yüzyılda etkinliğinin artmasına paralel olarak sivil bürokrasinin, bir yandan *adab* geleneğini diriltmeye çalıştığını (örneğin, köylüleri haksız vergilerden kurtarmaya gayret ettiğini),[82] diğer yandan da yeni fikirler arayışına girdiğini (mesela, İmparatorluğu kurtarmanın tek yolu olarak idarede ve diğer bütün alanlarda Avrupalı fikirlerin benimsenmesini savunduğunu) görüyoruz.[83] Dolayısıyla, on sekizinci yüzyılda ılımlı aşkın devletin bir kez daha kurumsallaşması için zemin hazırlanmıştı; fakat bu sefer söz konusu devletin dayanacağı normatif çerçeve daha farklı olacak, ayrıca sivil bürokratik seçkinler kendilerini devletin temsilcisi konumuna yükseltebilmek için büyük çabalar harcayacaklardır.

III

Osmanlı'nın on altıncı yüzyılın ikinci yarısından on dokuzuncu yüzyılın ilk on yıllarına kadar süren döneminde, genellikle merkezî yönetim biçiminden yarı-feodal yönetim biçimine doğru aşamalı bir gelişim biçimine tanık olunduğu ileri sürülür. Bu görüşün taraftarları, bu dönemde mali kaynaklar üzerindeki denetimin yavaş yavaş zayıflayışından ve çevrenin artan "özerkliği"nden hareket ederler. Sıklıkla yapılan bir diğer gözlem de, on dokuzuncu yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nda anayasal idareye doğru bir ilerleme sağlandığıdır. 1808 Sened-i İttifakı, 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu, 1856 Islahat Fermanı, 1839-1876 Tanzimat döneminde merkezî ve bölgesel "temsilî" meclis ve kurulların kuruluşu, 1876 anayasasının ilânı ve 1877'de ilk Osmanlı parlamentosunun toplanması bu ilerlemenin kilometre taşları olarak görülür.

---

[81] Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire*, s. 11.

[82] Mardin, "Power, Civil Society, and Culture in the Ottoman Empire", s. 260.

[83] İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600*, s. 103.

Bu görüşün bazı çekinceler ile ileri sürüldüğü inkâr edilemez. Merkezin siyasi iktidarının Fatih Sultan Mehmet'in hükümdarlığı sırasında (1451-1481) hayli güçlenmesinden sonra önemini hiçbir zaman tamamen kaybetmediği reddedilmez. Benzer biçimde, on dokuzuncu yüzyılın, liberalizm bir yana, çoğulculuğun dahi başarılı bir dönemi olduğu düşünülmez. Bu yüzyıl çalışılırken, sıklıkla padişahın ve/veya sivil bürokrasinin mutlak yönetimine atıf yapılır. Gene de ilgili yazın okunduğunda, Osmanlı'da on altıncı yüzyılda yerel seçkinlerin devreye girdiği, giderek devlet hayatında etkinliklerini artırdıkları, on dokuzuncu yüzyılda da bu konumlarını korudukları hattâ daha da güçlendirdikleri düşüncesi akla gelebilir.[84]

Yukarıda, on dokuzuncu yüzyıl öncesinde Osmanlı yerel eşrafının ne bir soylu grubu ne de bir aristokrasiyi oluşturduğunu belirttik. Merkez, yerel eşrafın yerel idareye katılımını her zaman geçici bir düzenleme olarak düşünmüştür. Örneğin, 1786'da merkez, *âyan*ların yerine tekrar kendi atadığı görevlileri getirme girişiminde bulunmuştur.[85] On sekizinci yüzyılda merkez, yerel eşrafı sürekli olarak birbirlerine düşürmek için çaba harcamıştır. Gelişmeler kontrolden çıkma istidadı göstermeye başladığı durumlarda, eğer gücü yetiyorsa merkez yerel eşrafı güç kullanarak yola getirmeye teşebbüs etmiştir. Yerel eşrafa karşı merkezin böyle hareket etmesinin nedeni, yerel eşrafı temelde bir "mütegallibe güruhu" olarak görmeye devam etmiş olmasıdır.[86]

---

[84] Bkz., *inter alia*, Joseph S. Szyliowicz, "The Ottoman Empire" *Commoners, Climbers and Notables: A Sampler of Studies on Social Ranking in the Middle East*'ın içinde, s. 102-21; Sadat, "*Rumeli Ayanları*: the Eighteenth Century"; Tosun Arıcanlı, "The Role of the State in Social and Economic Transformation of the Ottoman Empire, 1807-1918", Doktora Tezi, Harvard Üniversitesi, Cambridge, Massachusettes, ABD, 1976.

[85] Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, s. 441.

[86] Halil İnalcık, "Centralization and Decentralization in Ottoman

On dokuzuncu yüzyılda da merkezin devlet anlayışı ve çevreye karşı tutumu değişmedi. Bürokratik kadroların modernleşme çabaları, merkezi güçlendirmeyi hedefledi. Söz konusu çabalar, zaten İstanbul'da merkezin siyasetini etkileyebilmelerine ve Osmanlı siyasal hayatı içindeki statülerini yasallaştırabilmelerine yardım edebilecek müttefikleri bulunmayan yerel eşrafın yetkilerini daha da kısıtlamak amacına yönelikti.[87]

Görünüşteki benzerliklerine rağmen, 1808 tarihli Sened-i İttifak ne bir Magna Carta idi, ne de Osmanlı'da on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde hız kazanacak olan anayasalcılık akımını meşru göstermek için kullanılmıştı.[88] Nitekim genellikle yerel eşraf adına hareket etmiş olduğu farz edilen Alemdar Mustafa Paşa, gücünü kaybeder kaybetmez Sened-i İttifak unutulmuştu![89] Yüzyılın son dönemlerindeki reformcular bazı çoğulculukla ilgili emsaller gösterme ihtiyacı duyduklarında, sadece erken Halifelik dönemindeki seçim uygulaması ve Kuran'ın meşveret (kararları alırken başkalarına danışma gereği) ilkesinden söz etmişlerdir.[90]

Administration", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*'nin içinde, ed. Thomas Naff ve Roger Owen (London: Feffer and Simons, 1977), s. 32.

[87] Kemal H. Karpat, "The Land Regime, Social Structure, and Modernization in the Ottoman Empire", *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century*'nin içinde, ed. William R. Polk ve Richard L. Chambers (Chicago: The University of Chicago Press, 1968), s. 70.

[88] Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Vol. II, Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975* (Cambridge: Cambridge University Press, 1977), s. 3.

[89] Halil İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", *Belleten*, 28 (1964), s. 609.

[90] Roderic Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876* (Princeton: Princeton University Press, 1963), s. 95.

Nitekim, Sened-i İttifak, çevrenin merkeze karşı başlattığı bir başkaldırının ürünü olmamıştır. Alemdar Mustafa Paşa, yerel eşrafa karşı kendi güçlerini takviye etmek isteyen merkez tarafından çağrıldığı için İstanbul'a gelmişti.[91] Alemdar'ın İstanbul'a gelişi ve devlet idaresi konusunda eğitilmesi, III. Selim'in tahttan indirilişi esnasında çıkan kargaşa sırasında Alemdar'ın hüküm sürdüğü bölgeye sığınan bir grup üst düzey merkez bürokratı tarafından sağlanmıştı. Alemdar da, daha sonra, kendi iktidarlarını sağlamlaştırmaya çalışan merkez bürokratları tarafından kullanılmış olduğunu kabul etmiştir.[92]

Şu hususu da belirtmek gerekir: Kendi gücünü takviye etmek için Alemdar'ı kullanan merkez, onun payitahtaki etkinliklerine meşruiyet sağlamak konusunda kılını kıpırdatmamıştır. Resmî tarihçi Şanizâde, Alemdar dönemini anlatırken, o sıralarda devletin "*bi-nâm ve nishan*" (adı sanı belli olmayan) kişilerin elinde olduğundan söz etmiştir. İstanbul halkı da, Alemdar'ın meşru yönetime zorla el koyduğunu düşünmüştür. Halkın gözünde, Alemdar bir "haydutbaşı" olarak kalmıştır.[93]

Alemdar, diğer yerel eşrafı devletin karşılaştığı sorunları gözden geçirmek üzere İstanbul'a davet ettiği zaman, bazıları kendisini kıskandıkları ya da korktukları için gelmemişlerdir.[94] Yerel eşrafın duyduğu haset ve korku, söz konusu eşraf arasında devlet görevleri için süregelmiş olan rekabeti ve devam etmiş olan çatışmayı gözler önüne sermektedir. Sened-i İttifak'tan önce, yerel eşraf arasında güçlü bir ittifakın ortaya çıkmış olduğunu ileri sürmek mümkün değildir.

---

[91] İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", s. 604.

[92] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Meşhur Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail Yılık Oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa* (İstanbul: Maarif Matbaası, 1942), s. 82-83, 98-102.

[93] Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, V. Cilt, Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri, 1789-1856* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1947), s. 99.

[94] İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", s. 604.

Konuyu irdelemeye devam edelim: Alemdar'ın İstanbul'a gelen yerel eşrafla yapılan toplantının açılış konuşmasında ve daha sonra hazırlanan Sened-i İttifak'ta özellikle devletin içine düştüğü durumdan kurtarılmasının gereğinin altı çizilmiştir.[95] Sened'e göre, yerel eşraf, her ikisi de merkezin elini güçlendirecek iki konuda kendilerini bağlamakta, orduya asker alınması ve vergilerin toplanması konularında merkeze yardımcı olmaya söz vermektedirler. Sened'de ayrıca, Sened hükümlerine aykırı hareket etmedikleri müddetçe merkezin yerel eşrafa karşı bir girişimde bulunmayacağı belirtilmektedir. Sened-i İttifak'ın Magna Carta'dan farkı bu noktada da ortaya çıkmaktadır: Merkez, kendi elini güçlendirdiği müddetçe neden yerel eşrafa karşı tavır alsın?

Sened-i İttifak, eşit güçte olan iki taraf arasında aktedilmiş bir akit olarak algılanamaz; aksine Sened, ne pahasına olursa olsun kendi hegemonyasını korumak isteyen bir merkez ile yerel düzeyde sınırlı konularda ayrıcalıklarını devam ettirmek isteyen eşraf arasında görüş birliğine varılmış bir belge olarak düşünülürse bir anlam kazanır. Eğer yerel eşraf, merkezî hükümeti hizaya getirmekle ilgili idiyse, bunun nedeni yerel sömürüde rakip istememesiydi. Yerel eşraf bu nedenle merkeze ek mali ve aynî kaynaklar elde etmesi için yardımcı olmaya isteksiz değildi. Yerel eşrafın, merkezin bu yolla vilayetlerdeki memurlarını daha iyi kontrol edeceğini ve böylece bu görevlilerin kendileri üzerindeki baskılarının azalacağını ummuş olmaları muhtemeldir.

Tanzimat Dönemi (1839-1876) boyunca merkezin çevreyi daha etkin biçimde kontrol etme çabaları, merkez ile çevreyi bir kez daha çatışmaya meyilli bir noktaya getirdi. Yukarıda da belirtildiği gibi, daha önceki yüzyıllarda kimi devlet işlevleri yerel eşrafa devredilmişti. Şimdi ise, otokratik ve merkezîleştirici

[95] *Age.*, s. 612.

politikalar yoluyla,[96] merkezin geleneksel ideali olan, devlet ile tebaası arasında hiçbirtürden aracının olmamasını sağlayan kurumsallaşmanın yeniden tesis edilmesi çabalarına girişilmişti.[97]

On sekizinci yüzyıl Batı Avrupa'sında gözlemlenmiş olan rasyonalist geleneğe benzer biçimde, Tanzimat'ın altında yatan siyasal düşünce, devlet ile tebaa arasında doğrudan bir ilişkinin gerçekleştirilmesi yönünde idi. Merkez tarafından gerçekleştirilmeye çalışılan bu yeni merkez-çevre ilişkisi, yerel eşrafın aracı rolüne ve diğer ayrıcalıklarına son verecekti.[98] Hem 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda hem de 1856 Islahat Fermanı'nda ilân edilen "vatandaşların" eşitliği ilkesinin hedefi, kitleleri devletin yanına alarak yerel eşrafa karşı tavır almalarına yol açmak,[99] hem de Avrupa devletlerinin ülkenin iç işlerine karışmak emellerine son vermek amaçlarını taşıyordu. Fermanı hazırlayan Reşit Paşa, halkın devletle özdeşleşeceğini, isyan çıkmayacağını, ekonominin gelişeceğini ve böylece devletin gelirlerinin artacağını ummuştu. Ferman, doğal haklar kuramına dayandırılmamıştı.[100]

Reşit Paşa'nın yardımı ile dışişleri bakanlığı ve sadrazamlık görevlerine gelen ve Tanzimat geleneğini sürdürmeye çalışan Âli Paşa ile Fuat Paşa da temsilî sistem taraftarı değildiler.[101]

---

[96] Stanford J. Shaw, "Some Aspects of the Aims and Achievements of the Nineteenth Century Ottoman Reformers", *Beginnings of Modernization in the Middle East, The Nineteenth Century* içinde, s. 29-40.

[97] Mardin, "Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics", s. 180.

[98] Hourani, "Ottoman Reform and the Politics of Notables", s.54,63.

[99] Kemal H. Karpat, "The Transformation of the Ottoman State, 1789-1909", *International Journal of Middle East Studies*, 3 (1972), s. 258.

[100] Şerif Mardin, "The Mind of the Turkish Reformer", *Western Humanities Quarterly*, 15 (1960), s. 425.

[101] Roderic Davison, "The Advent of the Principle of Representation in the Government of the Ottoman Empire", *Beginnings of Moder-*

Tanzimat devlet adamlarına bürokratik mutlakiyeti geri getirdikleri gerekçesiyle muhalefet eden Genç Osmanlılar da çoğulculuğu savunmadılar. Bizzat kendilerinin denetleyecekleri ve temel işlevi Saray'ın gücünün frenlenmesi olacak olan bir "temsilî meclis" arayışı içinde oldular.[102]

Merkez, hem 1877 Osmanlı Parlamentosu'nu hem de onu önceleyen seçilmiş kurulları, sadece çevreyi denetim altında tutabileceği manivelalar olarak gördü. 1877 Parlamentosu'nun başkanı Ahmed Vefik Paşa, çoğunlukla milletvekillerinin konuşmalarını keser, tamamen üstten bakan bürokratik bir üslupla, onlara konu hakkında hiçbir şey bilmediklerini ve hattâ saçmaladıklarını söylerdi.[103] Öte taraftan, Osmanlı parlamenterlerinin de Turgotların, Neckerlerin ve diğerlerinin kellelerini isteyen on sekizinci yüzyıl Fransa *parlement*'larının üyelerine benzedikleri söylenemezdi. Osmanlı parlamenterleri savaş için gereken harcamaları durup düşünmeksizin onaylarlar, böylece bütçenin açık vermesine sebep olurlar, sonra da bu açığın kapatılabilmesi için gelir, servet ve hayvanlar üzerindeki vergilerin artışını itirazsız kabul ederlerdi. Ayrıca, mülk sahibi olanların ve devlet memurlarının, servetleri ve gelirleri oranında devlet bonosu satın almalarını mecburi kılan bir kanun kabul etmişlerdir.[104]

Merkez, "ademimerkeziyetçilik" politikasının parçası olarak meydana getirilmiş olan yerel düzeydeki seçilmiş kurulları da Parlamentoya benzer şekilde algılamıştır. Rus Çarı Büyük Petro'nun tesis ettiği şehir meclislerine benzer şekilde, söz konusu yerel kurulların meydana getirilmesinin arkasında yatan temel amaç vergi gelirlerini arttırmak idi.[105] Bu nedenle İmparatorlu-

---

nization in the Middle East, The Nineteenth Century'nin içinde, s. 101.

[102] *Idem, Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, s. 223.

[103] Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, s. 165.

[104] Shaw and Shaw, *The History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, II*, s. 185.

[105] İlber Ortaylı, *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler, 1840-1878*

ğun taşradaki yönetim birimlerinin her birinde yerel bir kurul bulunması şart koşulmuştu. Bu husus, İmparatorluğun vergi toplama yöntemlerinde reform yapılması ile ilgili olarak yayımlanan Ocak 1840 tarihli padişahlık fermanında yer almıştı.

Oluşturulan bu yerel kurullar sadece tavsiye kararları alabilirlerdi. Kurul üyeleri, genellikle kararlarının yalnızca tavsiye kararları olduğunun, dolayısıyla bağlayıcılığı olmadığının farkında bile değillerdi.[106] Bazen, üyelerden boş veya içeriği kendilerine açıklanmayan belgelere mühürlerini basmaları ya da imzalarını atmaları talep edilirdi.[107] Bazı üyeler maaşları vaktinde ödenmediği için istifa ederlerdi.[108] Kurulun toplantıları halka açık değildi; merkezle yerel eşrafın arasındaki görüş ayrılıkları gizli kalırdı.[109] Bütün bunlar gösteriyor ki, genellikle on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı'sında anayasalcılığa doğru atılan önemli adımlar olarak zikredilen yerel kurullar yerel eşraf tarafından önem verilecek organlar değillerdi ve nitekim yerel esnaf tarafından ciddiye alınmamışlardır.

Bu kurullar, köylülerin vergilerini ödeme ve diğer yükümlülüklerini yerine getirme konusundaki isteksizliklerin üstesinden gelmek için sanki halkın katılımı sağlanıyor ve söz konusu mükellefiyetler onların rızası ile onaylanıyor görünümünü vermek için kurulmuşlardır.[110] Kurulların yapılarına ve işleyiş biçimlerine bakıldığı zaman merkezin gerçek niyeti hemen

---

(Ankara: Sevinç Matbaası, 1974), s. 4.

[106] Halil İnalcık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Belleten*, 28 (1964), s. 634.

[107] M. Pinson, "Ottoman Bulgaria in the First *Tanzimat* Period – The Revolts in Nish (1841) and Vidin (1850)", *Middle Eastern Studies*, 11 (1975), s. 114.

[108] Shaw and Shaw, *The History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, s. 87.

[109] Ortaylı, *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler, 1840-1878*, s. 21.

[110] Karpat, "Structural Change, Historical Stages of Modernization and the Role of Social Groups in Turkish Politics", s. 37.

anlaşılır. Kurullara üyelik hakkı sadece belirli bir servete sahip kişilere tanınmıştı. Osmanlı'daki sosyal yapı göz önünde tutularak bu kişilerin halk üzerindeki nüfuzlarından istifade edilmesi hedeflenmişti. Bunu sağlamak için kurulların teşekkülü aşamasında seçmenlerin sadece merkez tarafından sunulan listedeki adaylar için oy kullanmaları kuralı getirilmişti. Ayrıca seçmenler gerekli kurul üyesi sayısının iki misli aday seçerler, nihai kurul üyeleri bu adaylar arasından merkez tarafından belirlenirdi. Bütün bu kısıtlamalara rağmen, merkez hâlâ işi şansa bırakmak istememişti: Kurulların üyelerinin yarısından fazlasını merkez tarafından atanmış olan bürokratlar oluştururdu.

Osmanlı yerel eşrafı, nadiren kendine güvenen ve risk alan aristokratlardı. Bu açıdan örneğin, İngiliz aristokratlarıyla Osmanlı yerel eşrafı arasında önemli farklar vardı. İngiliz aristokratları, on altıncı yüzyılın ikinci yarısından on yedinci yüzyılın ilk yarısına uzanan yıllarda, yeni iş alanlarında ticarete atılan ve yatırım yapan tüccarlar ile sanayiciler idi ve kendileri için gerekli olan patent ve lisansları elde etmek için merkezî hükümet üzerinde nüfuzlarını kullanabilen kişilerdi. Osmanlı yerel eşrafı ise aksine, 1845 yılında başkentte toplanan Olağanüstü Meclise davet edildiklerinde şaşırmışlar ve ne yapacaklarını bilememişlerdi. Bir anlatıma göre, Meclise katılanlar isteklerini "sanki durumdan hayli tedirginlermiş gibi" dile getirmişlerdi.[111] Bir başka anlatıma göre ise, yeni ve alışık olmadıkları usuller karşısında şaşırmış ve ne söylemeleri beklendiğini bilmediklerinden hiçbir şey söylememişlerdi.[112]

Genel kanının aksine, 1858 Arazi ve 1864 İller Kanunları da, merkezin çevre üzerindeki denetimini arttırma girişimleri idi. Merkez, tarımda verimliliği geliştirmek istiyor ve bu gerçekleşirse devletin gelirlerinin hayli artacağını ümit ediyordu.

---

[111] Davison, "The Advent of the Principle of Representation in the Government of the Ottoman Empire", s. 100.

[112] Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, s. 111.

Bu nedenden dolayı, temel amaç, küçük toprak sahibini ve köylüleri korumaktı. Nitekim Sadrazam Âli Paşa vasiyetinde, bu düşüncelerle köylünün tefeciden kurtarılmasının şart olduğunu ifade etmişti.[113]

Merkez, Toprak Kanunu ile bir zamanlar sahip olduğu ancak yüzyıllar içerisinde şu veya bu şekilde elinden çıkmış olan mirî arazi üzerindeki denetimini yeniden sağlamak amacını güdüyordu. Bu, son tahlilde merkezin araziye ait eski gelenekleri yasamaya dönüştürme çabasıydı.[114] On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı'da merkez, hâlâ Bizans imparatorlarının onuncu yüzyılda gerçekleştirmeye çalıştığı şeyi yapmaya çalışıyordu –nüfuzlu kimselerin, yoksulların arazilerini satın almalarını yasa ile önlemek. Bu nedenle tapu senetlerinin tescili için kurallar getirildi. Böylece; devletin hâlâ sahip olduğu arazinin yasadışı yollardan özel mülkiyete ve sonra da vakıfların mülkiyetine geçmesinin engellenmesine gayret edildi. Bu çercevede, arazi mülkiyeti ile ilgili işlemler büyük oranda mahalli bürokrasinin iznine bağlandı. Özellikle, tek bir kişinin bir köyün tüm arazisini eline geçirmesi yasaklandı. Amaç açıkça, yerel eşrafın hemen tüm araziyi kendi denetimi altına almasını önlemek için bir tür yaygın köylü mülkiyeti meydana getirebilmekti.[115]

---

[113] Engin Akarlı, *Belgelerle Tanzimat, Osmanlı Sadrazamlarından Âli ve Fuad Paşaların Siyasî Vasiyyetnâmeleri* (İstanbul: Boğaziçi University Press, 1978), s. 37.

[114] Ömer Lütfi Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", *Tanzimat: Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle*'nin içinde (İst.: Maarif Matbaası, 1940), s. 419.

[115] *Age.*, s. 37, 379-84; Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, s. 99; D. Warriner, "The Real Meaning of the Ottoman Land Code", *The Economic History of the Middle East, 1800-1914*'ün içinde, ed. Charles Issawi (Chicago: The University of Chicago Press, 1966), s. 73.

Yerel eşraf gene de Arazi Kanunu'nu kendi çıkarları için kullanmanın yollarını buldu. Fakat bunu, mahkemelerde yanlış bilgi vermeleri için köylüleri zorlayarak ve memurlara rüşvet vererek başarabildi. Shaw ve Shaw, bu kanun harfiyen uygulanabilseydi kırsaldaki yeni oluşan pek çok eşrafın köylü üzerindeki nüfuzuna son verilebilirdi sonucuna varmışlardır.[116]

1864 *Vilayet* Kanunu da, merkezin çevre üzerindeki gücünü arttırmayı amaçlamaktaydı. Kanun, düzenli ve etkin yönetimi vilayetlerde de gerçekleştirebilmek amacı ile yapılmıştı. Bu kanun ile valilerin yetkileri genişletilmişti; merkez bu kanun ile 1858 Toprak Kanunu'nda hedeflediklerini gerçekleştirmeyi planlamıştı. Mithat Paşa, Bağdat valisi iken, arazi tapularının tescil edilmesini sağlamak; araziyi devletin denetimi altına almak ve bu yolla hem kamu düzenini sağlamak hem de gelirleri vergilendirmek istemişti. 1871 yılında valilerin yetkileri daha da genişletildi.

Eisenstadt'ın terminolojisini kullanmak gerekirse,[117] Osmanlı'da on dokuzuncu yüzyılda gerçekleşen dönüşüm, toplumun sadece bir kesiminde meydana gelen kısmi (*segregative*) bir gelişmeden başka bir şey değildi. Yeni oluşan yerel eşraf, devletin takip ettiği politikaları etkileyecek siyasal güce sahip olamadı. Adı geçen eşraf, yerel sorunların merkezde etkin bir biçimde sözcülüğünü yapacak donanıma sahip değildi; aksine kolayca merkez tarafından merkezin görüşlerinin savunucusu haline dönüştürüldüler. Osmanlı'da, yerel güçlerin kendi çıkarlarını etkin bir biçimde savunabilecekleri istikamette dönüşü-

---

[116] Shaw ve Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume II*, s. 115. Türkiye hukuk mevzuatında, toprak sahipliğine dair Batılı hukuksal kavramlar şartsız ve koşulsuz biçimde ilk kez, 1926'da kabul edilen yeni Medeni Kanun ile tam olarak benimsenmiştir. Bkz. İnalcık, "Land Problems in Turkish History", s. 226-227.

[117] S.N. Eisenstadt, *Revolution and the Transformation of Societies: A Comparative Study of Civilizations* (New York: The Free Press, 1978), s. 75-77.

mü hiçbir zaman olmadı. Yerel çıkar sahipleri, ne daha önceleri ne de on dokuzuncu yüzyılda siyasal güce sahip olma imkânını elde ettiler.

Fakat on dokuzuncu yüzyılın bitiminde yerel eşraf, tekrar merkez için ciddi bir tehdit oluşturmaya başladı. Balkanlar'daki milliyetçi ayaklanmalar sırasında yerel eşraf artık nadiren devletin yanında yerini aldı; aksine düşmanla kendi başlarına barış görüşmeleri yaptıkları durumlar bile oldu.[118] Yerel eşraftan gelen bu tehdit, devletin kendi konumunu güçlendirmek için uzun erimli önlemler almasının başlıca nedeni oldu.[119]

Bu dönemde, merkezde önce padişahlar kendi saltanatlarının devamının ülke için ne kadar önemli olduğunun altını çizmeye başladılar. II. Mahmut (1808-1839), özellikle şu fikrin güçlü savunucusu oldu: "Reform, ancak padişahın hem merkezde hem de yerel düzeyde tüm rakip güçleri ortadan kaldırıp iktidarı tam anlamı ile ele geçirmesi durumunda mümkün olur." Bu noktadan hareket eden II. Mahmut, kanun yapabilmenin önemini, yani Şeriata karşın Padişahın laik yasama yapma hakkının gerekliliğini vurguladı.[120] Bu yaklaşım dinî bürokrasiyi ikincil bir konuma getirdi. II. Mahmut ayrıca bazı yerel güçlerin müttefiki olan Yeniçerileri de bertaraf etmeyi başardı. Böylece sivil bürokrasiyi daha etkin çalışır hale getirdi ancak bu kurumu kendi kontrolü altında tutmak istedi ve bunu büyük ölçüde başardı.[121] Ayrıca sivil bürokrasiyi reforma tâbi tutarak bazı üst düzey yönetsel mevkilerin "siyasal" gücünü azalttı. Örneğin, sadrazamlığı başbakanlığa dönüştürdü ve böylece bu kurumun Osmanlı siyasal sistemi içinde oynadığı

[118] Levy, "Ottoman Attitudes to the Rise of Balkan Nationalism", s. 332-333.

[119] Karpat, "Land Regime, Social Structure, and Modernization in the Ottoman Empire", s. 70.

[120] *Idem*, "The Transformation of the Ottoman State, 1789-1900", s. 104.

[121] Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, s. 31-2.

önemli rolü tırpanlamaya çalıştı.

Son tahlilde, Osmanlı'nın siyasal hayatında II. Mahmut her konuda son sözü söylemeyi istedi.[122] Kendisini, "Vatandaşlarını aydınlatan padişah olarak düşündü... Yasama sürecine adalet kavramını enjekte etmeye çalıştı. Artık padişahın el atmadığı konularda, daha sonra padişahın karşı koymasına karşın fakat her halükârda Şeriatı bir kenara bırakarak, laik kurallar konulabilecekti."[123] II. Mahmut'un Klasik Osmanlı döneminin kurumsallaşma örüntüsünü geri getirmeye çalıştığı söylenebilir: Söz konusu padişah (ılımlı) aşkın devleti kendisinde yapılandırmaya çalışıyor, devlet hayatını herkesin harfiyen uyması gerekli kurallarla donatarak bürokrasiyi bir "makinaya" dönüştürmeye çalışıyordu.

Fakat *Tanzimat* döneminin (1839-1876) başlamasıyla birlikte, sivil bürokratlar kendilerini tekrar birincil devlet seçkini konumuna yükseltmek istediler. 1839 Gülhane Fermanı ile sivil bürokratlar için yasal güvencelerin getirilmesi amaçlandı.[124] Dönemin önde gelen devlet adamları, Reşit, Âli, Fuat ve Mithat Paşalar, monarşiye dokunulmamasını ve fakat siyasal inisiyatifin sivil bürokraside kalması gerektiğini düşünüyorlardı. Dolayısıyla, sivil bürokrasi padişahların keyfî davranışlarından korunmalıydı.[125]

Giderek sivil bürokratik seçkinlerin en büyük kaygıları padişaha karşı özerkliklerini korumak oldu. Bu durumun sonucu olarak "kurumların bireysel yöneticilerden daha önemli olduğu" tezini geliştirdiler. Reşit Paşa, tutarlı ve ussal yönetimin, ancak kurumların (yani bürokratik örgütlerin) tesis edilmesi ve bu

---

[122] Carter V. Findley, "The Legacy of Tradition to Reform: Origins of the Ottoman Foreign Ministry, Part I", *International Journal of Middle East Studies*, 1 (1970), s. 343.

[123] Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, s. 92-95.

[124] Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, s. 448.

[125] Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, s. 36-37, 85, 91 ve 290.

kurumların, bizzat kendilerinin formüle ettikleri yönetim geleneğini içselleşmeleri ile ortaya çıkabileceğini ileri sürdü.[126] Âli Paşa, sivil bürokrasiyi dış etkilere karşı koruma konusunda önemli rol oynadı: "Âli kendisi için sadece bir sığınak değil aynı zamanda amentü de olan resmî formalitelere çok önem verirdi. Astlarından itaat talep eder, onların Saray'la olan bütün idarî ilişkilerinin kendisi üzerinden kurulmasını isterdi; hayatının sonlarına doğru daha da otoriter oldu. Bu bir bakıma iyi düşünüp taşınılmış bir politikaydı; Âli, sivil bürokrasiyi Padişahın ve efradının müdahalelerinden korumak için kararlı bir çaba gösterdi... Fuat da, Bakanlar Kurulunu Sultan'ın müdahalesinden bağımsız kılma konusunda Âli kadar gayret gösterdi."[127] Findley bu konuda, "Osmanlı yönetici sınıfının Padişah karşısında yaşadığı belirsizlikler ve bu durumun yol açtığı tehlikelere karşı genel yaklaşımı, hukuka uygun davranış ve kişi haklarını gözetmenin önemini vurgulamak olmuştur; aslında gerçek amaç, herkes için eşitlikçi bir düzenin gerçekleştirilmesi değil, memurların Avrupa soyluları kimliğine kavuşabilecekleri otoriteryen bir *Rechtsstaat* tesis etmekti" diyerek önemli bir noktaya parmak basmıştır.[128]

Dönemin sivil bürokratlarının siyasal hayatta önemli güce sahip olmuş oldukları anlaşılmaktadır: "Âli, yeni Osmanlı görüşüne göre, tiranlık düzeyinde otoriter bir davranış sergileyen sivil bürokrasinin sembolü ve en uç noktası idi. (Reşit Paşa ekolünün önde gelen muhaliflerinden olan) Namık Kemal, İstan-

---

[126] Şerif Mardin, "Tanzimat Fermanının Mânâsı: Yeni Bir İzah Denemesi", *Forum*, 15 Kasım 1957, s. 8.

[127] Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, s. 85-91. Âli Paşa'nın saraydaki önemli görevlere yapılan atamaları bile kontrol ettiği söylenmiştir. Bkz. Vedat Onur, *Tanzimat Devrinin Büyük ve Unutulmaz Devlet Adamları* (Ankara: Ziraat Bankası Yayınları, 1964), s. 89-90.

[128] Findley, "The Advent of Ideology in the Islamic Middle East", s. 163.

bul'a gelip çok sayıda güzel ev görünce, İstanbul'da pek çok padişahın yaşadığını düşünen bir köylünün hikâyesini anlatmış, köylüye bu şehirde gerçekten epeyce padişahın bulunduğunu, ancak bunların padişah unvanlarına sahip olmadıklarının, çünkü bunların üst derecede bürokratlar olduğunun söylendiğini nakletmiştir."[129] Findley de, 1830'lar sonrası sivil bürokrasiden *kalemiye* diye bahsetmenin uygun olmayacağını, bunun yerine bu kurumdan artık *mülkiye* diye söz etmenin yerinde olacağını ileri sürmüştür.[130] *Mülkiye*, hem toprak sahipliği hem de egemenlik ile ilişkili bir kavramdır.

Bu dönemin anlatımında yeni siyasal kavramların ortaya çıkması ve bu kavramlara yeni anlamlar yüklenmesi, bu kitapta ileri sürülen genel tez bakımından önemlidir. Osmanlı klasik siyaset felsefesinde tüm ülke, "her şeye kâdir" Sultan'a aittir. Oysa on dokuzuncu yüzyılın birinci yarısında sivil bürokrasinin, siyasal nüfuz elde etmeye başlamasıyla birlikte, kendisine padişah ve çevresinden özerk bir alan tesis etmeye ve kendi dünya görüşünü belirlemeye çalıştığına şahit oluyoruz. Aynı zamanda, *adab* geleneğinin en seküler biçimde tekrar gündeme getirildiğine tanık oluyoruz. 1830'dan itibaren sivil bürokrasi, II. Mahmut tarafından öncülüğü yapılan seküler devlet yaklaşımının en güçlü savunucusu olarak ortaya çıkıyordu. Geleneksel *adab* geleneği en seküler biçimiyle diriltiliyor; devlet siyasetinin tek ölçütünün "akıl" olması gerektiği ileri sürülüyordu. Aydınlanmacı bir dünya görüşüne ve dolayısıyla seküler eğitimin önemine vurgu yapılıyordu. Yeni eğitim anlayışı, ilgili terminolojinin de değiştirilmesine yol açmıştır. Din ulemasının *ilm*'i bir kenara bırakılıyor ve *maarif*'ten, yani bilinmeyen nesnelere aşina olmaktan söz edilmeye başlanıyordu.[131] Çünkü

[129] Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, s. 223.

[130] Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire, The Sublime Porte, 1789-1922*, s. 65-66.

[131] Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, s. 98-100, 132-33.

şimdi bürokratik seçkinler, İslâm'ın hayatla uyumunu kaybettiğini ve modern şartlara uydurulmasının da mümkün olmadığını ileri sürüyorlardı.[132] Padişah ile devlet kavramları arasında bir önceki yüzyılda yapılmaya başlanan ayırım aslında şimdi ortaya çıkan durumun anlaşılmasına da yardım edecektir. On dokuzuncu yüzyılın bürokratik seçkinleri, kendilerini artık Padişahın değil, devletin hizmetkârları olarak gördüler.[133] Sadrazam Âli Paşa mevkisini korumak için aldığı önlemleri diğer insanlara güvenemediğini söyleyerek haklılaştırmaya çalışıyordu.[134] Bürokratik seçkinler, "İslâmi geleneğin pençesinden kurtararak" geliştirdikleri politikaların İmparatorluk için en yararlı politikalar olduğunu düşünüyorlardı. İnalcık, İslâmi normları bir kenara bırakarak kendilerini tamamen devletin seküler çıkarlarına adamış Tanzimat bürokratik seçkinlerinin, radikal idarî iyileştirmeleri yapabilecek bir grup olarak belirdiğini ifade etmiştir.[135] Berkes de, söz konusu bürokratların, hiçbir grup ya da sınıfın çıkarını, hattâ kendi çıkarlarını dahi temsil etmemiş olduklarını ileri sürmüştür.[136]

Dolayısıyla, Tanzimat döneminde ılımlı aşkıncı bir devletin ortaya çıktığı ve bu devletin sivil bürokraside yapılanmış olduğu sonucuna varılabilir. Max Weber'in terminolojisi kullanılırsa, Tanzimat sivil bürokrasinin, araçsal (*instrumental*) rasyonaliteden ziyade özsel (*substantive*) rasyonaliteyi amaç edindiği söylenebilir: Artık sivil bürokrasi temelde başkaları tarafından yapılan siyasayı uygulayan değil, kendisi siyasa yapan bir kurum

---

[132] Nur Yalman, "Islamic Reform and the Mystic Tradition in Eastern Turkey", *Archives Européennes de Sociologie*, 10 (1969), s. 41-42.

[133] Şerif Mardin, "Yeni Osmanlıların Hakiki Hüviyeti: Tanzimat Bürokrasisi", *Forum*, (Ankara fortnigthly) 1 Temmuz 1957, s. 13. Ayrıca bkz. Karpat, "The Transformation of the Ottoman State, 1789-1909", s. 87.

[134] Şerif Mardin, "Âli Paşa ve Hürriyet", *Forum*, 1 Ekim 1955, s. 10.

[135] İnalcık, "The Nature of Traditional Society", s. 55.

[136] Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, s. 62.

olacaktı. Bu nedenden dolayı özel ihtisasa değil genel (ansiklopedik) bilgiye, diğer bir deyişle "genel kültür"e ehemmiyet verildi. Artık yeni öğreti, *ilm* değil "sanat" ya da "pratik beceri" anlamına gelen *fen* olmalıydı. Bu yeni öğretinin öğrencisi de *âlim* veya bilgin değil, *mütefennin* ya da elinden her iş gelen olacaktı.[137] Dolayısıyla performansa dayalı *liyakat* gibi rasyonel ölçütler benimsenmedi; *hiyerarşi* gibi salt bürokratik ölçütler ön plana çıkarıldı.[138] Ilımlı aşkıncı devletin bürokraside yapılanması sonucu, bürokrasinin rasyonel boyutundan ziyade hukuksal boyutuna önem verilmesi de şaşırtıcı değildi.

Osmanlı'nın Türkiye Cumhuriyeti'ne mirası, aşkın devletten oluşur. Birincisi padişahta yapılanan ılımlı aşkıncı devlet geleneğidir ki özellikle Osmanlı'nın Yükselme Devrinde ve II. Mahmut'un saltanat yıllarında rastlanır. İkincisi ise, bürokraside yapılanan aşkıncı devlettir ki, bunun da örneği Tanzimat döneminde görülür. 1876-1909 II. Abdülhamit dönemi ve 1909-1918 Jön Türkler dönemleri de sırasıyla birinci ve ikinci tip ılımlı aşkıncı devlet örnekleridir. Abdülhamit'in saltanatı boyunca *adab* geleneği, İslâmi renkler de taşımıştır. Jön Türkler döneminde devletin yapılandığı bürokratik seçkinler, sadece sivil bürokrasi içerisinde değil aynı zamanda ordu ve siyasal parti olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisinde de yer almışlardır. Jön Türkler dönemi Tanzimat döneminden başka açıdan da farklıydı: Şimdi "halkın esenliği" devleti kurtarmanın yanında ikinci önemli bir sorun olarak algılanıyordu.[139] Bu kitabın tezi bakımından önemli olan bir başka yeni gelişme de, gene on dokuzuncu yüzyılın son on yıllarında ortaya çıkmaya başlamıştı: Bu yeni bürokratik seçkinlerin ütopik bir zihniyet yapısına sahip olmaları idi. Bu yaklaşım, söz konusu seçkinlerin, hipotetik

[137] *Age.*, s. 98-100.

[138] Mardin, "Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics?", s. 180.

[139] Mardin, "Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire", s. 275.

"gelecekler" tasvir etmelerine ve söz konusu "gelecekler"i sırf kendi istedikleri için kolayca yaratabileceklerine inanmalarına yol açmıştır.[140]

[140] *Idem*, "Religion and Secularism in Turkey, *Atatürk, Founder of a Modern State*'in içinde, ed. Ali Kazancıgil ve Ergun Özbudun (London: C. Hurst, 1981), s. 205, 211.

Üçüncü Bölüm

GEÇİCİ AŞKIN DEVLET

I

Cumhuriyet devleti hem iç hem dış çatışmaların ortasında ve hem de son derece heterojen bir sosyal ortamın içinde doğdu. Türkler, yeni devletlerini bir kurtuluş savaşı (1919-1922) verirken kurdular. Bu yeni devlet, zaman zaman silahlı müdahaleleri gerektiren önce Ermeni milliyetçiliği ve münferit bazı isyanlar, daha sonra Kürt gailesi ile uğraşılırken inşâ edilmiştir. Mardin, haklı olarak 1920-1923 yıllarında, Anadolu'nun ilksel (primordial) grup hatları temelinde bölüneceği korkusunun yeni devletin kurucuları arasında güçlü bir eğilim oluşturduğunu ve bu endişenin tek parti yönetiminin 1950'de sona ermesine kadar Kemalist yaklaşımın –gizil de olsa– arka planını oluşturduğunu belirtmiştir.[1] Burada ayrıca, Kurtuluş Savaşı öncesinde ve sonrasında toprak kaybı ve nüfus mübadelesi gibi politikaların etkisi ile azınlık cemaatlerinin marjinal bir duruma düştüğü,

[1] Şerif Mardin, "Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics?" *Daedalus*, 102 (1973), s. 177.

sonuç olarak toplumun dokusunda önemli bir değişimin meydana geldiği ve toplumsal kesimlerin aralarındaki daha önceki uyumu da bir ölçüde kaybettikleri[2] hatırlanmalıdır.

Belirli bir devlet kavramsallaştırmasının Atatürk'ün zihninde kristalleşmesi bu müsait sayılamayacak koşullar altında gerçekleşmiştir. Burada atıfta bulunulacak olan (Atatürkçü) devlet, Atatürk'ün yaşamı süresince *varolmuş olan* devlet değil, onun *meydana getirmeye çalıştığı* devlettir. Atatürk'ün geliştirmeye gayret ettiği devlet, bugüne kadar yeterli ilgiyi çekmemiş ve/veya tam olarak anlaşılamamış bir konudur. Bu husus ile ilgili olarak genellikle varılan sonuç, söz konusu dönemde (1920-1938) hükümetin, Atatürk döneminde çok kereler başbakanlık yapmış olan, İnönü tarafından bürokratikleştirilmiş olmasıdır.[3] Bu yanlış olmayan bir gözlemdir. Ancak bürokratikleşme olgusu, aşağıda etraflı olarak gösterileceği üzere, bu kitapta üzerinde durulan aşkın devlet geleneğinin görüntülerinden ve bu geleneğin sonuçlarından sadece bir tanesidir.[4]

Atatürk fikirlerini, *soyut bir düzlem*de değil, *bazı somut olaylara*, doğal olarak onları algılayışı çerçevesinde, bir *tepki* olarak geliştirmiştir. Atatürk, Osmanlı devlet hayatında tüm çaba-

---

[2] Andrew Mango, "Turkey: The Emergence of a Modern Problem", *Aspects of Modern Turkey*'in içinde, ed. William M. Hale (London: Bowker, 1976), s. 13.

[3] Özellikle bkz. Osman Faruk Loğoğlu, "İsmet İnönü and the Political Modernization of Turkey", (Basılmamış Doktora Tezi, Princeton University, 1970). Rustow da, Atatürk'ün bir devletin kurucusu olduğunu ifade etmiştir. [Dankwart A. Rustow, "Atatürk as Founder of a State", *Daedalus*, 97 (1968), s. 793-828].

[4] Atatürk de değişik zamanlarda bu hususa temas etmiştir. Bkz. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri: Tamim ve Telgrafları, V.* (SD, V) (Ankara: Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1972), s. 95; *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I, Türkiye Büyük Millet Meclisinde ve CHP Kurultaylarında*, (SD, I), İkinci Baskı (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1961), s. 405.

ların tek bir hedefe –padişahın kişisel çıkarlarını korumaya– odaklandığına işaret etmiştir. Atatürk'e göre, Osmanlı yönetim biçimi *saltanat-ı şahsiye*'den başka bir şey değildi.[5]

Atatürk, bunun bir sonucu olarak halkın hükümet işlerine kayıtsız kaldığını ve giderek yönetime karşı hayli olumsuz bir tutum takındığını düşünmüştür. O, bu durumun çeşitli sorunlara yol açtığını kaydetmiştir. Atatürk'e göre temel etki, yönetimin giderek toplumun uzun süreli çıkarlarını gözetmemesidir ve sonunda Osmanlı insanının aşkın devletin çöktüğüne bizzat şahit olmasıdır. Atatürk'e göre Osmanlı'nın gücünün azalmasının ve sonuçta Batı'ya tâbi bir duruma gelmesinin temel sebebi bu gelişme idi.[6]

Atatürk, Osmanlı'daki bu dönüşüm ile egemenliğin halka ait olmaması arasında sıkı bir bağ kurmuştu.[7] Bu yüzden, ona göre Padişahın kişiliğinden ayrı bir devlete ihtiyaç vardı. Osmanlı'nın geldiği durumun devam ettirilmemesi mutlak bir zorunluluk idi. Yeni devletin artık "halkın devleti" olması gerekiyordu.[8] Halk, şimdi kendi adına bir devlet kuracaktı.[9]

Atatürk bu özgün düşüncesi ile Türkiye Cumhuriyeti'nde egemenliğin kayıtsız şartsız halka ait olması formülüne ulaştı. Bu formüle göre, egemenliğin bir zerresinin dahi Sultan'a ait olmaması icap ediyordu.[10] Yeni devletin bu şekilde şekillendirilmesi gerekliydi, çünkü artık ulusun kendi hedeflerini ve bu hedeflere ulaşmak için gerekli politikaları kendisinin tayin etmesi zamanı gelmişti.[11]

---

[5] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, II, 1906-1938*. (SD, II) (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1959), s. 101, 104.
[6] *Age.*, s. 230.
[7] *Age.*, s. 104-105.
[8] *SD*, I, s. 214.
[9] *Age.*, s. 278-279.
[10] *SD*, II, s. 80.
[11] *SD*, I, s. 204.

Burada önemli olan husus şudur: Rustow'un da altını çizdiği gibi, Atatürk, o zamana kadar Padişaha ait olmuş olan egemenliğin yerine, çeşitli çıkar gruplarından oluşan *halk*'a ait olacak bir egemenlik değil, bir bütünü ifade eden *millet*'e ait olacak egemenliği ikame etmek istiyordu.[12] Bu noktada, Atatürk'ün egemenliğin kime ait olması gerektiği konusunda düşüncesi ile Fransa'da bürokratik seçkinlerin 1789 Fransız Devrimini yorumlayışları arasındaki benzerlik dikkat çekicidir: Napoléon'un Fransası, "*l'état c'est moi!*" ("Devlet benim!") yaklaşımını terk ederek, egemen bir genel irade veya bir "ulusal *moi*" yaklaşımını benimsemeyi tercih etmişti.

Bu noktada, Atatürk'ün düşüncesindeki Durkheimcı yaklaşım unsurları açıkça görülebilir. Durkheim, bütüncül çıkarların temsilinin zayıflamasına paralel olarak ussalığın yeni savunucusu olarak (aşkın) devletin ortaya çıkacağını tahmin etmiştir. Söz konusu devlet, akılcılığın temsilcisi olacağından, "vatandaşlarının peşlerinden sürüklenmeyecektir." Bu devletin görevi, "kalabalıkların" üzerinde düşünülmemiş fikirlerini benimsemek değil, onlara daha olgun düşünceler katmak olacaktır.

Atatürk, ulusa hizmet etmek isteyenlerin ilhamlarını, "milletin hakiki hissiyat ve amâli"nden alması gerektiğine inanıyordu.[13] Gerçek inkılâpçılar ve halkçılar, "halkın gerçek eğilimlerini ve kolektif vicdanını" sezebilenlerdir.[14] Atatürk halkın, *hakiki* veya *gerçek* duygularından, eğilimlerinden ve hedeflerinden bahsetmiştir; buradan O'nun her duyguyu, eğilimi ve hedefi hakiki veya gerçek saymadığı anlaşılmaktadır. Atatürk, her toplumun bir kolektif vicdana sahip olduğunu belirtmiştir ve kolektif vicdanın halk tarafından açık bir şekilde ifade edilmemesinin sonucu olarak kolektif vicdanın bulunmadığı sonucuna varılmaması uyarısını yapmıştır.[15] Atatürk'e göre, kolektif

[12] "Atatürk as a Founder of a State", 72.
[13] SD, II, s. 233-234.
[14] *Age.*, s. 214.
[15] *Age.*, s. 197.

vicdana uymayan eğilimler hakiki eğilimler olarak algılanmamalı idi. O'na göre, "kamuoyu" olarak öne sürülen "sunî fikirler" sadece kişisel eğilimler olarak düşünülmeliydi.[16]

Atatürk, cumhuriyetçi devletin temel görevini, halkı çağdaş medeniyet seviyesine çıkartmak olarak görmüştü. O, halkın büyük bir gelişme potansiyeline sahip olduğunu düşünmüştür. Ne var ki, bu potansiyeli harekete geçirmek gerekmekteydi. Halk, kendi başına bu temel hedefe ulaşmaya yeterli ve istekli değildi. Padişahların kişisel yönetimleriyle geçen uzun yüzyıllar boyunca halk, inisiyatifi kendi eline alma kabiliyetini kaybetmişti.

Atatürk, bu çizgide Kurtuluş Savaşı'nın başlangıç evrelerinde halkın kendi ülkelerinin işgal edilmesine bile kayıtsız kaldığına dikkat çekmiştir. Bu yüzden, halkı ülkenin karşı karşıya kaldığı tehlikeye karşı uyarmak ve onları bu konuda bir şeyler yapmaya ikna etmek gerekliydi.[17] Atatürk, savaşın ilerleyen evrelerinde de, "aydınlar"ın halka her yapılması gerekeni anlatarak, diğer bir deyişle sürekli çaba göstererek, katkılarını sağlamak zorunda kaldıklarını belirtmişti.[18] 1920'lerin son yıllarında yapılan laik reformların arifesinde Atatürk, "kendi bencil çıkarları için masum insanların dinî duygularını sömüren her türden hayâlpereste inanan bir halkın medenî bir ulus olarak tanımlanmasının mümkün olup olmadığı" sorusunu gündeme getirmişti.[19]

Vardığı sonuç, reformların "yukarıdan aşağıya" yapılması gerektiği idi; "Halk eğitilmemiş olduğundan her türden istenmeyen amaç uğruna kolayca kandırılabilir"di.[20] Bu nedenden dolayı Atatürk, kamuoyuna *başvurmanın* gerçekte onu *şekillen-*

---

[16] *SD*, V, s. 211.

[17] *Nutuk: Gazi Mustafa Kemal Tarafından*. (Nutuk) (İstanbul: Devlet Basımevi, 1934), s. 17.

[18] *SD*, II, s. 155.

[19] *Nutuk*, s. 644.

[20] *SD*, II, s. 11.

dirmek olması gerektiğini düşünüyordu. 1922 ve 1924'te sırasıyla Saltanat ve Halifelik kaldırıldıktan sonra, bütün ülkeyi dolaşarak halkın tepkilerini araştırma gereğini hissetti. Kendisi için belirlediği misyonu da şu şekilde tanımlamıştı: "Halktan bana çekinmeden *sorular* yöneltmelerini istedim. Sonra, bunlara karşılık olarak, bazen altı veya yedi saat süren *konferanslar* verdim."[21]

Atatürk'ün bu yaklaşımı "egemenlik kayıtsız ve şartsız millete aittir" ilkesiyle nasıl bağdaştırılabilir? Yukarıda da belirtildiği gibi, söz konusu ilke egemenliğin *kime ait olduğunu* değil *kime ait olmadığını* belirliyordu. Egemenlik artık Padişah'a, yahut tek bir kişiye ait olmayacaktı. Çünkü Padişah, yahut tek kişi onu kendi çıkarı için kullanmak eğiliminde oluyordu. O hâlde egemenlik halka mı ait olacaktı? Evet, fakat hemen değil. Egemenlik, kolektif şuuru belirli bir düzeye ulaşıncaya kadar halka ait olamazdı. Halk tarafından biçimlendirildiği şekliyle milli irade, halkın medenîleştiği oranda ortaya çıkabilecekti.[22]

On sekizinci yüzyıl İdealistlerine benzer biçimde Atatürk, milletin daha uygar bir yaşam örüntüsü istikametinde gerekli gelişim aşamalarından *geçebileceğini* düşünüyordu. Seçkinlerin görevi, bu gelişimin niteliğini belirlemek ve bu süreci hızlandırmaktı. Atatürk'ün, genel iradenin herhangi bir meselede halkın oylarıyla belirlenemeyeceğini düşünen Bosanquet'ninkini andıran bir genel çıkar kavramına sahip olmuş olduğu görülmektedir. Bosanquet'e göre halkın oyları, bazen genel iradeyi ifade edebilir ancak bu oyların gerçekten genel iradenin bir ifadesi olup olmadığı ancak seçkinler tarafından yorumlanmalarından sonra söylenebilir.[23]

---

[21] *Nutuk*, s. 505.

[22] "... bu kuvvet zaman ile ve insanların terakkiyat-ı medeniyesiyle teali eder, kesbi resanet eder ve yükselir ve irade-i milliye, hâkimiyeti milliye bu kuvvetten ibarettir" (SD, I, s. 211-212).

[23] A. D. Lindsay, *The Modern Democratic State* (New York: Oxford University Press, 1962), s. 243. Birinci Basım 1943.

Bu nedenle Atatürk, "Türkiye Büyük Millet Meclisinin bütün mensuplarının ve bütün diğer seçkinlerin" halkı aydınlatmak ve onların gelişmesine yardım etmek sorumluluğunu taşıdığını düşünmekteydi. Hükümetlerin takip edecekleri politikalar, salt çeşitli toplum kesimlerinin çıkarlarının bağdaştırılmasının sonucu olamazdı; bu politikalar "hakikat" ve "en iyi çözüm" arayışlarının sonucu olmalıydı. Bunu gerçekleştirmek de, eğitimlilerin ahlâki yükümlülüğüydü.[24]

Siyasal parti de aynı yükümlülük altındaydı. Atatürk, Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) "alelade"bir siyasal parti olmadığına işaret etmiştir. Çünkü CHP, ülkeyi korumayı ve millete önderlik etmeyi amaçlayan bir devrimin sonucunda ortaya çıkmıştı.[25] Bu siyasal partinin üyeleri, sadece kendi çıkarlarını düşünen politikacılar olamazlardı ve bu nedenden dolayı da halka yalan söyleyemezlerdi.[26] CHP'nin taraf olacağı ilkeler, herkesi memnun edecek şeyler değil, ulusu çağdaş uygarlığın daha üst düzeylerine yükseltecek hususlar olmalıydı.[27]

Atatürk, her iki çok partili sistem (Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası) döneminde de siyasal partilerin belirli çıkarları temsil etmesini onaylamamıştır. O, *çıkarların* değil *düşüncelerin* çarpışmasının gerekli olduğunu, çünkü ancak bu suretle hakikatın ortaya çıkarılmasının mümkün olacağını düşünmüştür. Bu noktayı, 1922 yılında, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasına izin vermesinden iki sene önce ifade etmiştir.[28]

---

[24] SD, II, s. 59; SD, I, 337.

[25] SD, I, s. 189-190.

[26] SD, V., s. 209; SD, II,

[27] SD, II, s. 263.

[28] *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, IV, 1917-1938*. (TTB, IV) (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964), s. 95. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF), siyasal sistemde güçler ayrılığını savunmaktaydı (Roderic Davison, *Turkey*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, Inc., 1968, s. 130).

1930'da, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurulması sırasında, Atatürk bu görüşünü tekrar dile getirmiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisini, bu Mecliste yer alan iki siyasal partiyle birlikte, bir tartışma platformu olarak tasavvur etmiştir. Tartışmanın amacı ulusun yüksek çıkarlarını ortaya çıkarmak olacaktı.[29] Söz konusu tartışmalar bir "Hakem"in (yani kendisinin) gözetimi altında yapılacaktı. Çatışma çok şiddetli bir hal aldığında Hakem tarafları yatıştıracaktı. Gerektiğinde Hakem, taraflardan görüşlerini açıklamalarını ve ileri sürdükleri tezlerin arkasında yatan nedenleri aydınlatmalarını isteyecekti.[30] Nitekim Atatürk, bir keresinde iki siyasal partinin liderlerine (İsmet İnönü ve Fethi Okyar'a) şöyle demişti: "Ben şimdi bir babayım. Her ikiniz de benim çocuklarımsınız. Benim açımdan ikiniz arasında hiçbir fark yok. Sizden istediğim, Büyük Millet Meclisinde ulusal çıkarlar üzerine açık bir tartışma yapmanızdır."[31]

Bekleneceği gibi Atatürk, Hakem'in, kararlarını kişisel olmayan ve tarafsız ölçütlere dayandıracağını düşünüyordu. Son tahlilde, bu kriterler milletin kolektif vicdanında bulunabilirdi. Bu yüzden, Toynbee ve Kirkwood'un Atatürkçü devletin niteliği ile ilgili olarak vardıkları şu sonuç çok abartılıdır: "Türkiye'deki siyasal rejimin üzerinde kurulduğu temel siyasal düşünce, ulusal açıdan türdeş, idarî olarak merkezîleşmiş ve mutlak egemenliğe sahip bir devlet düşüncesidir. Söz konusu devlet, çeşitlilik ve özerkliğe karşı hoşgörüsüz bir Tanrı'dır ve bireyler ona hizmet etmekle yükümlüdürler."[32] Fakat bu noktayı daha etraflıca ele almadan önce, Atatürk'ün aklında olan aşkın devletin nerede yapılanması gerektiği konusundaki düşüncesine değinmemiz icap etmektedir.

---

[29] *Age.*, s. 544.

[30] Mehmet Asım Us, *Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım* (İstanbul: Vakit Matbaası, 1964), s. 132.

[31] *Age.*

[32] Arnold J. Toynbee ve Kenneth P. Kirkwood, *Turkey* (New York: Charles Scribner's and Sons, 1927), s. 4.

II

Atatürk, ordunun devleti temsil edebileceğini düşündü mü? İttihat ve Terakki dönemi boyunca (1909-1918) ordunun boğazına kadar siyasete bulaşmasına tepki olarak orduda siyasetin giderek dışında kalması gerektiği düşüncesi gelişmişti. Atatürk de, orduyu siyasal arenanın "itiş kakış"ından uzakta tutmak hususuna çok dikkat göstermiştir. Diğer taraftan, Atatürk sık sık orduya karşı devam eden saygısını ve güvenini ifade etmiştir. Örneğin, 1931'de şunları söylemiştir: "Türk ulusu... orduya... yüce millî mefkuresine [idealine] ulaşma çabalarının öncüsü olarak bakmıştır... Ordudan bahsederken bu ülkenin gerçek sahipleri olan Türk ulusunun entelijansiyasından bahsediyorum... Türk ulusu ordusunu, gerçekleştirmeye çalıştığı amaçlarının destekleyicisi ve koruyucusu olarak görmüştür."[33]

Bu konu ile ilgili olarak, İsmet İnönü'nün 1940'ların ortalarında muhalefet partilerinin kurulmasına ve daha sonra çok partili sisteme geçilmesine izin vermeye yönelik tarihî kararını almadan önce ordu yetkililerine danışmasının da altı çizilmelidir. İnönü orduyu, çok parti sisteminin Atatürk'ün reformları için hiçbir tehlike oluşturmayacağı konusunda ikna etmiş, öte taraftan ordunun, devletin ve yeni kurulacak demokratik sistemin koruyucusu olmaya devam edeceğini söylemiştir. Bir başka deyişle İnönü, orduya rejimin koruyuculuğunu emanet etmek ve aynı zamanda onun geleneksel siyaset-üstü konumunu vurgulamak şeklindeki yazılı olmayan görüş çizgisinde hareket etmiştir.[34] Gerçekten de ordu, daha o tarihlerden itibaren gi-

---

[33] Dankwart A. Rustow, "The Army and the Founding of the Turkish Republic", *World Politics*, 11 (1959), s. 549-550.

[34] Kemal H. Karpat, "The Military and Its Relation to the State and Democracy", *Die Türkische Krise* içinde, (Bonn: Friedrich-Ebert Stiftung, 1981), s. 114.

derek kendini Cumhuriyet'in ilkeleri ve Atatürk reformlarıyla özdeşleştirmeye başlamıştır.[35]

Atatürk, 19 Mayıs 1919'da Kurtuluş Savaşı'nı başlatmak için Samsun'a çıktığında, oradaki subayların da ülkeyi kurtarmak için birtakım arayışlar içinde olduklarını gördü. Daha sonraları, Samsun'daki subayların yorgun ve endişeli olduklarını fakat ülkenin yüz yüze olduğu tehlikeye karşı bigâne olmadıklarını ifade etmiştir.[36] Atatürk, genelde, Birinci Dünya Savaşı sırasında görev yapmış alaylı subaylara özel bir güven duymuştur.[37]

Fakat ordu sadece bu tür subaylardan oluşmuyordu. Atatürk, örneğin İzmir cephesinde farklı düşünceleri olan subay ve askerler olduğuna ve bu ikincilerin her türlü kötü tesirin altında kaldığına dikkat çekmişti.[38] Kaldı ki, savaşın başlangıcında ulusal savaşa önderlik etmek için meydana getirilen Temsil Heyeti ile Doğu Cephesi kumandanı Kâzım Karabekir Paşa arasında bile aşılmaz engeller vardı.[39] Daha sonra, diğer önde gelen kumandanlarla da benzer görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Bu nedenlerle Atatürk, Kurtuluş Savaşının başlarında bazı subaylar hakkında *çekincelere* sahipti.

Sivil bürokrasinin tamamına karşı ise daha derin bir *güvensizlik* duyuyordu. Atatürk'ün sivil bürokrasi konusundaki bu izlenimi, Osmanlı'da çok sayıda bürokratın Padişaha körü körüne itaat ederek kişisel çıkarlarını pekiştirmek istediklerini düşünmesinin bir sonucu idi. Bu bürokratlar 1909-1918 döneminde Jön Türk liderlerinin de, gerici ve faydasız addettiği ve olabildiğince çoğunu görevden aldığı memurlardı.[40] Ne var

---

[35] *Age.*
[36] *Nutuk*, s. 7-8.
[37] *Age.*, s. 248.
[38] *Age.*, s. 240.
[39] *Age.*, s. 241.
[40] Sidney Whitman, *Turkish Memoirs* (London: Heinemann, 1919), s. 194.

ki, söz konusu bürokratların birçoğu daha sonra tekrar bürokraşiye dönmeyi başarmışlardı.

Atatürk, Jön Türklerle aynı görüşü paylaşıyordu: Söz konusu memurlar kendilerini, istekleri kutsal kabul edilen Padişah'ın bir temsilcisi olarak görüyorlar ve aynı zamanda, kendi kişisel çıkarlarının peşinde koşuyorlardı.[41] Daha 1917'de, Atatürk de bu bürokratların yetkilerini kötüye kullanmalarından şikâyetçiydi.[42] Savunma Bakanı Enver Paşa'ya özel bir raporunda şöyle yazmıştı: "Devlet hayatı bir anarşi ile karşı karşıyadır. Hükümetin her icraatı halkın hükümete karşı olan nefretini arttırmaktadır. Bütün görevliler rüşvet almaktadırlar ve her türlü yolsuzluk ve suiistimale açıktırlar. Adalet mekanizması tamamen durmuş durumdadır. Polis iş görememektedir."[43] Rustow da, "Sivil bürokrasi, Padişah ve onun kabinesine orduya göre daha bağlı idi ve bu nedenle vatana ihanet ya da başkaldırı kokabilecek herhangi bir ulusalcı harekete destek vermeye eğilimli değildi" diye yazmıştır.[44]

Kurtuluş Savaşı'nın başlangıç aşamalarında Atatürk, İstanbul hükümetini sivil bürokratların sadece ulusal çabalara ilgisiz kalmadıkları, daha da kötüsü bu çabalara zarar verdikleri konusunda sürekli uyarıyordu. İstanbul hükümetinden, sadece ulusal gayeyi destekleyecek kamu görevlilerinin Anadolu'daki görevlere atanmasını istiyordu. Bekleneceği gibi, söz konusu kamu görevlilerinin "milliyetçi ve onurlu kişiler" olmaları konusunda ısrar ediyordu.[45]

Bir bütün olarak ele alındığında, Atatürk'ün hem savaş öncesi hem de savaş sırasında sivil bürokrasi konusundaki göz-

---

[41] SD, II, s. 104.

[42] TTB, IV, s. 2.

[43] Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali* (İstanbul: İstanbul Matbaası, 1968), s. 12-13.

[44] Rustow, "The Army and the Founding of the Turkish Republic", s. 524.

[45] *Nutuk*, s. 200, 205, 207-208.

lemleri onun için hayli cesaret kırıcıydı. Daha 1920 yılı gibi erken bir tarihte, kendi çıkarından başka bir şey düşünmeyecek bir memur sınıfının ortaya çıkmasını engellemek için her türlü çabanın harcanmasını istedi ve bu "sınıf"tan olan herkese bir iş bulmak için gayret sarfedilmemesi uyarısında bulundu. Atatürk, uyarılarının dinlenilmesi halinde, Türkiye'nin karşılaştığı bütün güçlüklerin üstesinden gelinebileceğini ifade etti.[46]

Savaş sırasında Anadolu'daki vilayetlerdeki sivil bürokrasi büyük ölçüde denetim altında tutulmuştur.[47] Atatürk, 19 Mayıs 1919'da Dokuzuncu Ordu Müfettişi olarak Samsun'a ayak bastığında hem askerî hem de sivil açıdan geniş yetkileri vardı ve Anadolu'daki sivil otoritelerle temaslarında bu yetkilerini sonuna kadar kullandı.[48] Ayrıca sivil bürokrasi bazı bölgelerde adeta tamamen ordunun denetimi altına sokulmuştu. Bölük veya kolordu kumandanları, askerî görevlerine ek olarak, bulundukları sınır vilayetlerinde valilik görevini de yürütüyorlardı. Ordu, sivil görevleri üstlenmediği yerlerde de Kurtuluş hareketini yürütenler ile sivil bürokrasi arasındaki bağlantı görevini görmekteydi. Ayrıca ordu, İstanbul hükümetine sempati duymaya devam eden valilerin ve kaymakamların görevlerinden alınmaları için de kullanılmaktaydı.

Sivil bürokrasiden Osmanlı dönemine bağlı olan memurların uzaklaştırılmaları, Ankara hükümetinin sivil bürokrasi üzerinde kesin otoritesini tesis etmesinden sonra da devam etmiştir. Bu tür görevden almalar, Anadolu eşrafının Ankara hükümetine sadakatlerinin ve mali desteklerinin, özellikle kendi bölgelerindeki askerî-sivil otoritenin milliyetçi gayeye bağlı olmaları ölçüsünde arttığının anlaşılması ile büyük önem kazanmıştır.[49]

---

[46] SD, I, s. 90.

[47] Selek, *Anadolu İhtilali*, s. 12-13.

[48] Rustow, "The Army and the Founding of the Turkish Republic", s. 538-539.

[49] Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni: Dün, Bugün, Yarın* (Ankara:

Tüm bu çabalara rağmen, savaş sona erdiğinde ve yeni devlet kurulduğunda dahi sivil bürokrasi, bir bütün olarak milli misyonu tamamen benimsememişti. O kadar ki, yeni devletin kurucularının gözünde Ankara sembolik bir öneme sahip iken, İstanbul'daki kamu görevlileri Ankara başkent olduğunda bile burada görev kabul etme konusunda tereddüt etmişlerdi.[50]

Bu yüzden Kurtuluş Savaşı sona erdiğinde sivil bürokrasi hâlâ çifte yapıya sahipti. Doğan Avcıoğlu bu durumu şöyle anlatmıştır: "İlk günden itibaren, Cumhuriyet'in bürokratik kadrosu ikili bir karaktere sahip olmuştur; milliyetçi genç bürokratların yanında, Bab-ı Âli'den gelen bürokratlar vardı. Bürokrasinin milliyetçi kanadı reformcu gayretlerinde her zaman Bab-ı Âli kanadını kendilerine muhalif olarak buldular."[51]

Bu nedenle Ankara hükümeti, savaş biter bitmez eski Osmanlı bürokratlarıyla baş etmek için daha etkili bir politika izledi. Bab-ı Âli taraftarı memurların işine son verebilmek için, Büyük Millet Meclisi 1 Ekim 1922'de yeni devletin bütün memurlarını geçici olarak işsiz bırakan bir yasa çıkardı. Yasa, her bakanlığın eski devlet memurları arasından yeni bir sivil bürokrat kadro oluşturabilmek için seçim yapabileceğini öngörüyordu. Yeniden memuriyete alınmayanların dosyalarının inceleneceği ve milliyetçi çabalara karşı çıkmamış olan memurların izinli sayılacağı ve kendilerine uygun bir maaş bağlanacağı da öngörülmekteydi.[52] Bu yasayı, çok çeşitli 'Tasfiye' Kurullarının

---

Bilgi Yayınevi, 1969), s. 139-144.

[50] Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam: Mustafa Kemal, 1922-1938* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1969), s. 292.

[51] Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni: Dün, Bugün, Yarın*, s. 155.

[52] Galib Kemal Söylemezoğlu, *Hariciye Hizmetinde 30 Sene* (İstanbul: Saka Matbaası, 1955), s. 151. Saray memurlarının tümü ise bir kerede ve istisnasız işten çıkarılmıştı. Bkz. Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey* (Montreal: McGill University, 1964), s. 458.

kurulması takip etti.[53]

Bu satırların yazarının başka yerde de işaret ettiği gibi,[54] Atatürk, bu koşullar altında sivil bürokrasinin devletin yapılandırılması için uygun bir kurum olamayacağı sonucuna varmıştır.[55] Aşağıda ayrıntılı olarak ele alınacağı gibi Atatürk, seçimini Hegelyen bir devletten yana yapmıştır –sivil toplumu ezmeden genel çıkarları koruyacak bir devlet.[56] Fakat Türkiye özelinde, Hegelyen devletin içsel unsurlarından birini reddetmiştir –genel çıkarın koruyucusu olarak hareket edecek "mutlak sınıf" ya da sivil bürokrasi. Atatürk, sivil bürokrasi için makine modeli düşüncesini benimseyerek Osmanlı geleneğini yeniden canlandırmıştır.

Gerçekten Atatürk'e göre sivil bürokrasi, hükümete tâbi bir araç, "kâbil-i istimal bir cihaz"dı.[57] Atatürk, mülkiye heyet-i teftişiyesi kaldırıldığından beri bürokratik usulsüzlüklerin artmakta olduğunu kaydederek, Richelieu'nün, monarşik disiplinin bir aracı olarak kullandığı *commissaire*'sinin Türk versiyonundan yana tercihini kullanmıştır.[58] Rustow'un işaret ettiği gibi, "Atatürk, sıklıkla karizmatik lider olarak tanımlanan bir

---

[53] Söylemezoğlu, *Hariciye Hizmetinde 30 Sene*, s. 165.

[54] Metin Heper, "Atatürk and the Civil Bureaucracy", *Atatürk and the Modernization of Turkey* içinde, ed. Jacob Landau (Boulder, Colorado: Westview Press, 1984), s. 89-97.

[55] Atatürk "bürokratik sınıf" (memur sınıfı) deyimini "bürokrasi" kavramını adlandıran M. de Gournay gibi yorumlamıştır: "... subaylar, kâtipler, sekreterler, müfettişler ve benzerleri... kamu çıkarına faydalı olmak üzere atanır; gerçekte kamu çıkarı bu konumlar varolsun diye icat edilmiş görünmektedir". (Martin Albrow, *Bureaucracy*, London: Macmillan, 1970, s. 16.)

[56] Burada "Hegelyen devlet" kavramı, Shlomo Avineri gibi kullanılmaktadır. Bkz. Shlomo Avineri, *Hegel's Theory of the Modern State* (Cambridge: Cambridge University Press, 1972).

[57] SD, I, s. 211.

[58] *Age.*, s. 298.

lider olsa da [mevcut şartlar altında], onun en büyük dikkatini örgütlenmeye ve formel yasallığa göstermiş olması şaşırtıcı değildir."[59] Nitekim o dönemde bakanlıklardaki en üst amirlere geniş yetkiler tanıyan merkezî örgütlenme biçimi diğer memurlar tarafından kullanılabilecek inisiyatife sadece çok küçük bir alan bırakıyordu.

Gerçekten de bu erken Cumhuriyet döneminde, siyasal parti bürokrasisi sivil bürokrasiden daha etkili bir hale getirildi. Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) 1927 yılı kongresinde, sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel konular ile ilgili devlet dairelerini yöneten yetkililerle köy muhtarlarının sadece parti müfettişlerinin onayıyla atanabileceği karara bağlandı.[60] CHP, sivil bürokrasiye paralel, bir taraftan bürokrasiyi yakından denetleyebilen diğer taraftan da bürokrasiyi bazı geleneksel işlevlerinden yoksun bırakan, diğer bir deyişle kendisini geniş yetkiler ile donatan bir örgütlenmeye gitti. Böylece parti, "hem eğitime hem de yürütmeye ilişkin birçok önemli işlevi yerine getirerek, gerçekte, hükümet cihazının bir uzantısı haline geldi."[61]

Max Weber, kuramsal düzeyde yürüttüğü ideal-tip bürokrasi modelleri irdelemelerinde, bürokrasinin kişisel olmayan karakterinin, onu, üzerinde hâkimiyet sağlayan herhangi bir organ tarafından kolaylıkla kontrol edilebilir tarafsız bir yapı haline getirdiğini kaydetmiştir.[62] Ne var ki, ampirik analizlerinde,

---

[59] Dankwart A. Rustow, "Atatürk and his Revolution", 5-7 Kasım 1973 tarihlerinde ABD'de Chicago Üniversitesi'nde yapılan "1923-1973 Yılları Türkiye Cumhuriyeti" konferansında sunulan tebliğ.

[60] Arif T. Payaslıoğlu, "Turkey: Political Leadership and Political Parties", *Political Modernization in Japan and Turkey*'nin içinde, ed. Robert E. Ward ve Dankwart A. Rustow (Princeton: Princeton University Press, 1964), s. 421.

[61] Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (London: Oxford University Press, 1961), s. 382-383.

[62] Max Weber, *Economy and Society: An Outline of Interpretive Socio-*

bürokratların devletin fiilî yöneticileri gibi görev yaptıkları bir *Beamtenherrschaft* olasılığını da görmüştür.[63] Genç Marx da, bürokrasinin, suiistimale karşı bir korunma olmadığını, aksine suiistimalin güçlü bir kaynağı olduğunu ileri sürmüştür çünkü genç Marx'a göre bürokrasi tüm eylemlerini içeride hiyerarşi yoluyla ve dışarıdakilere karşı ise kurumun kapalı ve kolektif yapısıyla gizli bir şekilde yürütür.[64]

Atatürk bürokrasinin dışında kalmayı istememiştir. Gerekli gördüğü her durumda, üst bürokrasi kademelerini atlayarak alttakilerle doğrudan ilişki kurmuştur.[65] Von Justi'nin söylemi ile, Atatürk cihazın bir parçası değil fakat onun çalışmasının bir denetleyicisidir.[66] Rustow'un belirttiği gibi Atatürk, "Emri altındaki memurlarla ilişkilerini yürütürken onların, kanunun bütün gücünü hissetmelerini sağlamıştır. Kendi eylemlerini şekillendirirken ise kanunu çiğnemekten kaçınmış fakat bir miktar esnetme yönünde bir eğilim göstermiştir."[67]

Sonuç olarak Atatürk, sivil bürokrasiyi devleti temsil edecek kurum olarak uygun bulmamış, bu amaçla Bab-ı Âli hükümetinin yerine Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) hükü-

---

logy, ed. Guenther Roth ve Claus Wittich (Berkeley: University of California Press, 1978), s. 988-989.

[63] *Idem*, "Parliament and Government in Reconstructed Germany", Appendix II, *Age.* içinde, s. 1465. Ayrıca bkz. David Beetham, *Max Weber and the Theory of Modern Politics* (London: George Allen and Unwin Ltd., 1974).

[64] Martin Krygier, "Saint-Simon, Marx and Non-Governed Society", *Bureaucracy: The Career of a Concept*'in içinde, ed. Eugene Kamenka ve Martin Krygier (London: Edward Arnold, 1979), s. 46.

[65] Charles A. Sherill, *A Years's Embassy to Mustafa Kemal* (New York: C. Schribner and Sons, 1934), s. 217, 220-222.

[66] Martin Krygier, "State and Bureaucracy in Europe", *Bureaucracy: The Career of a Concept* içinde, s. 17-18'de zikredilmiştir.

[67] Rustow, "Atatürk as Founder of a State", s. 810.

metinin geçeceğini ilân etmiştir.[68] Kurtuluş Savaşı sırasında Atatürk, TBMM'ye doğrudan devleti temsil eden bir kurum olarak bakmıştır. 1921 gibi erken bir tarihte, Meclisten "Türk milletinin... somut sembolü" olarak söz ediyordu.[69] 1922'de Meclisi milletin tek gerçek temsilcisi olarak görüyordu.[70] Aynı yıl boyunca, onun gözünde yönetimi kendi elinde tutabilecek tek yüksek organ bizzat Meclisin kendisi idi.[71]

Temsilî bir organ olması gereken bir meclis nasıl devlet işlevi görebilirdi? Atatürk TBMM'yi *siyasal* bir organ olarak görmüyordu. Daha önce de belirtildiği gibi, Meclisteki tek parti olan CHP, sokak politikası ile uğraşmayacaktı. Hizipler arası siyaset Meclise karşı bir saygısızlık olarak görülmeliydi.[72] Meclisin üyeleri onur ve vicdan sahibi eğitimli insanlar olacaklardı.[73] Mecliste birlik ve beraberliğe ihtiyaç vardı.[74]

Atatürk, Meclisi siyasal bir organ olarak görmemiştir çünkü onun gözünde Meclis, son tahlilde bir "hükümet" ve hattâ bir "idare organı"dır. Nitekim Kâzım Karabekir Paşa,[75] kendisine tarafsız kalması gerektiğini söylediğinde Atatürk, Meclisin yürütmenin yetkilerine sahip olduğunu ve dolayısıyla kendisinin, Meclis Başkanı olarak, aynı zamanda hükümetin de başı olduğunu kaydetmiştir. Mecliste, Bakanlar Kurulunun görev ve yetkileri üzerine bir kanun tasarısı üzerine yaptığı konuşmada, TBMM'ye "*substratum administratif*" olarak atıfta bulunmuştur. Bu deyimle neyi anlatmak istediği, Batı ülkelerinde bu tür

---

[68] SD, V, s. 31.
[69] Enver Ziya Karal, *Atatürk'ten Düşünceler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1956), s. 37.
[70] SD, II, s. 45.
[71] *Nutuk*, s. 460.
[72] *Age.*, s. 635.
[73] SD, II, s. 59.
[74] *Nutuk*, s. 457.
[75] O dönemde, faal olarak görevde bulunan bazı generaller aynı zamanda TBMM üyesiydi.

organların kamu işlerinde istikrarı sağlamak amacıyla kurulduğunu eklemesiyle açığa kavuşmuştur.[76]

Atatürk, 1923'te Cumhuriyet'in ilân edilmesine kadar Meclisi devleti temsil görevi ile özdeşleştirmiştir. Atatürk, TBMM'de "onun görüşlerine muhalif olan gizli bir hizbin varlığını, günlük çalışmalarda romantizmin yaygınlığını ve kabul edilemeyecek nedenlerle hükümet faaliyetlerinin aksatıldığını" fark edince uzun zamandan beri aklında olan bir düşünceyi yürürlüğe koymaya karar verdi.[77] Bu, Cumhurbaşkanlığı makamının tesisi düşüncesi idi. O zamana kadar bu mevki, daha önce kaydedildiği gibi, Atatürk'ün kendisinin elinde tuttuğu TBMM Başkanı tarafından doldurulmuştu.

Atatürk bu adımı atmak için neden bu kadar beklediğini şöyle açıklamıştı: Ülke, Saltanat ile Cumhuriyet arasında bir geçiş dönemini yaşıyordu. Açıkça atıfta bulunulmasa da, gerçekte devlet başkanının görevleri TBMM başkanı tarafından yürütülmekteydi. Bir başbakan ve cumhurbaşkanından oluşan bir yürütme organının tesis edilmesinden çekinilmişti, çünkü o tür bir yönetim şemasında padişahın yeri olması gerektiği iddiaları ileri sürülebilirdi.[78]

Görünüş odur ki Atatürk, TBMM Başkanı olarak devlet işlerini omuzlamanın kendi görevi olduğunu daha önce de düşünmüştü. Fakat bir süre bu sorumluluğu Meclisle paylaşmıştı. Meclis birlik ve beraberlik sergilerken bunun mümkün olabileceğini düşünmüş olmalıydı. Daha sonra, Meclis hiziplere bölündüğünde, artık bu kurumun devlet işlerini yerine getirme işlevine ortak olamayacağı sonucuna varmıştı.

Dolayısıyla, Cumhuriyet'in ilânıyla birlikte, devlet işleri Cumhurbaşkanlığı'na verilmiştir. Meclisteki tartışmalar sırasında, muhalefetin önde gelen temsilcilerinden biri olan Rauf

---

[76] SD, I, s. 211.
[77] *Nutuk*, s. 574.
[78] *Age.*, s. 603.

Bey, Meclisin "millî egemenliği hiçbir kısıtlama olmaksızın elinde tutması" gerektiğini ifade etmişti.[79] Atatürk, Rauf Bey'in TBMM'nin kurucu bir organ sıfatıyla faaliyette bulunmasını ve bu şekilde hiçbir kısıtlama olmadan egemenliği kullanacak bir hükümet sistemi istediğini söylemiş ve bu görüşü onaylamadığını bildirmişti.[80]

Batı'nın siyasal gelişiminde cumhuriyetçi hükümet sistemi değişik şekiller almıştır. İlk olarak Machiavelli tarafından geliştirilmiş olan en bilinen tanımıyla cumhuriyet, halkın, genellikle temsilcileri vasıtasıyla, kendi kendisini yönettiği bir rejimdir ki bu rejim Eski Çağlar'da "demokrasi" olarak anılmıştır. Halk tarafından yönetim, egemenliğin halka ait olduğu anlamına gelir. Böyle bir rejimde, egemen bir devlet yoktur; sadece "dönüştürücü bir siyasal yapı" vardır –değişik talepleri ve çıkarları telif ederek kamu politikalarına dönüştüren ve uygulamaya koyan bir yapı.

Atatürk'ün 1923'te Türkiye için tahayyül ettiği siyasal rejimde ise yasama, sınırlamalara tâbi *olacaktı*. O yıllarda Atatürk, halkın ilerleme potansiyelini henüz tam olarak hayata geçirmediğini düşünmekteydi. Atatürk, bu konudaki Mahmut Esat Bey'in düşüncesini onaylamıştır: "Millî egemenlik farklı bir şeydir. Cumhuriyet, anayasal monarşi ve mutlak monarşi farklı şeylerdir. Bazıları sadece biçimdir. Diğerleri millî iradeyi kuvveden fiile çıkaracak [düşünceden uygulamaya geçirecek] araçlardır... Millî egemenlik mutlak monarşide bile bulunur. Anayasal monarşide daha fazlası ve cumhuriyette daha da fazlası vardır. Yani, iki şey birbirine karıştırılmamalıdır: Millî egemenlik bir biçim değildir; bir öz meselesidir."[81]

Mahmut Esat Bey'in söylediklerini tekrarlayarak Atatürk hangi görüşü ileri sürmüştür? Atatürk'e göre cumhuriyet, ege-

[79] *Age.*, s. 599.
[80] *Age.*, s. 591.
[81] *Age.*, s. 638.

menliğin tümünün halka ait olmadığı bir rejimdir. Atatürk Cumhuriyetinde, en azından başlangıçta, egemenliğin sadece bir kısmı halk tarafından kullanılacaktır. Egemenliğin diğer kısmı, devletin, o dönemde Cumhurbaşkanın, elinde olacaktır. Bu olgu Mahmut Esad Bey'in millî egemenliğin *biçim* değil *öz* meselesi olduğuna dair tespitini açıklığa kavuşturur.[82] Bir *biçim* olarak ele aldığımızda Atatürk'ün zamanında aşkın devletle karşılaşıldığını iddia etmek güçtür. Unutulmamalıdır ki 1924 Anayasası açık bir biçimde egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olduğunu belirtir.[83] Tamkoç'un "Türk siyasal sisteminin biçim ve özü" arasındaki ayırımı,[84] bu açıdan bakıldığında daha

---

[82] Yaygın kanaate göre egemenlik bölünemez. Bu egemenliğin *hukuki* kavramsallaştırılmasıdır. Bu çalışmada ise, egemenlik *siyasal* bir olgu olarak kullanılmaktadır. Tekrarlamak gerekirse, yönetimde önemli kararlar ne ölçüde özel çıkarlar değil ve fakat toplumun genel çıkarı göz önünde tutularak alınırsa o oranda devlet vetiresi ile karşı karşıya olunduğu ileri sürülmektedir. Böylece, herhangi bir toplumda devlet olgusunun her konuda etkin olmasının veya devlet olgusunun zerresine rastlanamamasının olanaksız olduğu ifade edilmektedir. Aynı şekilde, farklı toplumlarda veya aynı toplumda değişik zaman dilimlerinde devlet işlevinin değişik aktörler ve/veya kurum ya da kurumlar tarafından yerine getirileceği hususuna dikkat çekilmektedir. Devlet olgusunun çok zayıf olduğu durumlarda, demokrasinin yerini anarşinin alacağı, devlet olgusunun çok güçlü olduğu durumlarda ise demokrasinin otoriteryen bir rejime dönüşeceği sonucuna varılmaktadır.

[83] Geçerken belirtelim ki, Şerif Mardin de, "1924 Anayasası'nın kurduğu siyasal rejimin zamanla başkanlık sisteminin belirli bir yorumuna kaydığını kimsenin reddedemeyeceğini" kaydetmiştir. Bkz. Şerif Mardin, "Yenileşme Dinamiğinin Temelleri ve Atatürk", *Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk*'ün içinde [ed. Ali Gevgili] (İstanbul: Dr. Nejat Eczacıbaşı Vakfı, 1983), s. 45.

[84] Metin Tamkoç, *Inconsistency Between the Form and Essence of the Turkish Political System* (Salt Lake City: University of Utah Middle East Center Research Monograph No. 8, 1983), s. 27.

iyi anlaşılır. Türkiye'nin siyasal sisteminde var olduğu düşünülen "paradoks" ve "çelişkilerin" bazılarının, Atatürk ve arkadaşlarının yaptığı bu önemli ayırım akılda tutulduğunda aslında var olmadığı anlaşılır.

Atatürk'e göre Türkiye'deki devlet olgusunun *raison d'être*'i (varlık sebebi), genel çıkarın göz ardı edilmemesidir. Devlet seçkinleri, öz olarak egemenliği genel çıkarı sağlamak için kullanmak durumundadırlar. Bu nedenden dolayı padişahların kişisel yönetimi ("eşhas devleti") yerine "halkın devleti" geçirilmiştir. Bu yüzden Atatürk'e göre cumhuriyet, "fazilete" (erdeme) dayanan bir rejimdir.[85]

Burada altı çizilmesi gereken husus, Atatürk'ün, devleti kişi olarak cumhurbaşkanının değil kurum olarak cumhurbaşkanlığının temsil etmesi gerektiğini belirtmiş olmasıdır. Bu nokta bizi, Atatürk'ün toplumun uzun süreli menfaatlerinin savunucusu olan (ılımlı) aşkıncı devleti kurumsallaştırma çabalarına getirmiş olmaktadır.

Atatürk devletin kurumsallaşmasına dair çabalarını en azından iki düzlemde yürütmüştür. İlki, başlangıçtan itibaren kamu işlerinin gündelik gidişatını kişisellikten çıkarmaya çalışmasıdır. Buna bir örnek, ulusal bağımsızlık mücadelesinin ilk aylarında İstanbul hükümeti tarafından İstanbul'a geri çağrıldığındaki tepkisidir. Mevcut şartlar altında artık ordu mensubu sıfatıyla hareket edemeyeceğini düşünmüştü. Çünkü bir subay olarak eğer İstanbul hükümetinin emirlerine uymazsa âsi durumuna düşecekti. Dolayısıyla "hareketi kişisellikten çıkarmak

---

[85] "Cumhuriyet fazileti ahlâkiyeye müstenit bir idaredir." SD, II, s. 231. Yıllar sonra (1949) İnönü bu hükümet sisteminden "parlamenter cumhuriyetçi" hükümet sistemi diye bahsetmiştir. İnönü o dönemi şöyle anlatmıştır: "O günleri hatırlıyorum. Parlamenter hükümet sistemini benimseyecektik. Ama bir geçiş döneminden geçiyorduk. Bütün silahlarımızı bırakmak ülkenin iyiliğine olmayacaktı". Faik Ahmet Barutcu, *Siyasî Anılar, 1939-1954* (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1977), s. 351-352'de zikredilmiştir.

ve ulusun tamamının birliğini ve beraberliğini sağlayacak ve temsil edecek bir kurul adına bu hareketi sürdürmek" gerekliydi.[86] Bu nedenden dolayı, daha sonra, İstanbul hükümetinin kendisiyle kişisel olarak değil, TBMM sözcüsü sıfatıyla iletişime geçmesinde ısrar edecektir.

Atatürk, karizmatik niteliklerine rağmen kişisel yönetimden kaçındı.[87] Bill ve Leiden, Atatürk'ün tüm Orta Doğu'da bu tür bir yönetime en az başvuran lider olduğunu belirtmişlerdir.[88] Sadece ulusal bağımsızlık mücadelesinin ilk evrelerinde değil, daha sonra iktidarını pekiştirdiğinde de bir mevkide bulunan kişiyle o mevkiyi birbirinden ayırma konusunda dikkatliydi. Örneğin, 1923 yılında İzmir'de halkla yaptığı sohbetlerinde, onlarla TBMM sözcüsü ve Türk Silahlı Kuvvetleri Başkumandanı sıfatıyla değil, Meclisin sıradan bir üyesi ve hemşehrileri olarak konuştuğunu vurgulayacak ve halka, öğrenmek istedikleri her şeyi kendisine çekinmeden sorabileceklerini söyleyecekti.[89] Dönemin yabancı bir gazetecisi Atatürk hakkında şöyle yazmıştır: "Etkili liderliğe giderek daha zor rast gelinen dünyada sadece Lenin ve Mussolini onunla rekabet edebilir. Her... üç lider de kendilerine özgü tavırlarla kesin sonuca gittiler. Lenin halklarına güç ve kan ile otoriteryenizmi; Mussolini kendisinin oynadığı rolü dramatize ederek kişisel ve siyasal bir diktatörlüğü empoze etti. Mustafa Kemal ise, ulusuna sadece bağımsızlığını kazandırmakla kalmadı, ona yeni ve özgün bir hükümet sistemi de hediye etti."[90]

---

[86] *Nutuk*, s. 21.

[87] Bu noktayı yazar şu çalışmasında irdelemektedir: "Transformation of Charisma into a Political Paradigm: 'Atatürkism' in Turkey", *Journal of the American Institute for the Study of Middle Eastern Civilization*, 1 (1980-81), s. 65-82.

[88] James A. Bill ve Carl L. Leiden, *Politics in the Middle East*, 2nd ed. (Boston: Little, Brown and Company, 1979), s. 190.

[89] SD, II, s. 84.

[90] Isaac F. Marcosson, "Kemal Pasha", *The Saturday Evening Post*, 20

Kamu işlerinin gündelik işleyişini kişisellikten çıkarmasının üzerinde ve ötesinde, Atatürk özellikle –daha sonra bir süre Kemalizm olarak anılan– *adab* geleneğinin Cumhuriyetçi yorumunu kurumsallaştırmaya çalıştı. Kemalizmin, kendi özel projesi olmadığına herkesi ikna etmeye çalıştı. 1923 gibi erken bir tarihte, yeni yönetim biçiminin tek bir kişiye dayanmaması, kesinlikle *millî* bir kurum niteliğine sahip olması gerektiği hususunda ısrar etti.[91]

Atatürk, seçkinlerin Kemalizmi benimsemesi için özel çaba gösterdi.[92] Uzun geceler Çankaya Köşkü'ndeki iyi bilinen sofrasını esas itibariyle bu amaç için kullandı.[93] Atatürk, salt kendisine kişisel açıdan sadık bir siyasal seçkinler çevresine sahip olmayı istemedi. Aksine, ulusa hizmet edebilecek olanların yönetime gelmelerinin önemini vurguladı.[94]

"Doğal karizmasına" rağmen,[95] Atatürk kişiliğinin ululaştırılmasını teşvik etmedi; onun önem verdiği kendisinin "değer karizması" idi.[96] TBMM'nin bazı üyeleri kendisini açıkça ve bol bol övdüklerinde, "kendisinin istisnaî olmadığını" söyleye-

---

Ekim 1923, s. 8.

[91] SD, II, s. 99. (vurgu yazara ait).

[92] Walter F. Weiker, "Atatürk as a Political Tutor." Boğaziçi Üniversitesi'nde 10-11 Kasım 1980 tarihlerinde yapılan uluslararası konferansta sunulan tebliğ.

[93] Lord Kinross, *Atatürk: Rebirth of a Nation* (London: Weidenfeld and Nicholson, 1964), s. 262.

[94] Karal, *Atatürk'ten Düşünceler*, s. 132.

[95] Doğal karizma, liderin kendisine duygusal bir bağ ile bağlanmış hisseden taraftarlarında lidere karşı esrime, coşku ve siyasal açıdan tutku yaratır. Değer karizmasında, liderin taraftarları lidere değil onun ilkelerinin ve rehberliğinin cazibesine kapılırlar. Bu konuda bkz. Arthur Schweitzer, "Theory and Political Charisma", *Comparative Studies in Society and History*, 16 (1974), s. 150-181.

[96] Bkz. Heper, "Transformation of Charisma into a Political Paradigm: "Atatürkism" in Turkey", s. 72-73.

rek karşılık verdi.[97] 1926'da kendisine karşı yapılan başarısız suikast girişiminden sonra yaptığı konuşmada, bu müessif hareketin bir kişi olarak kendisine değil, Türkiye Cumhuriyeti'nin dayandığı yüksek ilkelere yöneldiğini söyledi.

Atatürkçü devletin, başlangıçta Osmanlı geleneğini andıran şekilde ılımlı aşkın bir devlet olduğu açıktır. Devleti, yönetenin kişiliğinden ayırma çabası görülür. Bu açıdan, on sekizinci yüzyıl sonu ve on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı yönetim biçimindeki gelişmeler, özellikle 1839-1876 Tanzimat dönemiyle benzerlikler gösterir. Fakat Atatürkçü devlet Tanzimat devletinden, devletin önce TBMM'de, daha sonra da Cumhurbaşkanlığı'nda yapılanması ve sivil bürokrasinin bir yönetim aracına indirgenmesi ile farklılaşır.

Burada, Atatürk'ün devlet memurlarının "Cumhuriyet mefkûresine" (ideallerine) sadakat göstermelerini istediğinin de altı çizilmelidir.[98] Atatürk, hiç değilse giderek, bürokratların belli bir misyonun takipçileri olmalarını da istedi. Bunu yaparak Pandora'nın kutusunu da açmış oldu –çünkü içeriği başkaları tarafından tanımlanmış olsa bile söz konusu misyon Atatürk'ün sivil bürokrasiyi kıskaç altına almak istediği "makine modeli" ile uzlaştırılamazdı. Sivil bürokrasi bir yandan emirler alıp onları *kelimesi kelimesine* uygulamaya çalışırken diğer yandan da belli bir misyonun savunucusu olması onu bir ikilem içinde bırakacak, dolayısıyla "makine" düzgün işleyemeyecekti. Bu durumun ortaya çıkardığı önemli sorun bu kitabın bir sonraki bölümünde ele alınacaktır. Adı geçen sorunu belli bir

---

[97] SD, I, s. 282.

[98] SD, I, s. 340. Atatürk, sivil bürokrasinin üst noktalarına bazı siyasî atamalar yapmıştı. Bu hususa değinen Harris, Atatürk'ün bazı büyükelçilik atamalarını millî mücadelede kendisi ile birlikte çalışanlara ödül olarak kullandığını kaydetmiştir (George Harris, "Bureaucratic Reform: Atatürk and the Turkish Foreign Service", *Journal of the American Institute for the Study of Middle Eastern Civilization*, 1 (1980-81), s. 39-50.

çerçeveye oturtabilmek için şimdi Atatürkçü devletin üzerinde bina edileceği *adab* geleneğinin cumhuriyetçi yorumunun irdelenmesi gerekmektedir.

III

Atatürkçü devletin normatif temellerini anlayabilmek için, Atatürk tarafından yapılan temel bir varsayımı hatırlamaya ihtiyaç vardır. Atatürk'e göre, halk daha uygar bir yaşam biçimi istikametinde gerekli ilerleme evrelerinden geçmekteydi. Dolayısıyla, lider ve etrafındaki seçkinler bu süreci iyi irdelemek ve onu hızlandırmak yükümlülüğü altında idiler. Atatürk'e göre toplumun genel çıkarı, halkın oyuna başvurarak belirlenemezdi. Neyin toplumun genel çıkarına uygun olup neyin olmadığını, bireylerin oylarının toplamından farklı bir olgu olan milli irade belirleyebilirdi. Milli irade ise, toplum daha uygar bir hayat tarzına kavuştuğu oranda ortaya çıkabilirdi.

Atatürk'ün bu özgün varsayımı şu soruyu gündeme getirmişti: Lider veya etrafındaki seçkinler, hem halkın *gerçek* vicdanını, yani milli iradeyi hem de daha uygar bir yaşam biçimine doğru sağlanan ilerlemeyi nasıl ortaya çıkarabileceklerdi? Bu husus ile ilgili olarak Atatürk, *Idéologues* (İdeologlar) adı verilen Aydınlanma Dönemi sonrası Fransız kuramcılarına eşlik eder görünmektedir. 1789'daki devrimden sonra Fransa hâlâ demokratik bir cumhuriyet iken Fransız kuramcıları eski rejimin ayakta kalmasını sağlamış olan *a priori* felsefî ve teolojik spekülasyonlara karşıt ideolojiler geliştirmeyi hedeflediler. Böyle bir çaba içine giren söz konusu kuramcılar bu çifte sorunun üstesinden gelebilmek için düşüncelerin bilimini (science of ideas) geliştirmeye çalıştılar. Bu bağlamda, "ideoloji" terimi bir düşüncenin niteliği veya türünü anlatmıyordu; "ideoloji", "gerçeği keşfetme ve aldatıcı görüşlerden sakınma tekniği" idi.[99]

[99] Willard A. Mullins, "On the Concept of Ideology in Political Science", *American Political Science Review*, 6 (1972), s. 499.

Atatürk'e göre de toplumun hareket ettiği yönü bulma çabaları "bilimsel yaklaşıma" başvurmayı gerektiriyordu. Bu yüzden, "hayatta en hakiki mürşit"in "ilim" ve "fen" olduğunu düşünüyordu. O'na göre, bilimsel yaklaşım, hem toplumun kolektif vicdanını hem de vicdanlarının onları yönlendirdiği nihaî hedefi keşfetmek için vazgeçilmez bir araçtı.[100]

Daha önce değinildiği gibi, Atatürk sık sık nihaî bir evreden söz etmiştir. Bilimsel yaklaşıma olan vurgusu da pozitivist bir yaklaşıma sahip olduğunu göstermektedir. Bütün bunlar, Atatürk'ün kafasında belirli bir sosyo-ekonomik ve siyasal modelin olduğu ve bu modeli topluma empoze etmek istediği anlamına mı gelmektedir? Bir başka deyişle, Atatürk uzlaşmayı, J. S. Mill gibi "belirli temel görüşler üzerinde zorunlu anlaşma" biçiminde mi algıladı, yoksa örneğin, C. J. Friedrich'in tercih ettiği gibi sivil toplumda "temel görüşler ile ilgili çatışmaların aşamalı olarak çözülmesinin sonucu" olarak mı arzuladı?[101]

Atatürk'ün, halkın ilerlediğini düşündüğü nihaî evrenin, dinamik bir uzlaşma sürecinin ortaya çıkacağı, yani temel görüşler ile ilgili çatışmaların aşamalı olarak uzlaşma ile çözülebilmesi usulünün genel kabul göreceği evre olduğu öne sürülebilir.[102] Hatırlanmalı ki Atatürk, bir ulusun ancak hem kendi hedeflerini hem de onları hayata geçirecek araçları ürettiği zaman başarılı olacağını belirtmişti.[103]

Fakat, Atatürkçü düşünce bağlamında, halkın uzlaşma yeteneğini, yüksek ussallık seviyesine erişmekle elde edeceği var-

---

[100] SD, II, s. 213.

[101] Bu önemli ayrım için, bkz., P. H. Partridge, *Consent and Consensus* (New York: Praeger, 1971), Bölüm 5.

[102] Nitekim Şerif Mardin, "Atatürk Türkiyesi'nin bir demokrasi olduğundan bahsedilemese bile bizzat Atatürk, Atatürkçü düşüncenin uygulanmasını demokratik kurumların gelişimi ile özdeş düşünmüştür" diye yazmıştır (Şerif Mardin, "Atatürkçülüğün Kökenleri", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, fasikül 3, 1983, s. 88).

[103] SD, I, s. 204.

sayılmakta idi. Karpat'ın belirttiği gibi, "Cumhuriyet rejiminin yaratmak istediği yeni birey, rasyonel, din karşıtı ve bütün meselelere entelektüel açıdan ve tarafsız yaklaşacak kişiydi."[104] Türklerin nihaî amacı çağdaş uygarlığı yakalamak, hattâ geçmekti; uygar kişi, mantıklı davranan kişiydi.[105] Bu nedenle, Türk inkılâbının temel hedefi, dinin toplum ve siyasal hayat üzerindeki zincirlerini kırmaktı. Şerif Mardin'in çarpıcı bir şekilde işaret ettiği gibi, "Türk inkılâbı, durumundan memnun olmayan burjuvazinin ürünü değildi, toplumsal düzenden hayâl kırıklığına uğrayan köylülerin desteği ile meydana gelmedi ve feodal ayrıcalıkları ortadan kaldırmak gibi bir hedefi de yoktu: Bu inkılâp, Osmanlı *ancien régime*'ine karşı yapılmıştı."[106]

Atatürkçü düşüncede cumhuriyetçilik, kişisel yönetimin antitezidir.[107] Milliyetçilik, bizzat milletin amaçlarını belirlemesi anlamına gelmekteydi. Halkçılık bu gayeleri üretirken genel iradenin küçümsenmemesini ifade ediyordu. Milletin amaçları artık dinî kaynaklardan türetilmemeliydi. Bu nedenden dolayı Atatürkçü düşüncenin bir diğer boyutu sekülarizm idi.[108] Fakat

---

[104] Kemal H. Karpat, *Turkey's Politics: The Transition to a Multi-Party System* (Princeton: Princeton University Press, 1959), s. 54.

[105] Enver Ziya Karal, "The Principles of Kemalism", *Atatürk: Founder of a Modern State*'in içinde, s. 32.

[106] Şerif Mardin, "Ideology and Religion in the Turkish Revolution", *International Journal of Middle East Studies*, 2 (1971), s. 202.

[107] Dönemin resmî tarih metinlerine göre cumhuriyet, "millet saltanatı" anlamına gelmekteydi. *Tarih IV.* (İstanbul: 1934), s. 181.

[108] Burada bilinçli olarak "laiklik"ten değil "sekülarizm"den söz ediyoruz. Laiklik, din-devlet ilişkileri ile ilgili bir kavramdır. Sekülarizm ise düşüncenin dinin etkisinden bağımsızlaşması sürecidir. Atatürk birinci derecede sekülarizm ile ilgilenmiştir. Laiklik, sekülarizmi mümkün kılmak için gerekli idi. Devlet'i, ilerlemeye engel teşkil ettiği düşünülen dinden kurtarmak gerekiyordu. Din ise devletten özerk kılınamazdı; dinin devlet tarafından "ilerlemeye engel olmayacak bir biçime dönüştürülmesi" gerekiyordu. Bu amaç ile Diyanet İşleri Başkanlığı ihdas edilmiştir.

Atatürk için, bu dar anlamı ile sekülarizm dahi yeterli değildi çünkü söz konusu amaçlar sadece dinin dikte ettirdiklerinden bağımsız olarak belirlenmeyecek, aynı zamanda değişen koşullara göre değiştirilecekti. Dolayısıyla Atatürkçü düşüncenin bir diğer boyutu reformculuk-inkılâpçılıktı. Atatürkçü düşünce, ayrıca devletçiliği içermekteydi. Devletçilik ise 1930 dünya iktisadi bunalımı sırasında uygun görülen geçici bir iktisadi programdı.

Buraya kadar işaret edilen nitelikleri çerçevesinde, Atatürkçü düşüncenin hiçbir surette değişime kapalı olmak anlamında bir ideoloji olmadığı, en fazla "yumuşak" bir ideoloji, yani dinin toplum üzerindeki hegemonyasına karşı bir panzehir olarak düşünüldüğü sonucuna varılabilir. Eğer Atatürkçü düşünceye ideoloji yaftası yapıştırılacaksa, bu düşünce örüntüsünün, *Idéologues*'un anladığı şekliyle bir ideoloji olduğunun altını çizmek, bir başka deyişle, onun bir "gerçeği keşfetme ve aldatıcı görüşlerden sakınma tekniği" olduğunu eklemek gerekir. Atatürkçü düşüncenin Cumhuriyetçilik boyutu, belirli bir evrede amaçlarını kendisinin üretmesi beklenen toplumun önündeki engeli –padişahların kişisel yönetimini– ortadan kaldırmıştır. İşte bu nedenden dolayı milliyetçilik, toplumun kendi amaçlarını kendisinin üretmesinin bir başka adı idi. Halkçılık, sekülarizm ve reformculuk-inkılâpçılık da bu amaçları üretmede kullanılacak olan kriterleri oluşturmaktaydı.

Yukarıdaki irdelemeler açısından, "Kemalizm" sözcüğünde kullanılan "izm" ekinin yanlış isimlendirme olduğu sonucuna varılması lazım gelir. Yukarıda belirtildiği gibi, Atatürkçü düşünceyi Shilsci anlamda bir ideoloji –değişime kapalı kapsamlı bir manifesto– olarak anlamak isabetli değildir. Rustow'un gözlemlediği gibi, "Kemalizm, ... soyutlama düzeyi ve dogmatik katılığı kriterleri açısından ideoloji değildir; ancak siyasal

ve toplumsal bir proje olarak kapsamı, tutarlılığı ve hedefinin azameti açısından bir ideolojidir."[109]

Geçerken belirtelim ki, Atatürk'ün döneminde ve sonrasında kısa bir süre, Milli Eğitim Bakanlığı'nın yayınlattığı veya denetlediği Medenî Bilgiler kitapları üzerine yapılan bir içerik analizinde, "izm" ekiyle "Kemalizm"e atıfa rastlanmamıştır. Ayrıca, söz konusu araştırma Atatürkçü düşüncenin farklı ilkelerine yapılan atıflarda nadiren bir denge olduğunu bulmuştur, örneğin, bekleneceği gibi, milliyetçiliğe, devletçilikten daha fazla vurgu yapılmıştır.[110]

Tüm bu nedenlerden dolayı Atatürkçü düşünce, bir *Weltanschauung* veya dünya görüşü olarak betimlenebilir.[111] Atatürkçülük, yeni ögelere ve çeşitlemelere kapalı değildir. Toplumu uzun dönemde kapalı bir düşünce sistemine –herkesin uyması gereken belirli temellere– esir etmeyi hedeflememiştir. Atatürk'ün hayâli, temel meselelere dair çatışmaları kendi başına çözebilen bir toplumdu. Bir siyasal bilimcinin adlandırdığı gibi, Atatürkçü 'mentalite',[112] durağan değil, dinamik bir uzlaşmayı arzulamıştır. Juan Linz, otoriter rejimlerin totaliter rejimler-

---

[109] Dankwart A. Rustow, "Kemalism", *Südosteropa Handbuch* içinde, ed. Herausgegegeben von K.D. Grothusen (Gottingen: Vandenhoek and Ruprecht, 1985). Atatürk bir keresinde, "Halk Partisi'nin programı olmadığını söylediler. Partinin "İlkeler" adlı Programı, önemli ve pratik meseleler ile dolu olduğu için bu iftiracıların hiç görmedikleri ve alışkan olmadıkları bir programdır. Uygulanamaz fikirler ve kuramsal incelikler ile dolu bir Program da yazabilirdik [ama yapmadık]" demişti (*Nutuk*, s. 216).

[110] Türker Alkan, "Turkey: Rise and Decline of Political Legitimacy in a Revolutionary Regime", *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, 4 (1980), 37-48. Bu konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Özbudun, "The Nature of the Kemalist Regime", s. 89.

[111] Yazar bu noktayı şu çalışmasında irdelemiştir: "A Weltanschauung-turned-Partial Ideology and Normative Ethics: 'Atatürkism' in Turkey", *Orient*, 1 (1984), s. 83-94.

[112] Özbudun, "The Nature of the Kemalist Regime", s. 90.

den, genellikle yazılı biçimde olan, düşünsel düzeyde dantel gibi inceden inceye örülmüş ve bir örgütlenmeye yol açmış ideolojilerin bulunmamasıyla ayrıldığını göstermiştir. Ayrıca Linz otoriter rejimlerin, rasyonelden daha çok duygusal olan ve durumlara tepki vermenin kurallara bağlanmamış olduğu mantalitelere dayandığını öne sürmüştür.[113] Sartori'nin deyimi ile, Atatürk'ün benimsediği siyasal rejimden, "pragmatik tek-parti rejimi" olarak söz etmek gerekir, çünkü Sartori'ye göre Atatürk Türkiye'sinde "ideoloji", "pragmatik mantalite"den başka bir şey değildir.[114] Bu nedenden dolayı Atatürk'ün taraftarı olduğu devlet ılımlı aşkın ve aynı zamanda geçici bir devlettir. Aynı zamanda geçicidir çünkü seçkincilik *sadece* çağdaş uygarlığa varmanın bir aracı olarak görülmüştü. Çağdaş uygarlığa varıldığı zaman ise aşkın devlete yer olmayacaktı.

---

[113] Juan Linz, "An Authoritarian Regime: Spain", *Mass Politics: Studies in Political Sociology*'nin içinde, ed. E. Allard ve S. Rokkan (New York: The Free Press, 1970), s. 257-259.

[114] Giovanni Sartori, *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis* (Cambridge: Cambridge University Press, 1976), s. 223 vd.

Dördüncü Bölüm

BÜROKRATİK AŞKINCILIK

I

Atatürk, Cumhuriyetçi devletin gelişmesi gereken yönü açık seçik anlatmıştır. Fakat Atatürk'ün zihnindeki modelin hayata geçirilmesi kolay olmamıştır. Sivil bürokrasinin üst düzeylerine yaptırdığı atamalar siyasal kriterlere dayanıyordu.[1] Fakat daha önce de işaret edildiği gibi, burada bir ikilemle karşı karşıya kalmıştı. Bir yandan sivil bürokrasiyi makine benzeri bir örgüt haline getirmeye çalışmıştı. Diğer yandan, bürokratların müstakil bir değerler sisteminin, yani Atatürkçü düşüncenin savunucuları olmalarını istemişti. Bürokratik seçkinler giderek Atatürkçülüğün savunmasını üstlendiler fakat siyasal kadrolar karşısında ast rolü oynamaya razı olmadılar.

Aslında Atatürk'ün, daha önce değinilen, zaman zaman kademe atlamaları istisna edilirse, bürokrasinin alt kademeleri için ne pek fazla vakti ne de özellikle bu nedenden dolayı ilgisi vardı. Bu yüzden ilk dönemlerde, "devrimci" etkinin zayıfla-

[1] Frederick T. Bent, "The Turkish Bureaucracy as an Agent of Change", *Journal of Comparative Administration*, 1 (1969), s. 48.

dığı anda bürokrasi çabucak eski rutinine dönmüştür.[2] Hattâ 1930'lara kadar Dışişleri Bakanlığı'ndaki gelişmeleri inceleyen George Harris, Atatürk'ün reformlarının bakanlık üzerinde hiçbir önemli etkisinin olmadığı sonucuna varmıştır: "[Bu yıllarda] Dışişleri Bakanlığı'ndaki toplumsal yapı, hemen hiç değişmemiştir. Değişim asgari düzeyde gerçekleşmiştir. "Yeni bürokratlar", özellikle, eğer bu farklı toplumsal kökenlerden gelenleri ifade ediyor ise mevcut yapıya çok yavaş eklemlenmiş ve Atatürk'ün hayatı boyunca nadiren Bakanlığın üst düzeylerine gelmişlerdi. Gerçekten de, Atatürk'ün hayatta olduğu yıllarda dışişleri kadrosu, yeni kanunlara ve diğer düzenlemelere rağmen adeta geleneksel okul-aile dayanışmasının devam ettiği bir seçkinler kulübü olarak kalmıştır."[3] Harris, "Ancak daha sonraları, Atatürk devrimleri yerleştikten sonra, Dışişleri Bakanlığı diğer bakanlıklara ve Türkiye'nin diğer kurumlarına benzemeye başlamıştır" diye eklemiştir.[4]

Fakat daha önce belirtildiği gibi, diğer bakanlıkların ve daha genel olarak, Türk bürokratik seçkinlerinin evrimi göz önüne alınırsa *Atatürk* modelinin yerleştiği söylenemez. Tekrarlamak gerekirse, Atatürk belli bir devlet kurumsallaşmasını savunmuş fakat bu model o hayatta iken uygulamaya geçirilememişti. Bu durum, Atatürk'ün düşüncelerinin Türkiye'nin siyasal hayatının şekillenmesinde hiçbir etkisinin olmadığı anlamına gelmez. Burada şu nokta ileri sürülmektedir. Atatürk'ün devlet modeli genelde entelektüel, özelde de sivil bürokratik seçkinler tarafından çarpıtılmıştır. Bu olgu genellikle gözden kaçırılmış, Atatürkçü düşüncenin *bürokratik* yorumu "Atatürkçülük" olarak anlaşılmıştır. Böylece Atatürk'ün aklındaki devlet geleneği ile bürokratik seçkinlerin gerçekleştirmeye çalıştığı devlet gele-

---

[2] *Age.*

[3] George S. Harris, "Bureaucratic Reform: Atatürk and the Turkish Foreign Service", *Journal of the American Institute for the Study of Middle Eastern Civilization*, 1 (1980-81), s. 50.

[4] *Age.*

neği arasında önemli bir fark olduğu hususu gözden kaçırılmıştır. Bu fark önemlidir çünkü bu kitabın altıncı bölümünde tartışılacağı gibi, 1982 Anayasasını hazırlayanlar Türkiye'deki devlet geleneğinin *bürokratik* yorumunu değil, *Atatürkçü* yorumunu kendilerine model almışlardır.

Bu bağlamda Roderic Davison'un, Atatürk'ün dönemindeki seçkinler arasındaki konumu hakkındaki gözlemi oldukça çarpıcıdır. Davison, Atatürk hakkında Şevket Süreyya Aydemir'in kaleme aldığı *Tek Adam* başlıklı biyografisini hatırlattıktan sonra, "Gerçekten ona benzeyen hiç kimse yoktu. *Tek* aynı zamanda yalnız, tek başına anlamına gelir. Atatürk de öyleydi" diye yazmıştır.[5] Bunun bir nedeni de Atatürk'ün devlet yönetiminin temel hatlarını belirledikten ve evrileceği yönü gösterdikten sonra genelde hükümet işlerinden elini ayağını çekmesi, giderek kendini Çankaya'ya kapatması ve yoğun olarak Türk tarihi ve dili gibi konularla ilgilenmeye başlaması idi.

Bu durumun sonucu olarak, 1923-1937 arasında iki kere Başbakan ve 1938-1950 arasında Cumhurbaşkanı olan İsmet İnönü ön plana çıkmıştır. İnönü, 1925'de hız kazanan isyanlar ile beraber hükümette etkinliğini arttırmış, 1920'lerin sonunda büyük reformlar döneminin sona ermesini takiben giderek hemen hemen bütün iktidarı kendi ellerinde toplamıştı.[6]

İnönü, doğası ve eğitimi gereği ılımlı bir kişiliğe sahipti. Her zaman Atatürk üzerinde sınırlayıcı etkisi olmuştu.[7] İnönü, bir uzlaşma adamıydı. Atatürk tüm dikkatini toplumu daha üst seviyede uygarlığa taşıyacağını düşündüğü din, eğitim ve yeni

---

[5] Roderic H. Davison, *Turkey* (Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall Inc., 1968), s. 143.

[6] Julian Palmer, "Turkish Politics: Persons and Parties", *The Nineteenth Century*, 108 (1930), s. 597. Ernest Jackh, *The Rising Crescent: Turkey Yesterday, Today, Tomorrow* (New York: Rinehart, Inc., 1944), s. 185.

[7] Halide Edip, *The Turkish Ordeal* (London: The Century Co., 1928), s. 347.

yazı gibi alanlardaki çeşitli reformlara odaklarken, İnönü, hükümeti bir arada tutmak ile meşguldü. Atatürk ile karşılaştırıldığında İnönü, liderlik değil yönetim adamıydı.[8] Atay'a göre İnönü'nün inisiyatif ve beceri sahibi olan bakanları İnönü'ye Atatürk tarafından tavsiye edilmişti.[9]

Öte taraftan İnönü de Başbakanlığı sırasında (özellikle Mart 1925-Ekim 1937 arasında) kararlı bir yönetim biçimi sergileyen ve bürokratik entelijansiya üzerinde iz bırakan kendine özgü bir devlet adamı idi. Süreyya Aydemir, bu konuda şöyle yazmıştır. "İnönü hiçbir zaman büyük hareketlerin adamı olmadı. Her zaman statik ve kutsal bir hiyerarşi olarak gördüğü ve hükümet olarak adlandırdığı düzen içerisinde kaldı. Kanun ve düzeni, her zaman görkemli eylemlere yeğledi. Reformu kurulu düzen içerisinde aradı."[10]

İkinci Adam olarak İnönü de kimi açılardan tek ve yalnızdı. Bürokratik entelektüellerin sert muhalefetine rağmen daha sonra çok partili hayatı getirmesi ve bilahare 1960 ve 1971 askerî müdahalelerini takiben sivil rejime geçilmesinde oynadığı roller, onu devletin nihai amaçları açısından Atatürk'ün yanına yerleştirir. Dahası, liderlik yerine idareyi tercihi ve bu konudaki yeteneği, olayların gelişimi üzerinde önemli etki bırakmasına yol açtı. İnönü, Türkiye'nin siyasal hayatında, Atatürk'ün karizmatik yönetiminin "rutinleştiği ve bürokrasi tarafından tamamlandığı" bir dönemi başlattı.[11]

---

[8] Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam: İsmet İnönü, 1884-1938* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1968), s. 6.

[9] Falih Rıfkı Atay, *Atatürk'ün Doğumundan Ölümüne Kadar Bütün Hayat Hikâyesi* (İstanbul: Doğan Kardeş Matbaacılık, 1969), s.502.

[10] Aydemir, *İkinci Adam: İsmet İnönü, 1884-1938*, s. 220.

[11] Dankwart A. Rustow, "Atatürk as Founder of a State", *Daedalus*, 97 (1968), s. 794. Bu konu Osman Faruk Loğoğlu, "İsmet İnönü and the Modernization of Turkey", (Basılmamış Doktora Tezi, Princeton University, 1970), s. 40, 48, 72-74, tarafından ayrıntısı ile araştırılmıştır.

Böylece, sivil bürokrasi yavaş yavaş siyasal hayatta daha etkin bir rol oynamaya başladı. Aydemir, İnönü'nün bütün iktidarı siyasal partiden ziyade hükümette toplama kararlılığını, bu duruma yol açan önemli bir faktör olarak görür.[12] Cumhuriyet Halk Partisi'nin seçkinler tarafından kurulmuş olması olgusu nedeniyle partinin ikincil konuma itilmesi güç olmadı. Zaten bu tek parti yıllarında parti işlevleri sivil bürokrasinin sırtına yüklenmişti.[13] Dahası, 1930'ların sonunda, valiler yerel parti örgütlerinin başkanı olarak atanırlardı. 1935 yılında da İçişleri Bakanları, Parti Genel Sekreteri görevini de üstlendiler.

Sivil bürokrasi de kariyer sistemine göre düzenlenmişti. 1839-1876 Tanzimat döneminden gelen gelenek muhafaza edilmiş, hattâ güçlendirilmişti. Dolayısıyla bürokrasi, onu keyfî dış siyasal müdahalelerden koruyan kendine mahsus özel kanunlar ve yönetmelikler çerçevesinde çalışıyordu. Doğal olarak atama ve terfilerde son söz hükümetlere ait idi. Fakat terfi ettirilmeyen veya önemli bir mevkiden alınan memur hizmette kalıyor ve terfi edebilmek veya görevine iadesi için, Fransız *Conseil d'État*'nın Türk versiyonu olan Danıştay'a başvurabiliyordu. Danıştay ise bürokratlardan oluştuğundan, bürokratik seçkinlerin haksız ayırımcılık olarak düşündükleri işlemlere karşı güvenli bir korunak oluşturmaktaydı.[14] Bu çerçevede, si-

---

[12] Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam: Mustafa Kemal, 1922-1938* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1969), s. 386, dipnot 1. İnönü'nün Başbakanlığı sırasında yürütmeye verilen önem için Bkz. Celal Bozkurt, *Siyaset Tarihimizdeki CHP: Dünü, Bugünü, İdeolojisi* (İstanbul: yy., 1968), s. 49-51 ve Hıfzı Oğuz Bekata, *Birinci Cumhuriyet Biterken* (Ankara: Çığır Yayınları, 1960), s. 9.

[13] Ergun Özbudun, 'Established Revolution vs. Unfinished Revolution: Contrasting Patterns of Democratization in Mexico and Turkey', *Authoritarian Politics in Modern Society: The Dynamics of Established One-Party Systems*'ın içinde, ed. S. P. Huntington ve C. H. Moore (New York: Basic Books, 1970) s. 393 vd.

[14] Nuri Eren, *Turkey Today and Tomorrow: An Experiment in Wester-*

vil bürokrasi belli bir eğitimden geçen ve hemen sadece kıdem ölçütüne göre terfi eden memurlardan oluşan kapalı bir kast sistemine dönüşmüştü.[15] Bürokrasiye üst kademelerde giriş ancak istisnai durumlarda mümkündü.[16]

İşlerinde güvencede olan sivil bürokratlar göreceli olarak yüksek maaşlar da alırlardı. Savaş yıllarında ücretleri, kömür, giyecek, şeker, yağ ve pirinç gibi çeşitli yardımlar ile takviye edilmişti.[17] Lewis V. Thomas ve Richard N. Frye, devletin memurlarına nasıl baktığını şöyle özetlemişlerdir: "Bir aile veya birey için, ne kadar mütevazı olursa olsun yönetici statüsünden ne kadar varlıklı olursa olsun köylü statüsüne düşmek bir felâketti ve bunu engellemek için mümkün olan bütün önlemler alınırdı. Bu durum, Türkiye Cumhuriyeti'ndeki memurlara yapılan ödemelerin büyüklüğünü bir ölçüde açıklar. Devlet, yönetici grubu oluşturan ailelere ellerinden geleni sağlamaya çabalamaktadır."[18] Bu şartlar altında, 1920'lerden itibaren milletvekillerinin, hâkim, savcı, vali, kaymakam, hattâ devlet iktisadi kurumlarının yerel yöneticileri olmak için istifa etmeleri şaşırtıcı değildir.[19] Takip eden yirmi yıl boyunca sivil bürokrasinin prestiji daha da artmıştır.[20]

---

nization (New York: Praeger, 1963), s. 36.

[15] Eğitimdeki kast sistemi aşağıda daha etraflı olarak ele alınmaktadır.

[16] Richard L. Chambers, "(Turkey): The Civil Bureaucracy", *Political Modernization in Japan and Turkey*'nin içinde, ed. Robert E. Ward ve Dankwart A. Rustow (Princeton: Princeton University Press, 1964), s. 308, 309.

[17] Kemal H. Karpat, *Turkey's Politics: The Transition to a Multi-Party System* (Princeton: Princeton University Press, 1959), s. 129-130.

[18] Lewis V. Thomas ve Richard N. Frye, *The United States, Turkey and Iran* (Cambridge: Harvard University Press, 1951), s. 119.

[19] Frederick W. Frey, *The Turkish Political Elite* (Cambridge: The M.I.T. Press, 1965), s. 163.

[20] Bkz., *inter alia,* Joseph S. Szyliowicz, "Elite Recruitment in Turkey: The Role of Mülkiye", *World Politics*, 33 (1971), s. 378-95 ve

Bürokratik entelijansiyanın devlet hayatındaki öneminin artışı ile birlikte sadece Atatürk'ün karizmatik yönetimi değil, Atatürkçü düşüncenin kendisi de rutinleştirilmiş ve bürokrasi tarafından "ele geçirilerek" yeni bir şekle büründürülmüştür. Bir *Weltanschauung par excellence* (tam bir dünya görüşü) olması gereken şey yavaş yavaş kapalı bir ideolojiye dönüştürülmüştür. Yukarıda, gerçeği bulma tekniği olarak tanımlanan Atatürkçü düşünceye özsel anlamlar yüklenmeye başlandı; Atatürkçülük, nasıl karar verilmesini belirten bir dünya görüşünden, ne yapılmasını anlatan bir ideolojiye çevrildi. Reformculuk (inkılâpçılık), Türkiye'nin toplumsal ve siyasal yapısında gerçekleştirilmiş olan kurumsal dönüşümlerin korunması ve güvenceye alınması anlamına gelmeye başladı. Turhan'a göre, daha önce yapılan dönüşümler, *araç*lar olması gerekirken *amaç*lar olmuşlardı.[21]

1950 yılında kadar iktidarda olan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), Atatürk'ün çağdaş uygarlığa erişebilmesi anlamındaki kültür devrimi projesini hayata geçirebilecek bir enstrüman olarak algılandı. Bu nedenle CHP'nin bir *manifesto* oluşturulup toplumsal kesimleri arkasından sürükleyecek bir partiye dönüştürülmesine çalışılmadı. Bunun yerine hükümet, parti ile bürokrasinin yakınlaştırılması stratejisinin sonucu olarak bürokratikleştirildi. Fakat bürokrasi Atatürk'ün karizmatik gücünün mirasçısı olamadı. Shils'in deyimi kullanılacak olursa, karizma ayrışıp başka kişi veya kurumların özelliğine dönüşme sürecinden geçmedi. Bu koşullarda, bürokratik seçkinlerin o dönem Türkiye'sindeki Rousseauvari parlamenter demokrasi içerisinde oynamak istedikleri etkili rolü meşrulaştırmak için tek alternatif, Atatürkçü *Weltanschauung*'u siyasal bir *manifesto*-

---

Metin Heper, "The Recalcitrance of the Turkish Public Bureaucracy to 'Bourgeois Politics': A Multi-Factor Political Stratification Analysis', *Middle East Journal*, 30 (1976), s. 490-491.

[21] Mümtaz Turhan, *Garplılaşmanın Neresindeyiz?* (İstanbul: Yağmur Yayınevi, s. 1967), s. 15, 71-72. Ayrıca bkz., Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali* (İstanbul: İstanbul Matbaası, 1968), s. 713.

ya dönüştürmek ve bu manifestoya uygun hareket edilmesinin sağlanması sorumluluğunun kendilerine ait olduğunu ilân etmekti.[22] Kendilerine biçtikleri bu misyonu yerine getirebilmek için, hem devlet işlerinin yürütülmesinde rasyonel düşüncenin önemini vurgulayan *Tanzimat* geleneğinden hem de Atatürkçü düşüncenin seçkinci boyutundan faydalanabilirlerdi. Atatürk'ün uzun dönem için tasarladığının aksine, söz konusu bürokratik seçkinler seçkinciliği aşkın devlet yerine liberal bir siyasal rejime geçişinin manivelası olarak algılamamışlardı.

Bu bürokratik seçkinlerin aldıkları eğitim de on dokuzuncu yüzyılda ortaya çıkan Osmanlı bürokratik yönetim geleneğini devam ettirmeye yardımcı nitelikte idi. Bu eğitim, "entelektüel açıdan üstün", normatif-emredici ilkelere yatkın ve başkalarına belli ideolojiler ve değerler empoze etmekte usta kişiler yetiştirmeyi amaçlamaktaydı.[23] Osman Okyar'ın belirttiği gibi, "Batı'da gelişmesi yüzyıllar alan bilimsel ve entelektüel gelenekler, Türkiye'de ancak son elli yıldır yerleştirilmeye çalışılmaktadır. Aynı Türkiye'de yüzyıllardır yerleşik gelenek, dogmatik bir yaklaşımın egemen olduğu sorgulanamayan teolojik inanç olmuştur. Bu şartlar altında, doğanın gözlemlenmesinde ve fikirlerin ifadesinde bilimsel ve entelektüel disipline çok az uyulmuş, geleneksel kurum ve inançlara olan bağlılık serbest tartışmaya imkân tanımamıştır."[24] Bu durumun sonucu olarak, üniversitelerde genellikle ampirik ve yaratıcı çalışmalar yapılmamıştır.[25] Tersine, bürokratik seçkinlere, "gerçek verilerden

---

[22] Bu konuyu yazar, "A *Weltschauung*-turned-Partial Ideology and Normative Ethics: "Atatürkism" in Turkey", *Orient*, 1 (1984), 88-89'da ayrıntılı olarak irdelemiştir.

[23] Andreas M. Kazamias, *Education and the Quest for Modernity in Turkey* (Chicago: The University of Chicago Press, 1960), s. 135, 147, 151, 220 vd.

[24] Osman Okyar, "Universities in Turkey", *Minerva*, 7 (1968), s. 223-224.

[25] Aydın Yalçın, "Üniversitelerimizde Bilimsel Çalışmalar", *Forum*,

soyutlanmış ve ancak yapay bir iç tutarlılığa sahip olan ilkeler ve kuramlar" "bilgi" diye sunulmuş ve bu "seçkin"lerin toplum ve siyasal hayata bakışı bu tür bir "eğitim üzerine bina edilmiştir."[26]

Yazarın Kalaycıoğlu ile birlikte yaptığı ampirik bir araştırmanın bulguları, Türk bürokratik seçkinlerinin siyasal toplumsallaşmasında okulun çok önemli bir rol oynadığını göstermiştir. Fakat Türkiye'de okul, memur adaylarına Weber'in tanımladığı biçimi ile hukuksal-rasyonel bürokrasi modeli bakımından işlevsel olmayan tutum ve değerler aktarmıştır; okulda alınan eğitim memur adaylarının, son tahlilde başkaları tarafından yapılan politikayı uygulama yerine politika yapma konusunda inisiyatif alma ve bizzat politika formüle etme eğilimine sahip olmasına yol açmış ve bunu yaparken neyin en doğru olduğuna kendilerinin karar vermelerini telkin etmiştir.[27]

Öte taraftan Heper-Kalaycıoğlu bulguları, Türkiye'de bürokratik seçkinlerin siyasal toplumsallaşmaları sonucu olarak demokrasiye de sempati ile baktıklarını gösterdi. Fakat söz konusu bürokratik seçkinler arasında modern düşünceleri sırf modern oldukları için tasvip etme eğilimi vardır. Diğer bir deyişle demokrasiye dair olumlu tavırlara sahiptirler, fakat bu tavırlar ile çatışan görüşleri benimseyebilmektedirler.[28] Uzun

---

Ağustos 1, 1955, s. 19.

[26] Şerif Mardin, "Religion and Secularism in Turkey", *Atatürk: Founder of a Modern State*'in içinde, ed. Ali Kazancıgil ve Ergun Özbudun (London: C. Hurst, 1981). Aynı çizgide görüşler için bkz., Metin Heper ve A. Ümit Berkman, "Administrative Studies in Turkey: A General Perspective", *International Social Science Journal*, 31 (1979), s. 307-309.

[27] Metin Heper ve Ersin Kalaycıoğlu, "Organizational Socialization as Reality-Testing: The Case of Turkish Higher Civil Servants", *International Journal of Political Education*, 6 (1983), s. 190.

[28] Bu hususu yazar, şu çalışmasında ele almıştır: "A Methodological Note on Bureaucratic Modernization: Prevalent Attitudes of the

zaman Türkiye'yi Batılılaştırma misyonunu bürokratik seçkinler üstlendiler. Bu yüzden demokrasiyi salt Batılılaşmanın bir alt boyutu olduğu için benimsediler. Bu nedenden dolayı, "demokrasinin en iyi rejim olduğu" sonucuna varmalarına rağmen 1960'ların sonuna gelindiğinde "politikacılara güven olmayacağını" da düşündüler.[29]

Bu nedenle Atatürk'ün vazettiğinin tersine, bürokratik seçkinler, Atatürkçü düşüncedeki içkin seçkinciliği bir *araç* değil, bir *amaç* olarak algılamışlar, araçsal bir devlet anlayışını aşkın bir devlet anlayışını yerine ikame etmeyi düşünmemişlerdir. Karpat'ın belirttiği gibi, bürokratik seçkinlere göre entelektüelin görevi kitlelerin gelişimi için önlerini açmak değil, aksine kitlelere kılavuz olmaktır.[30] Bu yüzden, bir *Weltanschauung* (dünya görüşü) olan Atatürkçü düşünceyi bir ideolojiye dönüştürmeye gayret etmişlerdir.

1932'de bir dergi etrafında Kemalist rejimin yeni devletçi politikası[31] için bir sosyo-siyasal felsefeyi geliştirmeyi hedefleyen marjinal bir grup "radikal Kemalist"in kurduğu *Kadro* hareketinin ideolojisi bu yolda atılmış en önemli girişimdi.

Turkish Civil Servants", *International Review of Modern Sociology*, 12 (1982), s. 87.

[29] Metin Heper, "Political Modernization as Reflected in Bureaucratic Change: The Turkish Bureaucracy and a 'Historical Bureaucratic Empire' Tradition", *International Journal of Middle East Studies*, 7 (1976), s. 515 vd. Burada, Atatürk'ün bürokratik entelijansiyanın yaptığı gibi Batılılaşmaya değil, çağdaş uygarlığa önem verdiğinin altı çizilmelidir. Bu konuda Atatürk, "Türkiye maymun değildir, herhangi bir ulusu taklit etmeyecektir. Ne Amerikanlaşacak ne de Batılılaşacaktır. Kendisine dönecektir" yorumunu yapmıştır. Bkz., Ercümend Kuran, *Atatürkçülük Üzerine Denemeler* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1981), s. 70.

[30] Kemal H. Karpat, *Turkey's Politics: The Transition to Multi-Party Politics*, s. 129.

[31] Ali Kazancıgil, "The Ottoman-Turkish State and Kemalism", *Atatürk: Founder of a Modern State* içinde, s. 51.

Bürokratik entelijansiyanın bir grup üyesinin bu çabasına Atatürk tarafından kısa sürede son verildi. Fakat böylesi bir felsefe arayışı sadece söz konusu "radikal Kemalistler" arasında değil fakat daha ılımlı Kemalistler arasında da yaygındı; *Kadro* hareketinin bürokratik-temelli iktisadi milliyetçilik görüşü, genellikle bürokrat seçkinler arasında da önemli sayıda taraftar kazandı.[32]

Kadro hareketi, her ne kadar Türkiye'nin siyasal hayatının tarihinde kısa bir parentez teşkil etmişse de bürokratik entelijansiyanın yeni Türk siyaset felsefesi olarak kabul görecek reçete düşünce sistemleri ile ortaya çıkış çabalarının açık bir göstergesiydi.[33] *Kadro* girişiminin başarısız olması, işaret edilen daha genel çabaların devam etmesini önlemedi; Atatürkçü düşünceye özsel anlamlar yüklemek çabaları devam etti. Örneğin, sekülarizm, zaman içerisinde yoğun din karşıtı ve pozitivist bir karakter kazandı –o kadar ki daha sonra, muhalifleri tarafından "resmî dinsizlik dogması" olarak nitelendirildi.[34] Milliyetçilik de öylesine şovenistik bir renge büründü ki demokrasi ile uzlaştırılamaz hale geldi.[35] Ve devlet iktisadi kuruluşları hakkında, daha önceki pragmatik tavır terk edildi ve son derece doktriner görüşler geliştirildi.[36] Türker Alkan, daha önce değindiğimiz, dönemin vatandaşlık ders kitaplarının üzerinde yaptığı bir içerik analizi çalışması ile, İnönü döneminde Atatürkçü düşüncenin çeşitli boyutlarına yeniden özsel anlamlar yüklendiğini

---

[32] David Barchard, "The Intellectual Background to Radical Protest in Turkey in the 1960s", *Aspects of Modern Turkey* içinde, ed. William M. Hale (London: Bowker, 1976), s. 24.

[33] Bu konuda bkz. Ellen Deborah Ellis, "The Evolution of Turkish Political Institutions", *Current History*, 46 (1947), s. 347.

[34] Karpat, *Turkey's Politics: The Transition to a Multi-Party System*, s. 254.

[35] *Age.*, 260-261.

[36] C.H. Dodd, *The Crisis of Turkish Democracy* (Beverley: The Eothen Press, 1983), s. 31.

buldu. Alkan'a göre "Önceleri ders kitaplarının bir... özelliği beklenmeyecek derecede liberal bakış açısına sahip olmalarıdır. Fakat daha sonraki yıllarda durum değişmiş, devrim ilkelerine farklı yorumlar getirilmiş ve liberal bakış ortadan kalkmaya" başlamıştır.[37]

Atatürk'ün vefatından önce, bürokratik entelijansiyanın aşkıncı devleti bürokratik yöne çekme eğilimi, yani aşkın devleti geçici bir olgu olaral görmemek ve devleti bürokratik seçkinler üzerinde yapılandırmak çabalarının başarılı olması ancak bir noktaya kadar mümkündü. Kaldı ki *Kadro* hareketinin gösterdiği gibi, her zaman Atatürk'ün bu yöndeki bir gelişmeyi sonlandırma olasılığı vardı. Atatürk'ün vefatından sonra ise böyle bir engel kalmadı. Bernard Lewis konu ile ilgili olarak, biraz da abartılı olarak, "Atatürk'ün ölümünden sonra rejim yozlaştı. Zaten otoriteryen ve paternalistik olan hükümet biçimi yetersiz kişilerin elinde, kelimenin genelde anlaşıldığı biçimiyle, diktatörlüğe yaklaştı" diye yazmıştır.[38]

Tachau da, dönemin sivil bürokrasisinin, giderek "Cumhuriyetçi rejimin siyasal merkezinin bir boyutu" olduğu sonucuna vardı.[39] Gerçekte, bürokrasi artık siyasal merkezin sıradan bir boyutu değildi. Nitekim Roos ve Roos, "Giderek bürokratik seçkinlerin, gerek savunduğu politikalar gerekse kabul edilen politikaların uygulanması sırasında başvurulan yarı-otoriter yöntemler bakımından Kemalist çizgi ile özdeşleştirildiklerini" belirtmişlerdir.[40] Daha önce işaret edildiği gibi, bürokratik seç-

---

[37] Türker Alkan, "Turkey: Rise and Decline of Political Legitimacy in a Revolutionary Regime", *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, 4 (1980), s. 46.

[38] Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (London: Oxford University Press, 1961), s. 304.

[39] Frank Tachau, *Turkey: The Politics of Authority, Democracy and Development* (New York: Praeger, 1984), s. 73.

[40] Leslie L. Roos, Jr. ve Noralou P. Roos, *Managers of Modernization: Organizations and Elites in Turkey (1950-1969)* (Cambridge: Har-

kinler tarafından Atatürkçülüğe özsel anlamlar atfedilmeye başlandığı doğrudur. Ancak Atatürk, devleti bürokratik seçkinler üzerinde yapılandırmaya taraftar olmamıştı. Öte yandan, Roos ve Roos'un "Geç Kemalist rejimde bürokratik seçkinlerin hemen hemen hiç karşı çıkılmayan bir siyasal güce kavuştukları ve bunun kendilerine toplumsal prestij sağladığı" gözlemleri tabii ki doğrudur. "Cumhuriyet Halk Partisi 'bürokratikleştirildi'; bürokratik ve siyasal güç birleşerek kendi görüşlerini halka empoze edebildiler"[41] teşhisleri de isabetlidir.

Bu konu ile ilgili olarak, 1945'te kurulan Demokrat Parti'nin lideri ve 1950-1960 yıllarında Cumhurbaşkanı olan Celal Bayar'ın partisinin ilk genel kurul toplantısında söyledikleri burada ileri sürülen görüşü teyid etmektedir. Bayar şu görüşleri ileri sürmüştü: "Siyasal partimizin ilk yılında, Cumhuriyet Halk partisi ve üyeleri ile değil diğer hükümet güçleri ile uğraşmak zorunda kaldığı iyi bilinen bir olgudur. Bir siyasal partinin diğer siyasal partiler ile siyasal rekabete girmesi sadece doğaldır. Lakin siyasal gelişimin ileri evrelerindeki ülkelerde bir siyasal partinin hem kamu yetkisini hem de bu yetkinin getirdiği araçları kendi elinde tutan bürokrasiden gelen baskılara katlanması kabul edilemez."[42]

II

Cumhuriyet Halk Partisi'nin yirmi yedi yıllık iktidarı 1950 yılında sona erdi. Türkiye bundan sonraki on yıl boyunca, 1950'de büyük bir çoğunluk ile iktidarı ele geçiren Demokrat Parti hükümetlerince yönetildi. Siyasal iktidardaki bu değişik-

---

vard University Press, 1971), s. 31-32.

[41] *Age.* Bu konuda ayrıca bkz. Ahmet N. Yücekök, *Siyaset Sosyolojisi Açısından Türkiye'de Parlamentonun Evrimi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1983), s. 122.

[42] Metin Toker, *Tek Partiden Çok Partiye* (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1970), s. 135'de zikredilmiştir.

lik Yeşil Devrim'in (çevrenin merkezde söz sahibi olmaya başlamasının) Türkiye'deki versiyonu olarak görülür. Demokratlar iktidara, bürokrasiye ("devlet" olarak okuyun) karşı halkı temsil ettikleri iddiası ile geldiler. Fakat, 1950 sonrası dönemde uzun süre bürokratik kadroların seçkinci tavırları ortadan kaybolmadı.

Söz konusu çok partili dönem boyunca yapılan ampirik araştırmalar açık bir biçimde söz konusu entelijansiyanın, halk egemenliği ve onun doğal sonucu olan halkın istem ve tercihlerine duyarlı olan siyasal iktidar fikrini kabul etmekte isteksiz olduğunu gösterdi. 1945-1960 yıllarında üst düzey bürokratik konumlarda bulunan otuz altı memurdan otuz dördü (1969 yılında) "Türkiye'nin her şeyden daha fazla siyasal politika-yapımına katkıda bulunacak deneyimli ve bilgili kişilere ihtiyacı olduğu" konusunda hemfikirdiler ve bekleneceği gibi, kendilerini bu tanıma en uygun kişiler olarak görüyorlardı.[43] 1974 yılında, sekiz merkezî bakanlıktaki 510 memurun (1'den 5'e kadar değişen ve yüksek rakamların her ölçekte daha olumlu yanıtı gösterdiği) Likert ölçeğindeki ortalama puanları "demokratik yaşam biçimine hoşgörü" için 1.48, "seçkincilik" için 3.58, ve "toplumsal sorumluluk" için 3.53 idi.[44] 1978 yılında ise üç bakanlığın merkez örgütlerindeki memurların % 85.6'sı, memurların diğer vatandaşlar ile karşılaştırıldığında ülkenin çıkarları hakkında daha isabetli kararlar verdikleri düşüncesini onaylıyordu.[45]

---

[43] Heper, "Political Modernization as Reflected in Bureaucratic Change: the Turkish Bureaucracy and a 'Historical Bureaucratic Empire Tradition', s. 516.

[44] Metin Heper, "Negative Bureaucratic Politics in a Modernizing Context: the Turkish Case', *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, 1 (1977), s. 76.

[45] Ömer Bozkurt, *Memurlar: Türkiye'de Kamu Bürokrasisinin Sosyolojik Görünümü* (Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayını, 1980), s. 130. Ayrıca bkz., Metin Heper ve diğerleri,

Sivil bürokratik seçkinler, özellikle "eğitim", "mantık" ve "deneyim"e, ülkeyi yönetmeyi amaçlayanlarda muhakkak bulunması gereken ayrılmaz özellikler olarak vurgu yaptılar. "Vahşi ve tuhaf fikirleri olan kişilerin konuşmak üzere kamusal platforma çıkmalarına izin verilmemelidir" fikrini ise 1969 yılında, 1945-1960 döneminde üst düzey kademelerde hizmet vermiş bulunan otuz altı bürokratın otuzu hemen onayladı.[46] Bunlardan bazıları, bu konu hakkında aşağıdaki yorumlarda bulundular: "Demokrasi kalabalıkların sözünün olması gereken bir rejim değildir. Bir ikna rejimidir; fakat ateş yükselirse, kalabalıklar kesinlikle göz ardı edilmelidir"; "Elbette (hitap edecekleri kamusal platforma) izin verilmemelidir;" "Maalesef ülkemizde demokrasi düzensizlik anlamına gelmekte ve giderek kanunsuz hareketlere hoşgörü gösterilmektedir"; "Vahşi ve tuhaf fikirler mantıksızdır"; "Hakikatleri ancak eğitimli ve deneyimli olanlar anlayabilir. Ancak onların fikirlerinde tutarlılık ve faydalı öneriler bulunur. Aksi takdirde toplumda bir fikir anarşisi ile karşılaşılır."[47]

Tahmin edilebileceği gibi, söz konusu bürokratik seçkinler ülkedeki hem halkı hem de siyasetçileri demokrasi için yetersiz buluyorlardı. "Bütün siyasal rejim tipleri arasında en az noksanı olan demokrasidir" düşüncesine hepsi katıldı. Fakat bu konu hakkında yapılan yorumlar, demokrasiye bağlılığın sadece prensipte olduğunu gösterdi. Bir görüşe göre, demokrasi sadece teoride en iyi siyasal rejim idi. Çünkü çok kolayca istismar edilebilirdi ve "ideal model"e bir ölçüde de benzeyen demokrasiyi yerleştirmek güçtü. Demokrasi, siyasetçilerde

---

"The Role of Bureaucracy and Regime Types: A Comparative Study of Turkish and South Korean Higher Civil Servants", *Administration and Society*, 12 (1980), s. 137-157.

[46] Bkz. yukarıda dipnot 42.

[47] Metin Heper, *Bürokratik Yönetim Geleneği: Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyetinde Gelişimi ve Niteliği* (Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayını, 1974), s. 172.

eğitim, olgunluk, hoşgörü ve kişisel disiplin gerektirirdi. "İdeal biçimiyle demokrasi" onaylanıyordu; "Türkiye'de uygulandığı haliyle demokrasi" ise şiddetle eleştiriliyordu. Türkiye'deki siyasetçilerin ve halkın demokrasiye uygun olmadığı ileri sürülüyordu. Türkiye'nin hâlâ uluslaşmasını tamamlayamadığından bahsediliyordu. Türkiye'nin, ülkenin özel sosyo-ekonomik şartlarına uyarlanmış bir demokrasiye ihtiyacı vardı. "Siyasetçiler değil, bilim insanları" bu uyarlanmanın nasıl yapılması gerektiğine karar verebilirlerdi. Burada özellikle ulusal kültür dikkate alınmalıydı.[48]

Bu düşüncelere sahip bürokratik seçkinlerin, siyasal mevkileri ele geçirmiş olan çevre temsilcilerine sempati ile bakması olanaksızdı. Söz konusu seçkinler, Demokratları, "Cumhuriyetin değerlerinin ve kurup korumak için çok savaştıkları kurumların özüne" tehdit olarak gördüler.[49] Kendilerini, çeşitli özel çıkarları çağrıştıran *halk*ın değil, toplumun uzun süreli menfaatini ifade eden *millet*in temsilcisi ve lideri olarak algıladılar ve bu rol çerçevesinde kendilerine meşruiyet sağlamaya çalıştılar.[50] Bürokratik seçkinler böyle bir tavır takındılar çünkü onlara göre, siyaset artık ulusun tamamının çıkarlarını korumanın değil, ayrıcalıklı bir azınlığın isteklerini yerine getirmenin aracı olmuştu. "İrrasyonel" "rasyonel"e tercih edilmişti. "Entelektüalizm" terk edilmişti; siyasette artık "akılcılığa" yer yoktu.

Bürokratik seçkinlerin, Türkiye'de çok partili rejimin demokrasinin temsil boyutuna çok fazla vurgu yapılarak başladığını düşündüğü tahmin edilebilir. Bir sonraki bölümde daha

---

[48] *Age.*, s. 170-171.

[49] İlter Turan, "Continuity and Change in Turkish Bureaucracy: Kemalist Period and Its After" *Atatürk and the Modernization of Turkey*'in içinde, ed. Jacob Landau (Boulder, Colorado: Westview Press, 1984), s. 92-121.

[50] İlkay Sunar, "A Preliminary Note on the Politics of Civil Society Formation in Turkey", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 28 (1973), s. 73.

ayrıntılı olarak irdeleneceği gibi, bu tespit yanlış olmayabilir. Ancak, Atatürk'ün geçici aşkın devlet modelinin savunuculuğunu üstlenen bürokratik seçkinler sert biçimde eleştirdikleri siyasal gelişmelerden belki kendilerinin de sorumlu olabileceklerini akıllarına getirmediler. Yukarıda bir vesile ile sözü edildiği gibi, otorite mevkiinde olanlardan ölçülü muamele görmeyenlerin böyle muamele görenlere göre makul hareket etmeleri daha az muhtemeldir.

1950 sonrası tek-parti bürokratik seçkinleri, Türkiye'deki iktidarının geç evrelerindeki bürokratik seçkinleri gibi, Atatürkçü düşüncenin demokratik boyutuna değil, seçkinciliğine vurgu yapmaya devam ettiler. Atatürk'ün ve özellikle İnönü'nün tersine, bir an bile halkın gelişme potansiyeline sahip olduğunu düşünmediler. Bürokratik seçkinler ilhamlarını bilim insanlarından almayı tercih ettikleri için, demokrasinin ülkede yerleşebilmesi için gerekli olan uyumun "siyasetçiler değil, bilim insanları" tarafından yapılmasının gerekli olduğu sonucuna vardılar.

Gerçekten de, Türkiye'deki Yeşil Devrimin ilk kıpırdanmalarına tepki 1946'da özerkliğe kavuşan üniversitedeki bilim insanlarından gelmiştir. Bu bilim insanlarına en fazla kulak verenler sivil bürokratik seçkinler idi.[51] Bu öğretme/öğrenme sürecinde dört husus öne çıktı: (1) Eylemler çıkarlar tarafından değil, düşünceler tarafından yönlendirilmelidir; (2) düşünceler, entelektüel açıdan saygın olmalıdır; (3) siyaset, kimi toplumsal gruplara fayda sağlayan bir süreç olmamalıdır; (4) sivil bürokrasiye Türkiye'nin siyasal rejiminde daha saygın bir yer verilmelidir.

Söz konusu öğretme/öğrenme sürecinde kamu politikalarının gündelik siyasetin itiş kakışı sonucu olarak değil, iyi formüle edilmiş fikirler doğrultusunda yapmanın gerekliliği üzerinde

[51] Niyazi Berkes, *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler* (İstanbul: Yön Yayınları, 1965), s. 89 vd.

durulmakta idi. Bu, entelektüellerin siyasette etkin rol oynamaya devam etmeleri ile gerçekleştirilebilirdi. Çünkü siyaset, karar vermenin yollarından biridir. Demokratik bir rejimde, kararlar diyalog sonucu alınır. Üniversite ise insan zekâsı ve kabiliyetinin mümkün olan en üst seviyesinde görüş alışverişinde bulunulduğu yerdir. Bir bilim insanı, hiçbir zaman güç kullanılarak kalabalıkların arzuları doğrultusunda hareket etmeye zorlanamaz. Türkiye'de bilim insanlarının siyasal diyaloğa dâhil olmalarını gerektiren başka nedenler de vardır. Ulusumuz, kültürel bir dönüşümün yarı yolundadır. Bu ülkede küçük bir azınlık tarafından, Batı kültürünün yerleştirilmesi uzun zaman alacaktır. Üniversiteler bu kültürün yerleştirilmesinde önemli bir rol oynayacaktır; bunu kendi düşüncelerini diğerlerine empoze ederek ve dolayısıyla kültür değişim sürecini hızlandırarak yapacaklardır.[52]

Bu görüşler çerçevesinde, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesinde Siyaset Bilimi Profesörü olan Bahri Savcı, "aktif dinamik siyaset" – "en geniş anlamıyla siyaset" ayırımı yapmıştır. Aktif dinamik siyaset, bir kadro veya örgütün siyasal konumunu güvence altına almayı veya korumayı, yani seçmenlerin güvenini ve onayını elde etme ve sürdürmeyi amaçlayan bir faaliyettir. En geniş anlamıyla siyaset ise kamu politikalarının akılcı irdelemeler ile belirlenmesi, *ama aynı zamanda seçmenlerin tercihlerine en yakın olanın* seçilmesi anlamına gelir. Entelektüeller, aktif dinamik siyasetin sürdürüleceği ve temel

[52] Bu görüşler 1950'li yıllarda Demokrat Parti hükümetinin en önemli eleştirmenleri olan Ankara Üniversitesi profesörlerinin düzenli katkıda bulundukları *Forum* dergisinde yayımlanan bir editoryal bildiride yer almıştır (1 Eylül 1955, s. 1-2). *Forum* ve 1950'lerde Ankara ve İstanbul Üniversitelerinin nasıl fiilî muhalefet kaleleri oldukları hakkında bkz., Walter F. Weiker, *The Turkish Revolution, 1960-1961: Aspects of Military Politics* (Washington, D.C.: The Brooking Institution, 1963), s. 51.

çerçeveyi belirleyen en geniş anlamda siyasetten sorumlu kişilerdi.[53]

Savcı'ya göre, söz konusu akılcı irdelemeler zorunlu olarak şu ana kadar başarılmış tüm reformlar konusunda bizi taviz vermez bir tavıra götürecekti ve bu gerekli idi. Savcı, bu düşüncesini şöyle ifade etmişti: "Eğer entelektüeller ve kitleler arasındaki barışcıl ilişkileri korumak istiyorsak asla kimi metafiziksel ve aşırı muhafazakâr yönelimleri demokratik diyaloğa dâhil etmemeliyiz...Yoksa demokratik diyalog kısa zamanda reformlardan taviz verme rekabetine dönüşür... terk ettiğimiz toplumsal düzene geri dönmek için demokratik bir yaşam biçimi başlattığımızı düşünmüyorum... bu tehlikeyi engellemek istiyorsak sekülarizm ilkesi konusunda çok sıkı durmalıyız."[54] Gene aynı akademik çevreden olan Profesör Mümtaz Soysal, yeni siyasal seçkinler hakkındaki eleştirilerinde çok daha sertti. Soysal, Demokratları, "Gerici güçlere hitap ederek oy peşinde koşanlar, değer verilen gelenekleri kendi kişisel çıkarlarını geliştirmek için kullananlar, son derece sorumluluk isteyen hükümet konumlarında bulunmalarına rağmen, mantık, hikmet ve çalışkanlığa sırtlarını dönenler" diye tanımlıyordu.[55]

Yukarıda belirtildiği gibi, yeni siyasal seçkinlerin politikalarına bürokratik seçkinlerin tepkisinin bir başka nedeni, artık

---

[53] Bahri Savcı, "İktidar Savaşı Yapmadan Siyaset", *Forum*, 1 Temmuz 1955. Bu yaklaşımı İlkay Sunar ve Sabri Sayarı, çok partili siyasete geçiş ile siyasal rejime popülist *democradura* gömleği giydirmek, yani siyasal rejimi sınırlandırılmış özgürlüklere izin verilen bir demokrasiye dönüştürme çabası olarak nitelemişlerdir. Bkz. İlkay Sunar ve Sabri Sayarı, "Turkish Democracy: Changing and Persistent Problems and Prospects", European Consortium for Political Research on "Late Democratization in Southern Europe", Aarhus, Danimarka, 23 Mart-3 Nisan 1982'de sunulan konferans, s. 13.

[54] Bahri Savcı, "Türkiye'de Demokratik Savaşın Şekli Prensipleri", *Forum*, Ocak 15, 1955, s. 9.

[55] Mümtaz Soysal, "Yanlış Reçete", *Yön*, Şubat 28, 1962, s. 14.

siyasetin tek tek kişilere ekonomik fayda temin etmek olarak algılandığını düşünmeleri idi. Bu husus şöyle ifade ediliyordu: "Siyaset artık felsefi bir dünya görüşüne uygun politikalar hazırlamak ve uygulamak için en fazla oyu alma faaliyeti değildir. Siyaset şimdi, kişisel, bireysel ve özel çıkarları kovalama süreci haline gelmiştir."[56]

Bürokratik seçkinlerin söz konusu yaklaşımı, 1959 yılında Kemal H. Karpat tarafından şöyle özetlenmiştir: "Çoğunluğu Cumhuriyet rejimi altında yetiştirilmiş olan bu entelektüeller, Demokratların pragmatik politikalarına tepki gösteriyorlar ve sorunlara böyle yaklaşılmasını istemiyorlar. Görmek istedikleri siyasette vurgunun, muhakeme/akıl ögesine –derinliği olan eleştirel akla– yapılması, böylelikle Türkiye'de siyasetin alâmetifarikası haline gelmekte olan duygusallık ve muhafazakârlığın bir kenara bırakılmasıdır. Bu ikinci tür yaklaşımın, sadece Türkiye'nin modern kurumlarını gerici güçlere, özellikle dinî ve aşırı muhafazakârlara, karşı korumaya yardım etmekle kalmayacağı ve aynı zamanda söz konusu modern kurumların daha da güçlenmesine katkıda bulunacağı düşünülüyordu. Bu fikirlerde, modern Türkiye'yi yaratan düşünce yapısının izlerini farketmemek mümkün değildir."[57]

Bürokratik seçkinlerin adı geçen yaklaşımında modern Türkiye'yi meydana getiren düşünce yapısına rastlandığı tezi yanlış değildir. Üniversitenin insan zekâsı ve yetilerinin mümkün olan en yüksek seviyede diyaloğa girecekleri bir yer olduğu ve ulusumuzun bir kültürel dönüşüm sürecinin ortasında olduğu

---

[56] Bahri Savcı, *Demokrasimiz Üzerine Düşünceler* (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1963). Aynı konu hakkında ayrıca bkz. Nadir Nadi, *Atatürk İlkeleri Işığında Uyarmalar: Bir İflasın Kronolojisi* (İstanbul: Cumhuriyet Yayınları, 1961); Editörden, "Aydınların Sorumluluğu", *Forum*, Ekim 1, 1955; Editörden, "İlme Verdiğimiz Kıymet", *Forum*, Mart 15, 1956.

[57] Karpat, *Turkey's Politics: The Transition to a Multi-Party* System, s. 451.

ve bu ülkede "Doğulu kültür" yerine bir azınlık tarafından "Batılı kültür"ün yerleştirilmesinin uzun bir süreç alacağı düşüncesi Atatürk'ün bu konudaki düşüncelerinden farklı değildir. Benzer şekilde üniversitelerin, Batı kültürünün topluma yerleşmesini hızlandırmak için fikirleri halka aşılamak durumunda olması düşüncesi, kamu politikalarının rasyonel analize dayanması gerektiğini ama aynı zamanda bu şekilde geliştirilen politikaların seçmenlerin tercihlerine olabildiğince yakın olmasının gerekli olduğu ve "mantık ve hikmet"in göz ardı edilmemesi fikri de Atatürkçü düşüncenin pozitivist boyutu ile örtüşmektedir. Atatürkçü düşünce çerçevesinde bilimsel yaklaşımın, hem halkın ortak vicdanının keşfinde hem de bu vicdanın kendilerini yönelttiği nihai evreyi belirlemede vazgeçilmez bir yöntem olduğu varsayılmıştı.

Eğer bu yöntem Atatürkçü düşüncenin bir boyutu ise, Atatürkçü düşüncenin diğer boyutu da daha önce ifade edildiği gibi, zamanla kendilerinin ülke için hedefler belirleyebilecekleri umudu ile halkın daha üst seviyede rasyonalite sahibi olmasına yardım etme isteği idi. İşte bu nedenle Kemalist ilkeler, Atatürk tarafından Shilsci çizgide ideoloji durumuna getirilmemişti. Bu duruma rağmen, 1950'lerde entelektüel-bürokratik seçkinleri sadece kendilerinin rasyonel bir tarzda hareket edeceklerini farz ederek kitlelere karşı temel bir güvensizlik sergilemekle kalmamış, ilâveten, tekrarlamak gerekirse, belki de bu tavırlarının sonucu olarak, Atatürkçü düşünceyi bir düşünme yöntemi olmaktan çıkarıp özsel anlamlar yüklenmiş kapalı bir ideolojiye dönüştürmeye çalışmışlardır. Bu eğilimleri, "akıllıca formüle edilmiş politika üretme" ve "felsefi bir dünya görüşünden yola çıkarak politika oluşturulması ve uygulanması" konularındaki ısrarlarında ve "reformlardan taviz verilmesine" karşı sergiledikleri muhalefette açıkça görülmektedir. Şerif Mardin'in, "seçkinci bürokratların toplumsal kitleleri arkalarına alarak veya toplumsal yapıda radikal değişiklik taraftarı görünerek elde edemediklerini ideoloji ile elde etmeye

çalıştıklarına"[58] ve "Türk devletinin yüzyıllar boyunca siyasal kültüründe içkin değerlerin uygulanması emanet edilmiş bir bürokrasiye sahip olduğu"[59] şeklindeki gözlemleri burada ileri sürülen tezi desteklemektedir.

Nitekim 1969 yılında "Türk bürokrasisinde hizmet ettiğiniz yıllar boyunca Türkiye'nin ilerlemesi için en hayati bulduğunuz iki sorun neydi?" sorusuna 1945-1960 döneminde üst düzeyde görev yapan bürokratların büyük oranı, "Atatürk'ün reformlarının muhafazasının" "Türkiye'de demokratik yaşam biçiminin yerleşmesinden" daha önemli olduğunu belirtmişlerdir.[60] Bu seçkinci bürokratlara göre, kamu politikaları, bizzat kendilerinin tanımladıkları Atatürkçü reçetelere uyumlu olmalı idi. Bu anlamda, daha önceki yüzyıllardan miras alınan *Rechsstaat* geleneğini canlı tutmaya çalıştılar. Söz konusu reçeteler, taraftarı oldukları özsel rasyonalitenin temelini oluşturuyordu.

Aydın Yalçın, bürokratik entelijansiyanın bu tavrını şöyle eleştirmiştir: "Bizim entelektüel yeteneklerimiz, sınırları belirlenmiş ilkelerin ve dogmaların denetimi altındadır. Söz konusu hazır reçetelere uymayan herhangi bir gelişme, bizi, zincirlerini kıramayan kişiler gibi sabırsızlaştırır ve saldırgan kılar."[61] Metin And'a göre, adı geçen ilkeler, ne sağ ne de sol görüşlere meyletmeye izin vermeyen dogmatik bir erken Cumhuriyetçi

---

[58] Şerif Mardin, "Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics?", *Daedalus*, 102 (1973), s. 306.

[59] *Idem*, "Opposition and Control in Turkey", *Government and Opposition*, 1 (April 1966), 375. Bu son nokta hakkında ayrıca bkz. Edwin J. Cohn, *Turkish Economic, Social, and Political Change: The Development of a More Prosperous and Open Society* (New York: Praeger, 1970), s. 88.

[60] Heper, "Political Modernization as Reflected in Bureaucratic Change: The Turkish Bureaucracy and a 'Historical Bureaucratic Empire' Tradition", s. 517.

[61] Aydın Yalçın, "Aydınların Ferdiyetçiliği", *Forum*, 1 Haziran 1955, s. 17.

milliyetçilik kavramı idi.[62] Taner Timur, Atatürk'ün ünlü "Hayatta en hakiki mürşit ilimdir, fendir" görüşünün, Türkiye'nin siyasal hayatında sadece gerçekleşmesi hayâl edilen bir olgu olarak kaldığını belirterek,[63] önemli bir hususa parmağını basmıştır. Bilim, Atatürk için, en azından bir süre, kamu politikalarının temelini oluşturması gereken sarsılmaz temel iken Atatürk sonrası bürokratik entelijansiya, aynı politikaların oluşturulması için temel olarak birkaç dogmatik görüşü esas alıyordu.

Söz konusu dogmatik yaklaşım bürokratik seçkinler tarafından yaygın bir şekilde içselleştirilmişti. Üst düzey bir memur daha sonra otobiyografik romanında o yılları şöyle hatırlar: "1963 yılında, Hazine'ye yeni bir genel müdür atandı. Tipik bir Atatürkçüydü; *radikal* toplumsal görüşleri vardı."[64] 1960'lar boyunca bürokratik seçkinler, Cumhuriyet Halk Partisi'ni, "toplumsal ve ekonomik konularda Atatürk'ün görüşlerine ihanet ettiği" için eleştirmişlerdir.[65] Böylesi bir toplumsallaşmanın en dramatik görünümü ordu saflarında görülmüştür. İnatla demokratik rejimi ortadan kaldırmayı amaçlayan 1963 yılının Mayıs'ındaki ikinci darbe girişimlerinin başarısızlığından sonra Binbaşı Fethi Gürcan'ın son sözü, "Şimdi öleceğim, fakat ölümümle Atatürk'ün fikirleri daha da değerlenecektir"[66] olmuştu.

Türkiye'de Atatürk sonrası bürokratik entelijansiya, fikir alışverişi sonucunda şekillenecek bir kamu yararı kavramına

---

[62] Metin And, "Türkiye'de Aydınlar", *Forum*, 1 Ocak 1956, s. 25. Ayrıca bkz. Berkes, *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumculuk*, s. 138.

[63] Taner Timur, *Türk Devrimi: Tarihi Anlamı ve Felsefi Temeli* (Ankara: Sevinç Matbaası, 1968), s. 5-6.

[64] Erhan Bener, *Bürokratlar*, II (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1978), s. 179. Vurgu yazara ait.

[65] Joseph S. Szyliowicz, "Elites and Modernization in Turkey", *Political Elites and Political Development in the Middle East*'ın içinde, ed. Frank Tachau (New York: Wiley, 1975), s. 53.

[66] David Hotham, *The Turks* (London: John Murray, 1972), s. 63.

sahip değildi. 1960'ların başlarında önerileri hükümet tarafından aynen kabul edilmediği için Devlet Planlama Teşkilatının uzman kadrosu istifa etti. Söz konusu entelijansiya, bırakınız bir sınıfı, çoğunluğun çıkarları ile özdeşleştirilen bir kamu çıkarı kavramına dahi karşı idi. Ekonomik grupların kişisel çıkarları hemen "bencillik" olarak yaftalanıyordu. Bunun nedeni, bürokratik entelijansiyanın belirli norm ve değerler ile özdeşleştirilmiş bir kamu çıkarı kavramını benimsemiş olmaları idi.[67]

O zamanlar çok yaygınlık kazanmış bir analoji, kol saati ve sahibi arasındaki ilişki ile ilgiliydi. Bürokrasi ve hükümet arasındaki ilişkinin bundan farksız olmadığı iddia edilmekteydi. Kol saatinin işlevi zamanı belirtmektir; kim takarsa taksın bu değişmez. Dolayısıyla bürokrat, kamu hizmetlerini "nesnel" kriterler temelinde yürütmek durumunda idi, siyasetçilerin "kaprislerini" ve "yasa dışı" müdahalelerini dikkate almak zorunda değildi.[68]

Bu yaklaşım, Bahri Savcı'nın yapmış olduğu, "en geniş anlamıyla siyaset" – "aktif dinamik siyaset" ayırımını andırmaktaydı: Siyasetçiler toplum kesimlerinin istemlerinin, onları telif etmeye çalışmadan sözcülüğünü yapacak, bürokratik seçkinler de kamu politikalarının rasyonel temellerini saptayacaktı. Bürokratik seçkinlerin göz önünde tutacakları ve sadece kendilerinin belirleyebileceği ölçüt "hizmetin icapları" kavramında saklı idi. Bu kavram, Fransız İdare Hukuku'ndan ödünç alınmış

---

[67] Kamu çıkarının farklı tanımları için bkz., Samuel P. Huntington, *Political Order in Changing Societies* (New Haven: Yale University Press, 1968), s. 24.

[68] Hasan Âli Yücel, "Hükümet ve İdare", *Cumhuriyet*, 5 Eylül 1954; Cahit Tanyol, "Memur Mekanizması ve Politika", *Cumhuriyet*, 17 Aralık 1954. Çağdaş bir romandaki iki kahraman, kasabalarındaki bütün saatleri ayarlayacak bir kurum kurmaya karar verirler. Biri, "Kendi işlevini bizzat kendisinin belirleyeceği bir alet yaptım. Bundan daha mükemmel ne olabilir ki?' der [Ahmet Hamdi Tanpınar, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* (İstanbul: Remzi Yayınevi, 1961), s. 271].

ve Türk İdari Hukuku'nun kilit kavramı olmuştu. Söz konusu kavram Türkiye'de, sadece kamu politikalarının uygulanması aşamasında bürokratların belli bir takdir yetkisi sahibi olmasını haklı kılmak için değil, aynı zamanda bürokratların kamu politikaları kendilerinin formüle etmelerine meşruiyet kazandırmak için kullanılmaya çalışılmıştır. Bürokratik seçkinlerin bu çabaları şüphesiz yeni siyasal seçkin kadrolarını küçümsemelerinin ve dolayısıyla onlara güven duymamalarının sonucu idi.[69] Söz konusu kavram, bürokratik entelijansiya tarafından kendilerinin egemen ve özerk bir devletin sözcüleri olma gayretlerini güçlendirmek için kullanmaktaydı.

III

Yukarıda değindiğimiz Binbaşı Fethi Gürcan'ın Atatürkçü düşünce anlayışı, ordunun tamamına genellenemezse de, bu kurum kesinlikle, Atatürk sonrası dönemde devletin bir diğer, hattâ daha hararetli savunucusu idi. Daha önce de belirtildiği gibi, 1923'ten sonra ordu kendisini, hem Cumhuriyet devleti hem de Atatürk'ün reformları ile başka kurumlar ile karşılaştırılamayacak derecede özdeşleştirmişti. Türk Silahlı Kuvvetleri, kendisine kanun ile yüklenen Türkiye Cumhuriyeti'ni hem *iç* hem de *dış* düşmanlara karşı koruma ve Cumhuriyet ile gelen kazanımları teminat alma görevini üstlenince bu rolünü giderek kurumsallaştırdı.

Bu olgu Türkiye'deki sivil-ordu ilişkilerini diğer gelişmekte olan ülkeler ile karşılaştırıldığında olağandışı kılmıştır. Örneğin, 1970'lerde Latin Amerika'nın siyasal hayatı için ana model, üst düzey teknokratları içeren, bir ordu-sivil koalisyonu biçimindeki "bürokratik otoriteryanizm" şeklinde ortaya çık-

---

[69] Konunun daha fazla irdelenmesi için bkz., Heper, "The Recalcitrance of the Turkish Public Bureaucracy to 'Bourgeois Politics': A Multi-Factor Political Stratification Analysis", s. 494-495.

mıştır.[70] Orta Doğu'da da ordu siyasete karışmış ve pek çok durumda ordunun "en temel misyonu ...belirli bir rejimi iktidarda tutmak [olmuştur]."[71] Türkiye'de ise, devlet ile özdeşleşmesi ve rejimin vasisi rolünü benimsemesi sonucunda ordu, hiçbir siyasal partiye destek vermemiştir.[72] Türk ordusu, her zaman tarafsız kalmıştır[73] ki, bu gelenek Atatürk tarafından da desteklenmiştir.[74]

Dolayısıyla askerî müdahalelerde ordunun temel güdüsünün, "ulusal misyon duygusu"ndan kaynaklanması şaşırtıcı değildir.[75] Orduyu harekete geçiren neden her seferinde, cunta mensuplarının *hırs*ından ziyade sivil mekanizmanın *başarısızlığıdır*.[76] Turan, Türkiye'deki askerî müdahalelerin dinamiğini şöyle açıklamıştır: "Türk silahlı kuvvetlerinin iktidara el koyduğu durumların arifesinde, siyasi partilerin siyasal demokrasinin temel kurallarına uymaması, artan siyasal gerilimler ve hükümet ve muhalefet partileri arasında tırmanan kutuplaşma ile karşılaşılmıştır. Ordunun iktidara gelmesi genel seçmen kitlesi tarafından kanun ve düzenin ve siyasal istikrarın daha fazla

---

[70] David Collier, "Overview of the Bureaucratic Authoritarian Model", *The New Authoritarianism in Latin America* içinde, ed. David Collier (Princeton: Princeton University Press, 1979), s. 24.

[71] James A. Bill ve Carl Leiden, *Politics in the Middle East* (Boston: Little, Brown, 1979), s. 261.

[72] Kemal H. Karpat, "The Military and Its Relation to the State and Democracy", *Die Türkische Krise*'in içinde (Bonn: Friedrich Ebert Stiftung, 1981), s. 115.

[73] Ergun Özbudun, *The Role of Military in Recent Turkish Politics* (Cambridge: Harvard University Center for International Affairs, 1966), s. 3, 9.

[74] Walter F. Weiker, *The Modernization of Turkey: From Atatürk to the Present Day* (New York: Holmes and Meier, 1981), s. 101.

[75] C.H. Dodd, *Democracy and Development in Turkey* (Beverley: The Eothen Press, 1979), s. 183.

[76] George S. Harris, "The Causes of the 1960 Revolution in Turkey", *The Middle East Journal*, 24 (1970), s. 438-454.

yıpranmasını ve muhtemel kardeş kavgasını engelleyici görülerek memnuniyetle karşılanmıştır. Askerin başındakiler, çoğunlukla sivil politikacılara partiler arasında daha az kutuplaşma ve daha fazla işbirliğine ihtiyaç olduğuna dair uyarı sinyalleri göndermişlerdir. Çatışmanın yoğunluğu yüzünden bu uyarı sinyallerine aldırış edilmemiştir. O zaman da ordu siyasal iktidarı ya doğrudan ya da dolaylı olarak ele geçirmiştir."[77]

Burada, "Ordunun daha derindeki tatminsizliğinin kaynağının", Demokrat Parti'nin yarattığı sosyal adaletsizlikten duyulan ve kendi sosyo-ekonomik durumlarından duydukları kaygı olduğu bir ölçüde yaygın hipotezini Szyliowicz'in ikna edici biçimde çürütüşünü zikretmek gerekmektedir. Szyliowicz, subayların çoğunun geleneksel olarak alt sınıf ailelerden geldiği olgusunu kimsenin reddedemeyeceğini belirtir ve sonra gözlemine şöyle devam eder: "Gene de... subayların yargılarını ve davranışlarını böyle bir geçmiş ile ilişkilendirmek kolay değildir. Daha sonraki deneyimleri göz önünde tutulmalıdır. Subayların askerî okullarda veya bizzat askerî kariyerde yeni yönelimler ve tutumlar kazandıkları unutulmamalıdır. Dahası, [1960 askerî darbesindeki] devrimciler, kendi içinde barışık bir grubu temsil etmemekte, soldan sağa her türlü geniş siyasal yönelim çeşitliliğini içinde barındırmaktaydı."[78] Lewis de "ücret artışı yapmak potansiyel bir tehdidi etkisiz hale getirmek için güvenilir bir yol değildir, hele ki bu tehdit Türk ordusundan geliyor ise" görüşünü ileri sürmüştür.[79]

Örneğin, 1960 askerî müdahalesi ile ilgili ipucu, gene Lewis'in yaptığı konu ile ilgili isabetli gözleminde bulunabilir: "Türk ordusunun müdahale etmesini engellemenin tek yolu

---

[77] İlter Turan, "Cyclical Democracy: The Turkish Case", (Midwest Political Science Association Yıllık Toplantısı'nda sunulan tebliğ, Chicago, Illinois, 11-14 Nisan 1984), s. 14, 17.

[78] Szyliowicz, "Elites and Modernization in Turkey", s. 49.

[79] Geoffrey Lewis, "Political Change in Turkey since 1960", *Aspects of Modern Turkey*'nin içinde, s. 15.

ülkeyi düzgün biçimde ve Anayasa'nın ve Atatürk'ün inkılâpları doğrultusunda idare etmektir."[80] Başka bir yerde Tachau ve bu kitabın yazarı, 1960 müdahalesinin, hükümetin demokratik usullere olan bağlılığının ciddi biçimde azaldığına dair güçlü belirtiler karşısında bir tepki olarak yapıldığını belirtmişlerdir.[81] Burada, Atatürkçü düşüncedeki, halkın uzlaşmaya birbirini takip eden çatışmalar yoluyla değil, daha üst seviyede rasyonalite sahibi olarak ulaşacağına dair varsayımı hatırlatmak gerekir.[82] Dolayısıyla, 1960'larda Atatürkçü düşünce örüntüsünün seçkinci boyutunu benimseme konusunda bürokratik entelijansiyaya güçlü bir yakınlık hisseden ordunun gönlündeki demokratik usullerin, araçsal bir yönetim biçiminde karşımıza çıkan temel siyasal uygulamalar ile ilgisi yoktu. O dönemde bürokratik entelijansiyaya benzer biçimde ordu da demokrasiyi daha üst düzeyde bir rasyonalite söylemi biçiminde anlıyordu. Söz konusu rasyonalite, Atatürkçülüğün bürokratik yorumu ya da özsel anlamlar ile yüklü Atatürkçü ilkeler çerçevesinde tanımlanmıştı. "Demokrasiyi yeniden kurmayı" amaçlayan müdahaleye dair aşağıdaki değerlendirmeler, ancak ordunun bu kendine özgü yönelimi akılda tutulduğunda anlaşılabilir: "Devrim, geleneksel seçkinlerin [bürokratik entelijansiyanın], çevrenin gücünü güçlendiren Demokratların rejimine karşı protestosuydu";[83] "Halkın seçtiği hükümetin, *ipso facto* meşru hükümet olduğu ordu tarafından kabul edilmemişti. Demokrat Parti'nin popülerliği 'gerçek' değildi, dinî duyguların sömürüsü, tarımsal çıkarlara aşırı değer verme ve demokratik olmayan patron-yanaşma ilişkilerini güçlendirmesinin sonucu

[80] *Age.*

[81] Frank Tachau and Metin Heper, "The State, Politics and the Military in Turkey", *Comparative Politics*, 16 (1983), s. 21.

[82] Lewis, "Political Change in Turkey since 1960", s. 15.

[83] Roderic Davison, *Turkey* (Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, Inc., 1966), s. 166.

olarak ortaya çıkmıştı";[84] "DP liderleri Atatürk ihtilaline ihanet etmişti."[85]

Ordu, 1960'daki müdahalesinin ertesi günü, müdahaleyi yapan subayların oluşturduğu Milli Birlik Komitesi tarafından üniversite profesörlerinden oluşan bir Komisyon kurdu. Bu Komisyon, 1950'lerde bürokratik enetelijansiya tarafından aşkın devletin *geçici olmayan* versiyonu için girişilen çabaları meşrulaştırabilmek için olay sonrasındaki durumdan çok iyi faydalandı ve giderek müdahaleyi özellikle bürokratik bir yöne yaklaştırdı.[86]

Komisyonun raporu öncelikle, Türkiye'de aşkın devlete duyulan ihtiyacın ve bunun nasıl yapılanması gerektiği yönündeydi. Rapora göre, devlet, hukuk, adalet, ahlâk, kamu çıkarı ve kamu hizmeti anlayışını temsil etmesi gereken siyasal iktidar, aylar, hattâ yıllar boyunca bu özelliğini kaybetmiş ve kişisel iktidar hevesini ve sınıf çıkarlarını temsil eden maddi bir güç haline gelmişti. Hükümetin hukuksallığı sadece nasıl işbaşına geldiğine bağlı değildi. Hukuksallık, Anayasa'ya riayet, kamuoyunu dikkate almakla mümkündü. Tüm ulusu temsil etmesi gereken Türkiye Büyük Millet Meclisi, kişisel ve sınıf çıkarlarına hizmet eden bir parti grubuna dönüşmüş ve bu durumun sonucu olarak gerçek kimliğini kaybetme raddesine gelmişti. Bu şartlar altında ordu, bürokrasi ve diğer devlet kurumları temel özellikleri olan devleti temsil etme özelliklerini kaybetmişler-

---

[84] Dodd, *The Crisis of Turkish Democracy*, s. 63.

[85] Özbudun, *The Role of the Military in Recent Turkish Politics*, s. 15.

[86] İlk önce *Demokrat* Parti'nin önde gelen liderlerinden bir kısmı serbest bırakılmış ve bir Milli Birlik Komitesi üyesi tarafından kendilerine ancak kusurlarından arınmış bir *Demokrat* Parti'yi sürdürmelerine izin verileceği söylenmişti. Fakat Komisyonun raporundan sonra tekrar gözaltına alındılar. Feroz Ahmad, *The Turkish Experiment in Democracy, 1950-1975* (London: C. Hurst, 1977), s. 164. Ahmad, haklı olarak, Profesörlerin raporunun "darbeyi" "devrime" dönüştürdüğünü ifade etmiştir.

di.[87] Görüldüğü üzere, profesörler, sivil bürokratik seçkinlerin yanında, bundan böyle ordunun da devleti temsil edeceğini belirtiyorlardı. Onlara göre siyasal iktidar, ordu ile, mahkemeleri ve barosu ile, görevlerini kurallara göre yerine getirmek isteyen memurları ile, üniversiteleri, ve kamuoyunu temsil eden basını ile bütün ahlâki bağlarını koparmıştı.[88] Profesörler, eğer Türkiye medeni bir Devlet olarak dünya ulusları arasında hakettiği yere sahip olacak ise, siyasal iktidarların olağanüstü değer ve öneme sahip olan Türkiye Devleti'nin hakiki ve ana kurumlarına ve Atatürk'ün reformlarına düşmanlıklarını bırakmaları gerektiğini öne sürmüşlerdi.[89]

Söz konusu Profesörler, ileri sürdükleri bu düşüncelerden hareketle, Türkiye'de hem devletin ve toplumsal kurumların yeniden yapılandırılmasını hem de siyasal otorite ve yasal hükümet nosyonlarının yeniden formüle edilmesini gerekli gördüler ve bunun aşağıdaki şekilde hareket edilerek yapılmasını önerdiler:

> 1-Kamu hizmetlerini ulus tarafından beklenen demokratik gereklilikler doğrultusunda yerine getirecek ...insan haklarını ve özgürlüklerini koruyacak, *kamu* çıkarlarını gözetecek ve bu arada devlet çarkını döndürecek geçici bir hükümetin kurulması;
>
> 2-Hukuk devletinin gerçekleşmesini sağlayacak, *devlet* organlarını belirleyecek ve siyasal kurumların demokratik bir temele oturtulmasını ve hak ve adalet ilkeleri çerçevesinde çalışmalarını sağlayacak, ihmal edilip etkisiz kılınmış mevcut Anayasa'nın yerini alacak yeni bir anayasanın hazırlanması.
>
> 3-Ulusun gerçek iradesinin ifadesine imkân verecek ve çoğunluğun mutlakiyetinin kurulmasını olanaksız hale geti-

[87] *Age.*, s. 162-163'de zikredilmiştir.
[88] *Age.*
[89] *Age.*

rerek siyasal iktidarın yozlaşmasını engelleyecek bir seçim kanunu taslağının hazırlanması.[90]

Joseph Szylowicz, "1950'lerde ordu, bürokratik ve entelektüel seçkinlerin en önemli hedeflerinin, Atatürk ilkelerinin muhafazası ve otoriteryanizmin engellenmesi olduğunu" belirtmişti.[91] C. H. Dodd da, "1960'da özgürlük ülküsünü savunanlar çoğunluğa siyasetin kapılarını açmaktan her zaman korkmuş olan kişilerdi" diye yazmıştı.[92] Bu gözlemler, eğer yüzeysel değerlendirilir ve Anglo-Amerikan siyasal deneyimleri açısından yorumlanır ise, Türkiye'de paradoksal bir durumun mevcut olduğu ve o ülkede seçkinlerin farklı amaçlar güttükleri sonucuna varılabilir. Aslında, 1960'ların bürokratik entelijansiyası, fazla katılımcı bir demokrasi taraftarı değildi; onlar fazla katılımcı demokrasiye yol açan "çıkar toplumu" yerine "siyaset ve etik değerlere saygılı" bir toplumu ikame etmek istiyorlardı. Aynı zamanda, onlara göre fazla katılımcı demokrasiyi kendiliğinden önleyecek makul bir hareket tarzına sahip toplum değil fakat Atatürkçülüğün bürokratik biçimini benimseyen toplumdu. Söz konusu entelijansiyanın özgürlük savunuculuğu, İngilizlerin "hukukun üstünlüğü"ne (*rule of law*) olan ilgilerinden değil, Almanların *Rechsstaat* ya da Fransızların *l'état de droit*'ya olan özlemlerinden kaynaklanıyordu: Bu seçkinlerin peşinde oldukları husus, "çoğunluğun mutlakiyet"ini önlemekti.[93]

---

[90] *Age.*, s. 163-164.

[91] Szyliowicz, "Elites and Modernization in Turkey", s. 53.

[92] Dodd, *The Crisis of Turkish Democracy*, s. 9.

[93] Son iki "hukuk devleti" anlayışında, kanun yapımına toplumun siyasal temsilcilerinin katkısı sınırlıdır. Bu konuyla ilgili olarak Engin Akarlı, "Türkiye'de üst düzey bürokratların bir özelliği meşruiyet sınırları içinde hareket etmeleridir, yeter ki o sınırları kendileri tayin etsin" gözleminde bulunmuştur (Engin D. Akarlı, 'The State as a Socio-Cultural Phenomenon and Political Participation in Turkey', *Political Participation in Turkey: Historical Background and Present Problems*, ed. Engin D. Akarlı ve Gabriel Ben-Dor (İstanbul: Boğa-

Bu açıdan bakıldığında, bazı önde gelen siyaset bilimcileri tarafından Türkiye'nin siyasal hayatının bazı çelişkili yönleri olduğunu ileri süren beyanlar gerçek perspektiflerine oturtulabilir. Daha önce de değinildiği gibi, sırası ile C. H. Dodd ve Dankwart A. Rustow şu görüşleri ileri sürmüşlerdi: "Eğer 1960 devriminin gerçekten Kemalist merkezin kendi hegemonyasını yeniden tesis girişimi olduğu görüşü kabul edilirse, 1961 Anayasası'nın neden bu kadar liberal olduğunu anlamak zorlaşır"; "İç politikası açısından... Türkiye'nin durumu karmaşık ve bazı açılardan paradoksaldır... Demokrasiye geçiş kararı 1940'larda alındığından beri ciddi olarak sorgulanmamıştır. Gene de, son yirmi yıl içerisinde siyasette iki ayrı askerî müdahale dönemi yaşanmıştır."[94]

Eğer "liberalizm" ve "demokrasi" Anglo-Amerikan siyasal hayatlarındaki anlamları ile ele alınırsa, 1961 Anayasası'nın, Dodd'un ileri sürdüğü gibi, hayli liberal olduğuna ya da Rustow'un değindiği gibi, "demokrasiye geçme kararının" *gerçekten* verildiği sonucuna varmak güçtür. Çünkü, Güneş'in de belirttiği gibi, Profesörlerin önerileri doğrultusunda hazırlanan 1961 Anayasası'na hâkim olan hissiyat, genel oya ve siyasal partilerin siyasal hayatta önde gelen bir rol oynamalarına duyulan güvensizlik olarak tanımlanabilir.[95] Yazarın başka bir yerde de belirttiği gibi,[96] 1961 Anayasası, salt vurgunun 'milli irade'ye yapılmasına izin vermedi. Fransız Üçüncü Cumhuriyeti'nin "cumhuriyetçi sentezi" veya Bismarck Almanyası'nın "anayasal ikiliği"ne benzer şekilde, bu Montesquieucü "karma anayasa"[97]

---

ziçi University Press, 1975), s.149.

[94] Bkz. Birinci Bölüm, dipnotlar 51 ve 52.

[95] Turan Güneş, *Araba Devrilmeden Önce* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1983, s. 80. (Yazarın ölümünden sonra basılmıştır.)

[96] Heper, "A *Weltanchauung*-turned-Partial Ideology and Normative Ethics", s. 90.

[97] Montesquieu, despotizmi lanetlemiş ve anayasal monarşiyi, yani monarşik ve cumhuriyetçi yapıların bir *karışımı*nı tercih etmişti [Ro-

bürokratik entelijansiyanın fiilî siyasal nüfuzunu meşrulaştırdı. Söz konusu Anayasa'nın 4. Maddesi, milletin egemenliğini bu konuda yetki verilmiş bulunan kurumlar tarafından kullanılacağını hükme bağlamıştır. 1924 Anayasası ise, milletin egemenliğini (sadece) Büyük Millet Meclisi vasıtasıyla kullanacağını belirtmişti. Cumhuriyetin ilk yıllarında Atatürk'ün karizması aşkın devlet için gerekli olan desteği sağlamıştı. Böyle bir karizmanın yokluğunda ve çok partili rejimde aşkın devlet fikri ancak hukuk marifeti ile rejime enjekte edilebilirdi. Böylece, bürokratik seçkinleri ulusun temsilcilerinin karşısına çıkaran 1961 Anayasası yapıldı. Ilımlılaştırıcı etki yapabilecek bir aristokrasi veya genel çıkarı da gözetebilecek bir burjuvazinin yokluğunda[98] 1961 Anayasası'nın getirdiği bu düzenleme, Türkiye'nin siyasal hayatında içkin olan, "aşırı katılımcılık" veya Babeufcü *baldırı çıplak* demokrasi ya da aynı şey olan "rasyonel demokrasiye set çeken çoğulculuk" eğilimlerini denetlemek için düşünülmüş bir çözümdü.

Ayrıca, Anayasanın 153. Maddesi, anayasanın hiçbir maddesinin Atatürk döneminde kabul edilmiş olan belirli bazı kanunları geçersiz kılma sonucunu doğuracak biçimde yorumlanamayacağını hükme bağlamıştı. Açık niyet, Atatürkçü düşünceyi siyasal bir manifesto olarak muhafaza etmek ve parlamentonun üstünlüğüne hukuk yolu ile son vermek idi. 1980 askerî rejimi tarafından Danışma Meclisi Anayasa Komisyonu'nun başkanlığına atanan Profesör Orhan Aldıkaçtı da, 1961 Ana-

---

bert Anchor, *The Enlightenment Tradition* (Berkeley: University of California Press, 1967), s. 43-50.]

[98] Bu ibare için bkz., Gianfranco Poggi, *The Development of the Modern State: A Sociological Introduction* (London: Hutchinson, 1978), s. 82. "Genel çıkarı da gözetebilecek burjuvazi", Hegel'in sözünü ettiği "sivil toplum"un –yani, "evrensel egoizm alanı"nın– karşıt kutbu olarak düşünülebilir. Hegel'in "sivil toplum" kavramlaştırması için bkz. Shlome Avineri, *Hegel's Theory of the Modern State* (Cambridge: Cambridge University Press, 1972), s. 142.

yasasına göre kamusal yetkinin kaynağının Parlamento değil Anayasa olduğunu belirtmiştir.[99] Yazarın başka bir çalışmasında da belirttiği gibi,[100] Türkiye'de bürokratik entelijansiya, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısındaki Alman "liberaller"ine benzer biçimde, parlamentonun üstünlüğü yerine hukuk temelli bir devlet düşüncesini (*Rechsstaat* veya *l'état de droit* anlayışını) benimsemiştir.

Bu durumun sonucu olarak Türkiye'de, diğer kurumlara kıyasla yargıya, egemenliğin kullanılmasında dikkate değer bir yer verilmiştir. 1960 askerî müdahalesinden sonra oluşturulan Anayasa Mahkemesi, kanunların anayasaya uygunluğunu inceleme yetkisi ile donatıldı. Yukarıda belirtildiği gibi, 1961 Anayasasının temelinde, evrensel oy hakkının ürünü olan siyasal kurumlara karşı temel güvensizlik yatmaktaydı. Anayasa'da sadece Türk devletinin bir Cumhuriyet olduğu şart koşulmadı; ek olarak Cumhuriyetin nitelikleri de belirlendi. Anayasanın 2. Maddesinde, "Türkiye Cumhuriyeti, insan haklarına ve başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan, milli, demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devletidir" ifadesi yer aldı. Anayasa'nın Başlangıç bölümünde, söz konusu ilkelerin en önemlisinin Atatürk reformları olduğuna dikkat çekildi.[101]

1961 Anayasası'nın, bürokratik entelijansiyanın Türkiye'nin siyasal hayatının hem özsel hem de prosedürel kurallarını belirlemek için sarf ettiği son çaba olduğu söylenebilir. Anayasa sınırlı bir siyasal katılıma (*democradura*) izin vermiş ve bürok-

---

[99] Orhan Aldıkaçtı, "The 1982 Constitution." Boğaziçi Üniversitesi'nde 15 Mayıs 1984'te yapılan konuşma.

[100] Metin Heper, "Recent Instability in Turkish Politics: End of a Monocentrist Polity?" *International Journal of Turkish Studies*, 1 (1979-80), s. 109.

[101] 1924 ve 1961 Anayasalarının bir karşılaştırması için bkz. Rona Aybay, "Some Contemporary Constitutional Problems in Turkey", *British Society for Middle Eastern Studies Bulletin*, 4 (1977), s. 21-27.

ratik seçkinlerin yer aldığı bazı yönetsel kurumları yeni siyasal rejimin bekçileri olarak belirlemişti.

1961 Anayasası'na bazı kesimler tarafından tepki gösterileceği tabiî idi. Nitekim bürokratik-entelijansiya karşıtı olarak kurulan Demokrat Parti'nin kurucularından olan ve 1950-1960 arasında Cumhurbaşkanlığı yapan Celal Bayar, bir keresinde 1961 Anayasası'nın bürokrasi ve entelektüellerin anayasal meşrulaştırılmalarından başka bir şey olmadığını ileri sürmüştür.[102] Daha sonra, büyük ölçüde Demokrat Parti'nin devamı olan Adalet Partisi'nin lideri ve 1965-1980 arasında bir kaç kez Başbakanlık yapan Süleyman Demirel de pek çok kere ülkenin bu anayasa ile yönetilemeyeceğinden yakınmıştır. 1960'ların sonlarında Adalet Partisi hükümetleri ve Adalet Partisi'nin ana ortak olduğu 1970'lerdeki Milli Cephe hükümetleri de, söz konusu Anayasa tarafından belirlenen Danıştay, Anayasa Mahkemesi ve hattâ Cumhurbaşkanlığının yetkilerini tartışma konusu yapmışlardır. Siyasal hayatta yetki dağılım konusunda yaşanan bu rekabet ve anlaşmazlık, bekleneceği gibi rejimin bir meşruiyet krizi ile karşı karşıya kalması tehlikesini ortaya çıkarmıştır.

1961 Anayasası ile sağlanmaya çalışılan Tocqueville-tipi çözümün Türkiye versiyonunun –sivil seçkinlerin siyaset insanları karşısında bir subap rolü oynamaya soyunmalarının– başarılı olmadığı söylenebilir. 1860'larda Genç Osmanlılar kendilerinden başka hiç kimsenin faydalanmayacağı umudu ile temel hak ve özgürlüklerin tanınması için çok uğraşmışlar, fakat daha sonra 1877 Osmanlı Parlamentosunun bazı üyelerinin "saçmalamaları" karşısında şaşkına dönmüşlerdi. Benzer biçimde, 1960'ların başlarında bürokratik entelijansiyası da aynı *Rechsstaat* geleneğini diriltme girişiminde bulunmuştur. Temel hakların ve özgürlüklerin alanını genişleterek "çoğun-

[102] Mardin, "Center-Periphery Relations. A Key to Turkish Politics?", s. 186'da zikredilmiştir.

luğun mutlakiyetine" karşı dokunulmazlık zırhına bürünmeye çalışmışlar, fakat sonra onlar da siyasal hayatın uzun süre kıskaç altında tutulamayacağını fark etmişlerdir.

Aslında adı geçen seçkinler, liberalizmin kol saldığı yeni siyasal-toplumsal ortamda ideolojik kutuplaşmaya ve siyasal parçalanmaya neden olan iktisadi kalkınma, kente göç ve kentlileşmenin yol açtığı önemli toplumsal ve yapısal değişimler karşısında kendilerini aciz ve şaşkın hissettiler. Üstelik bürokratik entelijansiyanın bazı mensupları da bu kervana katıldı. Dahası, özellikle 1970'lerde siyasal partiler bürokrasi mensuplarını siyasal parti bürokratlarına dönüştürmeye çalıştılar. Önemli siyasi parti mevkileri aynı siyasal yaklaşıma sahip militanlar veya partizanlar tarafından doldurduldu.[103]

Bu gelişmelerin sonucunda, Atatürkçü düşüncenin bürokratik yorumu da siyasal hayatta gücünü kaybetmeye başladı.[104] 1975 yılında Frey, şu gözlemde bulundu: "Türkiye'de siyasal kültürün şu andaki hastalığının, bir ölçüde Kemalist paradigmanın iflas etmesinin, bunun pek farkına varılamamasının ve söz konusu paradigmaya hiçbir halefin çıkarılamamasının sonucu olduğu ileri sürülebilir. Paradigmalar iflas ettiğinde ve yenileri bulunmadığında, absürdlük olgusu ile karşılaşılması tehlikesi vardır. Aktörler çırpınıp dururlar, bazen bir süre bir şey yapmazlar, sonra önceki otoriteye direnirler, bazıları aşırıcılığa kayar ve diğer benzer olgular ile karşılaşılır... Kısacası, çağdaş Türkiye, Kemalist paradigmanın yetersiz kaldığı bir konuma gelmiş ama yerine başka bir görüş ikame edememiştir; dola-

---

[103] Bu gelişmelerin bazılarını yazar, "Recent Instability in Turkish Politics: End of a Monocentrist Polity" ve "Ekonomi ve Sosyal Gelişme Sürecinde Bürokrasi: Bir Tipoloji ve Bazı Düşünceler", *Amme İdaresi Dergisi*, 13 (1980), s. 73-77 çalışmalarında ele almıştır. Daha ayrıntılı bir irdeleme, bu kitabın bir sonraki bölümünde bulunabilir.

[104] Şerif Mardin, "Youth and Violence in Turkey", *Archives Européennes de Sociologie*, 19 (1978), s. 247.

yısıyla kendine özgü bir tuhaf durumun yaşanmaya başladığı söylenebilir."[105]

Atatürk'ün görüşüne göre, Türk halkının ilerleyeceği nihai evrenin, dinamik uzlaşmaların yaygınlaşması (halkın temel istem ve tercihlerinin doğurduğu çatışmaları peyderpey kendi kendilerine çözebilmeleri durumu olduğu) hatırlanmalıdır. Bu evreye seçkinlerin yardımı ile ulaşılacaktı. Eğer bu kitapta ileri sürülen görüşler isabetsiz değilse, "absürdlük" olgusunun Atatürkçü dünya görüşünün (*Weltanschauung*) neticesi değil, fakat bu dünya görüşünün gerçekleştirilememiş olmasının sonucu olduğu söylenebilir. Söz konusu dünya görüşü gerçekleştirilememiştir; çünkü bir taraftan bürokratik seçkinler kendilerinin siyasal hayatta etkilerini sürdürebilmeleri için adı geçen dünya görüşünü çarpıtmışlar, diğer taraftan da siyasal seçkinler ideolojik kutuplaşmalardan ve siyasi parçalanmalardan kendilerini koruyamamışlar ve dolayısıyla kendilerini siyasal seçkinliklerinin yanında devlet seçkini konumuna da yükseltememişlerdir.

IV

1950 sonrası Türkiye'sinde bürokratik entelijansiya ve yeni siyasal kadrolar arasında devam eden çatışma, Étienne Balazs'ın Çinli âlim-memurların erken Çin'de süregiden konumlarına dair gözlemini akla getirmektedir: "Bu sosyal tabakaya dair en çarpıcı şey, mensuplarının toplumsal sınıf olarak mevcudiyetlerini devam ettirmelerine rağmen tek tek güvenliğe sahip olmamalarıdır. En üst düzey memurlar bile, birey olarak, mutlak ve despotik devletin insafına kalmıştır ve aniden ortadan kaybolma ihtimalleri vardır. İçlerinden herhangi biri bir gün bakan olabilir ve ertesi gün zindana gönderilebilir ama gene de

[105] Frederick W. Frey, "Patterns of Elite Politics in Turkey", *Political Elites in the Middle East*'ın içinde, ed. George Lenczowski (Washington, DC: American Enterprise Institute for Public Policy Research, 1975), s. 70.

kendilerini birey olarak cezalandıran aynı devlette, memurlar bir bütün olarak ve bu olaylardan etkilenmeden kendi rollerini oynamaya devam ederler."[106]

1950 sonrasında hükümetler, elbette, ne mutlakiyetçi ne de despotik idi, ne de memurların aniden ortadan kaybolma ihtimali vardı. Yazarın başka bir yerde belirttiği gibi,[107] 1950'lerin başlarında hükümet, memurların erken emekli edilmelerini ve pasif görevlere atanmalarını sağlayan kanunu yürürlüğe koymuştu. Ama bütüne bakıldığında, Demokrat Parti bürokraside yoğun personel değişikliklerine girişmedi.[108] 1959 yılında Karpat, şu sonuca varmıştı: "Türkiye'de bürokrasi, ülkedeki siyasal gelişmeler ışığında dikkate değer biçimde değişmiştir fakat hâlâ uzun zaman öncesinden yerleşmiş alışkanlıkları ve beceri-

---

[106] Étienne Balazs, *Chinese Civilization and Bureaucracy: Variations on a Theme*, çev. H.M. Wright, ed. A.F. Wright (New Haven and London: Yale University Press, 1966), s. 6.

[107] Metin Heper, "Bureaucrats, Politicians and Officers in Turkey: Dilemmas of a New Political Paradigm" *Modern Turkey: Continuity and Change*, ed. Ahmet Evin (Opladen: Leske und Budrich, 1984), s. 73.

[108] Bu döneme dair elde yeterli ampirik veri bulunmamaktadır. Öte taraftan Türkiye'de bürokrasi hakkındaki bir konferansta, "Demokratların, çoğu memuru yerinden almadığı" ifade edilmiştir (Ekonomik ve Sosyal Gelişme Sürecinde Bürokrasi Semineri, İstanbul, Mayıs 21-25 1980). Bu konu hakkındaki etraflı bir çalışması olan Cahit Tutum, Demokrat Parti'nin yerel parti örgütlerinin şikâyetlerine özellikle duyarlı olduğunu ve bu örgütlerin vatandaşlar adına aracılıklarında inatla şikâyetlere duyarsız kalan memurları görevden aldıklarını belirtirmiştir. Bkz. Cahit Tutum, *Türkiye'de Memur Güvenliği* (Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Yayını, 1972), s. 83 vd. Kamu iktisadi kuruluşlarından birini inceleyen Robert V. Presthus, "1950'de iktidardaki siyasal parti değiştiğinde, müdürler hariç, mühendisler arasında çok az değişim olmuştur" sonucuna varmıştır [Robert V. Presthus, "Weberian vs. Welfare Bureaucracy in a Traditional Society", *Administrative Science Quarterly*, 6 (1961), 19-20.]

leri ile herhangi bir hükümetin politikalarını kendi zihniyeti ve görüşlerine uyacak biçimde şekillendirme gücüne sahiptir."[109]

Sivil bürokrasi, 1960'larda da siyasal nüfuzunu devam ettirebildi. Roos ve Roos'un değindikleri bir olay bu konuda önemli bir ipucu sağlamaktadır: "1966 Ekim'inde Türkiye'de iş çevrelerine yakın olan Odalar Birliği'nin Başkanı, örgütünün bölgesel bir toplantısında Başbakan ve Sanayi Bakanı'nın konuya ilgilerini belirtmelerine rağmen Maliye Bakanlığı'nın Maden Bankası'nın kuruluşunu sabote ettiğini anlattı. Odalar Birliği ve görünüşe bakılırsa Başbakanlık, bankanın özel sektörce kurulmasını veya en azından özel sektöre ayrıcalıklar tanınmasını arzulamaktaydı. Ancak Maliye Bakanlığı, önce bu bankayı kamu iktisadi kuruluşu olarak yapılandırmayı ve fakat bu uygulanabilir bulunmayınca madenleri konuyla ilgilenmeyen mevcut sekiz banka yoluyla işletmeyi istedi. Bu olayda Maliye Bakanlığı, özel sektöre ve onun Adalet Partisi hükümetindeki taraftarlarına tavır almıştı. Bu tutumun bir sonucu, ekonominin kimi alanlarında özel girişimin hevesini kırmak olmuştu."[110]

1960'lar ayrıca bürokratik entelijansiyanın Türkiye'de devlet kapitalizmi fikrini desteklediklerı dönemdi. Çünkü o yıllarda, siyasette devam ettirmeye çalıştıkları etkin rolleri için yeni tür bir meşrulaştırma arayışı içinde idiler. Karpat, durumu şöyle özetlemiştir: "Günümüzde yeni bir [siyasal] tabaka ile karşı karşıyayız; [bu tabaka] halk desteğini arkasına alarak siyasal güce sahip oldu. İktidarın kökleri kitlelerdir, fakat iktidarın iyi tanımlanmış bir siyasal felsefesi yoktur. Devletçi [bürokratik] seçkinlerin saldırıları karşısında ideolojik olarak hemen hemen güçsüzdür."[111]

---

[109] Karpat, *Turkey's Politics: The Transition to a Multi-Party System*, s. 150.

[110] Roos ve Roos, *Managers of Modernization: Organizations and Elites in Turkey (1950-1969)*, s. 62-63.

[111] Kemal H. Karpat, "Structural Change, Historical Stages of Mo-

1960'ların sonlarında Danıştayın da hükümete karşıt bir güç oluşturmuş olduğu söylenebilir. 1965'ten 1971'e kadar bu yüksek mahkeme, memurların atamaları ile ilgili 1400 hükümet kararnamesini iptal etmiştir. Hükümetler bu kararlardan kırkına uymuş, diğer vakalarda ise söz konusu memurlara tazminat ödenmiştir.[112]

Türkiye'deki sivil bürokratik seçkinlerin en azından 1973 yılına kadar dikkate alınması gereken bir siyasal grup olmaya devam ettikleri sonucuna varılabilir. Bu kitabın bir sonraki bölümünde ayrıntılı olarak ele alınacağı gibi, 1973 yılı ve sonrasında koalisyon hükümetleri iktidara geldiler ve Cumhuriyet tarihinde hiç görülmemiş biçimde memurların yerlerini değiştirdiler. Dolayısıyla, 1973 yılı Türkiye'de sivil bürokratik seçkinlerin siyasal hayatta oynadıkları etkin rolün sonunun başlangıcıdır. Siyasal seçkinlerin bu hareket tarzına karşı ortaya çıkan bürokratik tepkiye Niyazi Berkes değinmiştir. Berkes'e göre, Türkiye'de bürokratik entelijansiya belirli dogmatik formüllere bağlı kalmış ve değişen şartları göz önünde tutarak fikirlerinde bir değişiklik yapma yolunu seçmemiştir; yeni şartlara gözlerini kapayarak katı fikirlerinin erdemleri konusunda ısrar etmişler ya da keskin bir dönüş yaparak oportünist bir yol izlemişlerdir.[113]

Sigelman'ın 1970'lerin başlarında işaret ettiği gibi, Türkiye'de bürokratlar daha çok siyasete soyunmuşlar, kamu yönetimi işlevlerine daha az önem atfetmişlerdir.[114] 1974 yılında ya-

---

dernization and the Role of Social Groups in Turkish Politics", *Social Change and Politics in Turkey*, ed. Kemal H. Karpat (Leiden: Brill, 1973), s. 91.

[112] Tutum, *Türkiye'de Memur Güvenliği*, s. 98.

[113] Niyazi Berkes, *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*, s. 138.

[114] Lee Sigelman, "Do Modern Bureaucracies Dominate Underdeveloped Politics: A Test of Imbalance Thesis", *American Political Science Review*, 66 (1972), s. 528. Sigelman, yönetim ile siyasal işlevleri tanımlarken James Coleman'dan faydalanmıştır. Coleman'a göre yasa

zarın yaptığı ampirik bir araştırma, söz konusu bürokratların siyasete katılımlarının, siyasete soğuk bakmanın sonucu olan davranış biçimlerinin bir versiyonu olan "olumsuz politika" yürütmek şeklinde ortaya çıktığını göstermiştir.[115] "Olumsuz politika" Max Weber'in İmparatorluk Almanyası'ndaki bürokratik mutlakiyeti betimlemek için kullandığı bir terimdir. Bürokrasi ve parlamentonun birbirlerine düşman güçler olduğu durumları ifade eder. Memurlar parlamento üyelerini ancak asgari düzeyde bilgilendirirler çünkü parlamentoyu kibirli ve verimli eylemlere engeller çıkaran iktidarsız şikâyetçiler Meclisi olarak görürler. Bürokratlar, ayrıca, bürokraside atama, terfi ve patronaj yetkilerini kendi ellerinde tutmak isterler.[116]

Türkiye'de bürokratlar artık atama, terfi ve patronajı yönlendiremeseler de siyasetçilere karşı onların politikalarını açıkça veya gizliden gizliye sabote edecek derecede düşmanlık duymaya devam ettiler. Böyle bir politika, araç olması gereken kuralların amaca dönüştürülmesi ile mümkündür.[117] İyi bilindiği gibi, yönetimin aşırı bürokratikleştirilmesi genellikle makul bir ihtiyaçtan yahut kültürel yatkınlık veya iktidar mücadelesinin sonucu olarak da ortaya çıkabilir. Siyasal seçkinler, rakipleri ile mücadeleleri sırasında denetimleri altındaki idari yapıları

---

taslağı hazırlanması ve yasanın uygulanması bürokrasiyi ilgilendirir; çıkarları ifade etme, çıkarları telif etme, siyasal kadrolara yeni üyeler katma ise siyasal toplumsallaştırma ve siyasal işlevlerdir (James Coleman, "Conclusion: The Political Systems of the Developing Areas", *The Politics of the Developing Areas*, ed. Gabriel Almond ve James Coleman (Princeton: Princeton University Press, 1960), s. 532-576.

[115] Heper, "Negative Bureaucratic Politics in a Modernizing Context: the Turkish Case", özellikle s. 80-82.

[116] Reinhard Bendix, *Max Weber: An Intellectual Portrait* (Garden City, N.Y.: Doubleday, 1962), s. 452-453.

[117] Robert K. Merton, "Bureaucratic Structure and Personality", *Reader in Bureaucracy*'nin içinde, ed. R.K. Merton et al. (New York: The Free Press, 1952), s. 355-356.

bürokratikleştirme yolunu seçme eğilimi gösterirler. Fakat patolojik bürokratikleşme bürokratların elini güçlendirir. Kuralların karmaşık labirentleri her zaman siyasetin sabote edilmesi için fırsatlar doğurur.[118]

Türkiye'de bürokratların kurallara aşırı vurgu yaptıklarına dair güçlü deliller bulunmaktadır.[119] Özaktaş'ın 1981'de gözlemlediği gibi, "Neredeyse son otuz yıl boyunca sivil bürokrasi kendisine iyi gözle bakmayan siyasal iktidarlar ile çalışmak zorunda kaldı... Gene de hiçbir zaman alışılmış yavaş temposunu ve rutinini değiştirmedi ve uygulamada iktidarların politikalarını çarpıtmaya ve yavaşlatmaya devam etti."[120] Özellikle 1970'li yıllarda memurların bu gibi olumsuz davranışları en üst düzeye çıktı.

1981 yılında Türkiye'de üst düzey bir bürokrat ölmüştü. Milliyet gazetesinin birkaç gün sonraki köşe yazılarından birinin başlığı "Bürokrat'ın Ölümü" idi. Bir siyaset bilimcisi olan köşe yazarı (Mümtaz Soysal) bu bürokratın ölümünü, bu kitabın yazarının bir başka yerde "tarihsel-bürokratik yönetim geleneği'[121] olarak adlandırdığı geleneğin Türkiye'de çöküşününün bir işareti olarak algılamıştı. Soysal şöyle yazmıştı: "Devlet ile birlikte yaşayan, kendisini bu kurumun ayrılmaz bir parçası olarak

---

[118] John Markoff, "Governmental Bureaucratization: General Processes and an Anomalous Case", *Comparative Studies in Society and History*, 17 (1975), s. 480 vd.

[119] C.H. Dodd, "Administrative Reform in Turkey", *Public Administration*, 43 (1965), s. 83; Cemal Mıhçıoğlu, "Development of Senior Administrators in Turkey", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* 23 (1968), s. 198; Bent, "The Turkish Bureaucracy as an Agent of Change", s. 47-51.

[120] Adnan Özaktaş, "Türk Bürokrasisi Tasviyelerle İşlerliği Kavuşabilir mi?" *Yeni Forum*, 1 Aralık 1981, s. 10.

[121] Metin Heper, "Political Modernization as Reflected in Bureaucratic Change: The Turkish Public Bureaucracy and a 'Historical Bureaucratic Empire'Tradition", s. 507-521.

düşünüp onunla özdeşleşen, devleti bütün çocuklarına karşı merhametli ve adaletli davranan bir baba figürü gibi algılayan, bu fikrin gerçekleşmesi için gayret eden ... [Memduh] Aytür, kişiliğinde, eski bürokratik kuşağın asil şevkini temsil etmiştir. Başka yerlerde daha yüksek gelir elde edebilecekler iken, bu kuşağı işte bu şevk kamu bordrolarında tutmuştur. Kendilerini orada tutan şey onlara duyulan saygı ve toplumdaki olayların gidişatını muhtemelen daha iyiye doğru şekillendirecek bazı belgeleri imzalama 'imtiyazı' idi. Siyasetçi İnönü kendisini devlet olarak görürdü, bürokrat Aytür de öyle."[122] Aytür'ün bir yakın dost ve meslektaşının (Cahit Kayra'nın) hatırladıkları da aynı çizgidedir: "1949 yılının sonlarına doğru İngiltere'deki öğrenimimizi tamamlamıştık ve Türkiye'ye dönmeye hazırdık. Memduh bana şöyle dedi: 'İngiltere'den bayağı sıkıldım; sıla hasreti içindeyim. Her yerde ve herkesle Türkçe konuşmak istiyorum; Türkiye hakkında konuşmak istiyorum.' Türkiye'ye döner dönmez ülkenin problemlerini derinlemesine çalışmaya başladı; arkadaşları ile sonu gelmeyen tartışmalara girdi... bu yıllarda bana gönderdiği mektuplarını gözden geçirdim. Birinde şöyle yazmış: 'Bu avanaklara istifa ettiğimi söylemenin zamanı geldi de geçiyor bile.' Bir diğerinde, 'Başbakana, devlet açısından bu yeni kanunun Pandora Kutusu'nun kapağının açılması etkisi yapacağını söyledim. Hiç anlamıyorlar.' diye şikâyet ediyordu. Haziran 1966 tarihli bir diğer mektubunda, 'Yirminci yüzyılda yaşıyoruz ama bu ülke hâlâ Ali ve Muaviye döneminde gibi. Ne yapabiliriz?' diye soruyordu. Mektupları büyük bir kaygıyı aksettiren latifeler ve alaylar ile doluydu. Her şeyden yorulup istifa etmeyi bile düşündüğünde ise, Einstein'den şu alıntıyı yapacaktı: 'İki olgu sonsuzdur –uzay ve insanın aptallığı. Yalnız birincisi hakkında biraz şüpheliyim.' Kamu hizmetindeki uzun yılları sırasında... her türlü engel, küçük çıkar grupları ve başka saçma ama nüfuzlu kesimler ile karşılaştı.

[122] Mümtaz Soysal, "Bürokratın Ölümü", *Milliyet*, 19 Kasım 1981.

Bunlar, kimi zaman tüm çabalarını boşa çıkarttı. Aytür, gene de ardında genç nesillere... bir mesaj bıraktı: dürüst, sorumlu ve şerefli bir insan örneği."[123]

Soysal'ın yorumları, Türk sivil bürokrasisinin devleti sahiplenmesine tam olarak meydan okunmadığı ve dolayısıyla Aytür'ün olayların gidişatı hakkında göreli olarak daha iyimser olduğu dönem ile ilgilidir. O dönemde, sivil bürokratlar hâlâ Türkiye'nin siyasal hayatında önemli bir rol oynayabileceklerini sanmakta idiler. Kayra'nın sözleri ise, tersine, bürokratik seçkinlerin kontrolü kaybetmeye başladıkları fakat temelde rakiplerini son derece küçük gördükleri ve siyasal hayatın içine sürüklendiği kavga ortamından çok kaygılandıkları için yeni iktidar düzenini kabul etmekte zorlandıkları daha sonraki dönemi betimler.

Kendilerinin şiddetle karşı çıkmalarına rağmen yeni siyasal dinamiklerin bürokratik seçkinleri devletin sahipliği rolünden uzaklaştırmaya başlaması ile doğan boşluk giderek ordu tarafından doldurulmaya başlandı. Daha 1965-1971 döneminden itibaren, anti-bürokratik entelijansiyaya ev sahipliği yapan Adalet Partisi'nin Başbakanı Süleyman Demirel, parti içindeki muhalefeti yatıştırmak için göreve getirdiği kabine üyeleri ile birlikte çalışmakta zorluk çekmişti. Bu nedenle, kabine toplantılarını daha az sıklıkta yapmaya başlamış ve giderek daha fazla karar, o dönemde Genel Kurmay Başkanı, Kara, Hava ve Deniz Kuvvet Komutanları, Başbakan ve güvenlik konuları ile ilgili bakanlardan oluşan Milli Güvenlik Kurulu tarafından alınmaya başlanmıştı.[124] 1971 "Muhtıra Müdahalesi"nden sonra, ordunun en üst düzeyde politika yapımına katılması kurumsallaştırıldı; şimdi Milli Güvenlik Kurulu daha önceden olduğu gibi Bakanlar Kuruluna sadece "bilgi" vermeyecek, fakat "tavsiye"de bulunabilecekti.

---

[123] Cahit Kayra, "Aytür'ün Bıraktığı Mesaj", *Milliyet*, 21 Kasım 1981.
[124] Lewis, "Political Change in Turkey since 1960", s. 17.

1960'lar ve 1970'ler boyunca ordu ya da en azından ordunun üst kademeleri[125] daha fazla etki sahibi oldukça, ülkenin siyasal hayatındaki ideolojik kutuplaşmayı kınadı ve 1971 Muhtırası ile siyasal hayata müdahale etti. Ordu, ayrıca, kendisinin tarafsız ve partiler üstü duruşunu kesin olarak vurguladı.

Şubat 1971'de, 1971 Müdahalesinden bir ay önce, dönemin Genel Kurmay Başkanı Memduh Tağmaç, "Silahlı Kuvvetlerin, ülkenin tamamen çökmesini amaçlayan ideolojik çatışmaya, ülkeyi harabeye çevirmeye, sabotajlara ve yıldırma hareketlerine karşı bir an evvel kesin bir çözüm bulmak için Atatürk'ün inkılâplarının gösterdiği yöne dönme konusunda bütün devlet organlarının uyum içinde faaliyet göstermelerini mecburi görmektedir" açıklamasını yaptı.[126] Müdahaleyi getiren 12 Mart Muhtırası da Büyük Millet Meclisini ve hükümeti, ülkeyi Türkiye Cumhuriyeti'nin geleceğini ciddi biçimde tehdit etme noktasına gelen anarşiye, kardeş kavgasına, ekonomik ve toplumsal huzursuzluğa sürüklemekten bizzat sorumlu tuttu. Muhtıra, parlamento ve hükümetin, halkın Atatürk tarafından belirlenen uygarlık düzeyine erişme hedefi konusundaki umutlarını kaybetmesine neden olduğunu ekledi.[127]

Kitabın bu bölümünde ele alınan 1950-1970 döneminin sonlarına doğru, Cumhuriyet'in ilk yıllarında kurulan aşkın devletin sahipliği yavaş yavaş bürokratik seçkinlerden ordunun eline geçti. Daha önce, 1961 Anayasası yürürlüğe konulurken ordu, sivil bürokrasiyi ve dolayısıyla o dönemde liderliğini

---

[125] 1961 yılında, ordu içerisinde üst rütbeli subaylardan meydana gelen Silahlı Kuvvetler Birliği kuruldu. Bu Birlik, en azından üst rütbeliler arasında bir uzlaşma sağlayabilmek, böylece Silahlı kuvvetleri Atatürkçü çizgide daha güçlü bir şekilde kurumlaştırabilmek ve Silahlı Kuvvetleri üç beş subayın çevirebileceği entrikalara maruz bırakmamak amacı ile kurulmuştu (Ahmad, *The Turkish Experiment in Democracy, 1950-1975*, s. 205).

[126] *Age*., s. 203-204.

[127] *Age*., s. 205-209.

hâlâ İnönü'nün yaptığı Cumhuriyet Halk Partisi'nin liderlik kadrolarını devletin ortak sahipleri olarak algılamıştı. Ayrıca, 1960'ların başlarında ordu da Atatürkçü düşüncenin bürokratik yorumunu benimsemişti. Ek olarak 1961 Anayasası, sosyo-ekonomik konularda hükümetlerin belli politikaları uygulamalarını şart koşmuştu. 1980 askerî müdahalesi ile başlatılan Üçüncü Cumhuriyette, aşağıda Altıncı Bölümde değinileceği gibi, Türkiye'nin siyasal hayatı her iki konuda da önemli değişiklikler geçirdi.

Şimdi, bürokratik entelijansiyanın Atatürk'ün geçici aşkın devletini bürokratik aşkın devlete dönüştürme çabalarının sonucu olarak 1950'lerden 1970'lerin sonuna kadar Türkiye'nin siyasal hayatında süren çatışmaların ve bu arada toplum kesimlerinin oynadığı rolün ve tepkilerinin ele alınması gerekmektedir. Hem Türkiye'deki sivil bürokratik yönetim geleneğinin çöküşünün hem de Türkiye'nin siyasal gelişiminde yeni bir sayfa açan 1982 Anayasasını hazırlayanların güdülerinin nedenleri, söz konusu çatışmaların aldığı örüntü ve bu çatışmaların yol açtığı özgün gelişmelerde bulunabilir.

Beşinci Bölüm

DEVLET VE TOPLUM

I

Daha önce belirtildiği üzere, Türkiye'de demokrasinin karşılaştığı sorun kendini iki biçimde gösterir. Devlet seçkinleri entegrasyon krizlerine karşı tedirgin, dolayısıyla çevreye karşı hoşgörülü olmamıştır. Buna karşılık çevre de meydan okuyucu tavrını devlet seçkinlerinin önyargılarını güçlendirecek biçimde aşırılaştırma eğiliminde olmuştur. Devlet seçkinleri ve çevre arasında bu tarzda şekillenen ilişkinin bir nedeni, ülkedeki siyasal sistemin açılımı sürecinde merkezin farklı sosyo-ekonomik kesimler ile karşı karşıya gelmemiş olmasıdır. Bir başka neden ise, aynı süreç boyunca merkez, inatçı ve etkin yerel zümrelerin talepleriyle de karşı karşıya kalmamıştır. Türkiye'nin kendine özgü dinamiği ile gelişen siyasal hayatında, egemen bir devlet iyi örgütlenememiş ve siyasal hayatta etkin olmayan bir çevre adına hareket eden siyasal seçkinler karşı karşıya gelmiştir.

Söz konusu siyasal açılımın bu kendine özgü dinamiğinin iki sonucu olmuştur. Birincisi, siyasal mekanizmanın oluşma sürecinde farklı çıkar grupları birbirleriyle çeşitli konularda

çatışmamış, diğer bir deyişle siyaset mekanizması devreye girmemiştir. İkinci olarak, Avrupa'da gelişen, asilzâdeler, ruhban sınıfı ve avamdan oluşan, *estate* geleneğinde ve dolayısıyla hukuk sisteminin oluşumunda görüldüğü gibi, her birinin yasal yetki alanlarının açık bir biçimde tanınması Türkiye'de gerçekleşmemiştir.

Bu şartlar altında, Türkiye'de siyasal partiler, aristokrasi ve girişimci orta sınıfların olmadığı bir siyasi ortamda ortaya çıkmıştır. 1965-1975 arası dönemi inceleyen Powell, Jr., Türkiye'de siyasal partiler ile toplumsal sınıflar arasında çok zayıf bağlar bulmuştur.[1] Eisenstadt'a göre, siyasal ve toplumsal yapıları birbiriyle ilişkilendiren kurumların olmadığı bir ortamda, çeşitli siyasal davranışlara ve süreçlere ilişkin olarak oluşturulan ve kurumsallaştırılan normlar vasıtasıyla siyasal ve toplumsal yapılar eklemlenir.[2] Osmanlı-Türk siyasal yapılanmasında da aynı duruma rastlıyoruz. Siyasal hayatta etkin toplumsal kesimlerin bulunmadığı bir ortamda, ideoloji, Osmanlı toplumsal yapısı için bir "dolgu malzemesi" görevi üstlenmiştir.[3] Cumhuriyet döneminde de değişen fazla bir şey olmamıştır. Modern Türkiye'nin toplumsal gelişimini tanımlayan temel eksiklik, sadece iktisadi anlamda değil, daha da önemlisi, etik kaynağı olarak da girişimci orta sınıfın bulunmayışıdır.[4] Bu eksikler nedeniyle,

---

[1] G. Bingham Powell, Jr., "Party Systems and Political System Preference: Voting Participation, Government Stability and Mass Violence in Contemporary Democracies", *American Political Science Review* 75 (1981), s. 866-867. Ayrıca bkz. Joseph S. Szyliowicz, "Political Dynamics of Rural Turkey", *Middle East Journal*, 16 (1962), s. 434.

[2] S.N. Eisenstadt, *The Political Systems of Empires: The Rise and Fall of the Historical Bureaucratic Societies* (New York: The Free Press, 1963), s. 303.

[3] Şerif Mardin, "Ideology and Religion in the Turkish Revolution", *International Journal of Middle East Studies*, 2 (1971), s. 205.

[4] Udo Steinbach, "The Impact of Atatürk on Turkey's Political Cul-

Osmanlı'daki yerel seçkinler gibi, Cumhuriyet Türkiye'sindeki sosyo-ekonomik gruplar da yatay ilişkiler geliştirmekte zorlandı. 1960 sonrasında farklı çıkar grupları arasındaki ihtilafların keskinleştiği dönemlerde bile anlaşmazlıklar benzer çıkarlara sahip grupların işbirliği yapmasına yol açmadı.[5]

Bu durumda, Türkiye'deki siyasal partilerin yalnızca seçkinler arasındaki çatışmaların bir ürünü olarak ortaya çıktıkları söylenebilir. Bu nedenden ötürü, Türkiye'nin siyasal hayatında temel bölünme, "işlevsel" (ekonomik) bölünmeden daha çok "kültürel" bir bölünme görünümü vermiştir.[6] Atatürkçü düşüncenin bürokratik yorumu daima ihtilaf konusu olmuştur. İşte bu nedenden dolayı, bürokratik seçkinler, siyasal hayatta daima baskın bir konuma sahip olabilmeye çalışmışlar ve bunun için siyasal hayattaki rollerini çeşitli biçimlerde meşrulaştırmaya çabalamışlardır. Dolayısıyla, Türkiye'de Yeşil Devrim, Demokrat Parti'nin bir *protesto* hareketi olarak ortaya çıkmasından ibaret olmuştur.

Demokrat Parti'yi bir arada tutan şey, bürokratik seçkinlerin hâkimiyeti ellerinde tutma çabalarına karşı sergilediği direnç idi. Temsil ettiği seçmen kitlesi, çıkarları birbirleri ile çatışan pek çok gruptan oluşuyordu. Başka hususların yanı sıra, bu durum bu kitapta ele alınan konu bakımından önemli bir eğilimin ortaya çıkmasına yol açtı: Demokrat Parti iktidarda olmasına ve benimsediği politikaların uygulanması için bürokratik seçkinlere muhtaç olmasına rağmen oklarını devamlı söz konusu seçkinlere ve onların temsil ettiği dünya görüşüne yağdırdı.[7]

---

ture Since World War II", *Atatürk and the Modernization of Turkey*'in içinde, ed. Jacob Landau (Boulder, Colorado: Westview Press, 1984).

[5] Kemal H. Karpat, "Social Groups and the Political System after 1960", *Social Change and Politics in Turkey A Structural-Historical Analysis*'in içinde, ed. Kemal H. Karpat (Leiden: Brill, 1973), s. 231.

[6] Ergun Özbudun, *Social Change and Political Participation in Turkey* (Princeton: Princeton University Press, 1976).

[7] İlter Turan, "Cyclical Democracy: The Turkish Case", (Annual Me-

Demokrat Parti açısından bu siyasal yönelimin bir göstergesi ve elbette aynı zamanda sonucu, partinin sürekli olarak sivil bürokrasinin değer ve tutumlarını mesele yapması idi. Demokratların sivil bürokrasinin mevcut kurumsallaşmasına son verme ve onu kendisine sadık bir kurum olarak yeniden kurumsallaştırma çabaları, bürokrasi mekanizmasını "bürokratikleştirmeye", yani o mekanizmayı araçsal rasyonaliteye sahip "hukuksal-rasyonel" bir bürokrasiye dönüştürmeye hizmet edemezdi. Daha sonraki yıllarda da idari reform çabaları, ne hükümetteki lider kadronun ne de önemli toplumsal grupların desteği sağlanarak yürütüldü.[8]

Ana hatlarıyla, Batı'nın deneyimi, mutlak monarşilerin yükselişi ve bunu takiben girişimci orta sınıfların güçlenmesidir. Başlangıçta, devlet bu girişimci orta sınıflara merkantilist politikalar benimseyerek yardım etmiş; daha sonra hakem rolünü üstlenmiş, yani "bırakınız yapsın, bırakınız geçsinler" tarzında bir ekonomik politika ve (Anglo-Amerikan çizgisinde) hukuk devleti anlayışını benimsemiş ve nihayet ekonomik ve siyasal hayata belli ölçüde müdahale eden pozitif devlete dönüşmüştür.[9] Bu genel gelişim içerisindeki genel eğilim, idari yapının teknik uzmanlığa sahip araçsal bir yapı olarak görülmesi idi.[10] Bu süreç, Kameralist bilimler ve hikmet-i hükümet

---

etings of Midwest Political Science Association, 11-14 Nisan 1984, Chicago, Illinois'da sunulan tebliğ). Ayrıca bkz. Lewis A. Thomas ve Richard N. Frye, *The United States and Turkey and Iran* (Cambridge: Harvard University Press, 1951), s. 103.

[8] Daha ayrıntılı bir irdeleme için bkz. Metin Heper, "The Turkish Bureaucratic Elite: Latent versus Manifest Role Identitites", *Public Administration in the Third World*'ün içinde, ed. V. Subramaniam (Westport, Connecticut: Greenwood Press, 1990).

[9] Reinhard Bendix, "Bureaucracy and the Problem of Power", *Reader in Bureaucracy*'nin içinde, ed. Robert Merton ve diğerleri (New York: The Free Press, 1952), s. 115-116.

[10] Dwight Waldo, "Development in the West: The Administrative

kavramında aksini bulan özsel rasyonalitede ısrar etmemeyi ve kamu bürokrasisini teknik becerilere sahip bir araç olarak algılamayı içeriyordu.[11] Bu tür bir yapılanma içinde verimlilik kavramı da artık siyasal değil fakat siyasal iradenin emri altında çalışan bürokrasiye özgü bir olgu olarak düşünülmeye başlandı ve siyasal kadroların formüle ettikleri kamu politikalarını etkin ve verimli şekilde uygulamaya hizmet eden uzmanlık olarak ele alındı.[12] Çünkü on dokuzuncu yüzyıldan itibaren siyasal hedefler, Kameralist bilimler ile donatılmış bürokratların hikmet-i hükümet anlayışları ile kendi vizyonlarına göre değil, önemli toplumsal grupların ihtiyaç ve çıkarları gözetilerek saptanmaya başlanmıştı.[13]

Daha önce belirtildiği gibi, Türkiye'de siyasal hayatı etkileyebilen bir sivil toplum olmadığı için yukarıda ana hatları çizilen, girişimci orta sınıflar ağırlıklı siyaset örüntüsü gelişmedi. Dodd'un belirttiği gibi, bürokrasi ile çatışan Demokrat Parti, bürokratik seçkinler ile süregiden çatışmalarda kendisini desteklemesi için halkı seferber etmeye başladı. Bu stratejiyi de popülist bir biçimde uyguladı. Siyaseti etkileyebilecek örgütlenmiş toplum katmanlarının yokluğunda, Tanzimat bürokratları gibi, doğrudan halkı muhatap aldı ve din ve diğer geleneksel sembolleri kullanıp halkı aslında partinin toplum kesimlerinden bağımsız olarak formüle ettiği politikalar etrafında toplamaya gayret etti.[14] Böylece, hem Demokrat Parti döne-

---

Framework", "Development: The Western View", State University of New York, Albany, New York, 24 Eylül-4 Ekim 1968 semineri tebliği.

[11] Carl J. Friedrich, "Some Observations on Weber's Analysis of Bureaucracy", *Reader in Bureaucracy*'nin içinde, s. 30-31.

[12] Herman Finer, *The Theory and Practice of Modern Government* (New York: Dial Press, Inc., 1934), s. 740.

[13] A. F. K. Organski, *The Stages of Political Development* (New York: Alfred A. Knopf, 1965), s. 56 vd.

[14] C. H. Dodd, *The Crisis of Turkish Democracy* (Beverley, England:

minde hem de sonrasında, bürokratik seçkinler karşıtı siyasal seçkinler *devlet-ağırlıklı* siyasal rejimi, *toplum-ağırlıklı* değil fakat *parti-ağırlıklı* siyasal rejime dönüştürmeye çalıştılar.[15]

II

"Siyasal parti-ağırlıklı siyasal rejim" ibaresi ile, toplum katmanlarından büyük ölçüde özerk bir şekilde faaliyet gösteren parti sistemi kastedilmektedir. Daha önce belirtildiği gibi, böyle bir siyasal parti sisteminin ortaya çıkışının nedeni, Osmanlı-Türk siyasal yapılanmasında siyasal etkinliğe sahip toplum kesimlerinin bulunmamış olmasıdır. Bu kendine özgü durum, Türkiye'nin siyasal dinamiklerinin ussallık, ılımlılık ve ödün vererek uzlaşma normları çerçevesinde gelişmemesine ve aşırı çoğulculuk (çoğunluğun azınlığa hak tanımama) ve bürokrasiyi normalin ötesinde derecede araçsallığa dönüştürmeye çalışma eğilimlerini beraberinde getirmiştir. Ülkenin siyasal hayatının zaman zaman krizler ile karşılaşmasına yol açan bu durumun daha ayrıntılı olarak irdelenmesi gerekmektedir.

Daha önce de belirtildiği üzere, Osmanlı siyasi yapılanması içinde yerel zümre, asilzade veya aristokrasi zümresine terfi edemediği için bu zümre siyasal yapılanma içerisinde ancak ikinci derecede bir role sahip olabilmiştir. Bu zümre, tarımsal alanda girişimciliği geliştirmek için de bir çaba göstermemiş ve zaman zaman son derece sorumsuz biçimde hareket etme eğiliminde olmuştur. Girişimci orta sınıflar açısından da manzara

---

The Eothen Press, 1983), s. 81.

[15] Bu dönüşüm için Sunar ve Sayarı'dan faydalandım; öte taraftan Sunar ve Sayarı, söz konusu çabaların 1960'ların ortasından sonra başladığını düşünmekteler. Bkz. İlkay Sunar ve Sabri Sayarı, "Turkish Democracy: Changing and Persistent Problems and Prospects", European Consortium for Political Research Workshop on "Late Democratization in Southern Europe", Aarhus, Danimarka, 23 Mart-3 Nisan 1982, sempozyum tebliği).

farklı değildir. Batı'da kentliler kendi imkânları ile kapitalist sınıfa dönüşürken, Osmanlı-Türk toplumunda orta sınıflar siyasal sistemin kolayca dışlayabileceği bir konumda kalmıştır. Daha sonraları, bu sınıflar *devlet eliyle* gelişen bir gruba dönüştüler. Bu yüzden sermaye bakımından zayıf ve dolayısıyla devlete bağımlı kaldılar.[16]

Gene daha önce ifade edildiği gibi, Osmanlı'da merkantilizm geleneği yoktu. O kadar ki, ikinci kuşak Tanzimatçılar arasında, "iktisadi meseleler hakkında belirgin bir bilgiye, anlayışa ya da ciddi bir alâkaya sahip" üst düzey bürokratın neredeyse hiç bulunmadığı ileri sürülebilmiştir.[17] Ödemeler dengesi meselesine hiç dikkat edilmemiş, ihracatı ithalatla dengeli bir konuma getirmek için çok az çaba sarf edilmiştir. İthal edilen malların ödeneğinin tarımsal ürün üretimi ile karşılandığı bir ortamda, ithalatı kısıtlamaya yönelik hiçbir düzenleme geliştirilmemiştir. İthal mallar için uygulanan vergi yüzde üçlük bir *ad valorem* gümrük resmî ve cüzi miktardaki bir liman harcı olarak belirlenirken, Türkiye'den ihraç edilen mallar için yüzde on iki oranında bir gümrük ödemek gerekiyordu.[18]

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bürokratik seçkinler, girişimci grupları desteklemekten kaçınmakla kalmayıp, aslında kasıtlı olarak onların gelişimlerini de kösteklemişlerdir. İsrafat kanunu (*sumptuary legislation*) iktisadi gücün kullanımına öyle bir kısıtlama getirmişti ki servet sahibi olmak muhakkak bu

---

[16] Charles Issawi, "The Entrepreneur Class", *Social Forces in the Middle East*'ın içinde, ed. Sydney N. Fisher (New York: Cornell University Press, 1968), s. 129-130.

[17] Peter F. Sugar, "Turkey: Economic and Political Modernization" *Political Modernization in Japan and Turkey*'nin içinde, ed. Robert E. Ward ve Dankwart A. Rustow (Princeton: Princeton University Press, 1964), s. 153.

[18] Frank Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement* (Cambridge: Harvard University Press, 1942), s. 79.

servetin istendiği gibi harcanabileceği anlamına gelmiyordu.[19] Dahası, bürokratik seçkinlerin gözünde girişimci grupların saygınlığı hemen hiç yoktu. Resmî belgelerde tüccarlar için kullanılan ve erken dönemde küçültücü anlama gelmeyen *bezirgân* ve *madrabaz* gibi deyimler, sonradan "vurguncu" ve "düzenbaz" anlamlarını kazandılar.[20] On dokuzuncu yüzyılda girişimci grupların giderek daha çok Levantenlerden –ticaret ve zanaat ile uğraşan azınlıklardan– oluşması zaten itibarı zayıf temeller üzerine kurulmuş olan bu toplumsal katmanın daha saygın bir konuma gelmesine yardımcı olmadı. On dokuzuncu yüzyıl boyunca girişimci gruplar, özerk ekonomik gücü ve normları ve dolayısıyla siyasal gücü olan bir sınıfa dönüşemedi. Girişimci ve yapıcı olmaktan daha çok fırsatçı olarak kaldılar.

Bu durum, uzunca bir süre Cumhuriyet Türkiye'sinde de devam etti. Mardin'in belirttiği gibi, Cumhuriyet'in merkezdeki yapılanışı her zaman siyasal bir yapılanma oldu. Geleneksel Osmanlı sistemi nasıl tefecileri kolaylıkla kontrol altında tuttu ise Cumhuriyet döneminde de zamanın önde gelen sanayici ve iş adamları aynı kolaylıkla denetlendi. Kapitalist girişimci buzdağının tepesindeki birkaç önde gelen sanayici ve iş adamının sistem içerisinde serpilmesine, gerektiğinde kolaylıkla yola getirilebilecekleri için, hoşgörü ile bakıldı.[21] Tek parti döneminde, özel sektörün siyasal kararlara etki yapabilecek bir konuma gelmesine bilinçli olarak izin verilmedi.[22] İş ve ticaret

---

[19] Şerif Mardin, "Historical Determinants of Stratification: Social Class and Class Consciousness in Turkey", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi*, 21 (1967), s. 729-730.

[20] Halil İnalcık, "Capital Formation in the Ottoman Empire", *The Journal of Economic History*, 29 (1969), s. 105-106.

[21] Şerif Mardin, "Turkey: The Transformation of an Economic Code", *The Political Economy of Income Distribution in Turkey*'nin içinde, ed. Ergun Özbudun ve Aydın Ulusan (New York: Holmes and Meier, 1980), s. 37, 44.

[22] Robert W. Kerwin, "Private Enterprise in Turkish Industrial De-

çevrelerinin, ithalat kotası, kredi, yatırım ve altyapı gibi alanlarda hükümet politikaları ve kaynaklarına olan bağımlılıkları çok partili hayata geçişten sonra da devam etti. Hükümetler bu gruplar tarafından kurulan muhtelif örgütleri yakından denetlediler.[23]

Özel sektörün önde gelen üyelerinden birisi 1970'lerin ortasındaki durumu şöyle özetlemiştir: "Herkes, Türkiye'deki özel sektörün düşünüldüğü kadar nüfuzlu ve etkili bir baskı grubu olmadığını anlamalıdır. Özel sektör heterojendir; sektör içi kıskançlıklar yaygındır. İyi örgütlenmemiştir. İstanbul ile Anadolu arasındaki rekabet devam etmektedir. Büyük sanayiciler ile küçük sanayicilerin çıkarları çelişki halindedir. Bazı Sanayi Odaları, Türk Sanayici ve İşadamları Derneği'nin (TÜSİAD) sadece büyük sanayicilerin kulübü olduğunu düşünerek bu derneğe iyi gözle bakmaz. Sanayi ve Ticaret Odaları arasında yakın bir işbirliği yoktur. İşverenlerin sadece üçte biri [Türkiye İşveren Dernekleri] Konfederasyonu içinde örgütlenmiştir."[24] Görülüyor ki, 1970'lere kadar olan geç bir dönemde bile Osmanlı geleneğinin kalıntıları –her şeye kadir devlet karşısında iyi örgütlenememiş bir çevre olgusu– sürüp gitmiştir.

Bu dönemde işverenlerin, taleplerini neden doğrudan, yani açık ve net bir biçimde dile getiremedikleri sorulduğunda, o tarihte Türk Sanayi ve İşadamları Derneği Başkanı şu görüşleri dile getirmiştir: "Bu ülkede bizim felsefemiz her zaman 'Devlet Baba'nın çok güçlü olduğunu hesaba katmaktır. Bu felsefe-

---

velopment", *Middle East Journal*, 5 (1951), s. 21-38.

[23] Nezih Neyzi, "The Middle Classes in Turkey", *Social Change and Politics in Turkey*'nin içinde, s. 129; Ayşe Öncü, "Inter-Organizational Networks and Social Structures: Turkish Chambers of Indusrty", *International Social Science Journal*, 21 (1979), s. 646-660 ve Walter F. Weiker, *The Modernization of Turkey: From Atatürk to the Present Day* (New York: Holmes and Meier, 1981), s. 96, 98.

[24] Ertuğrul Soysal, "Hükümet ve Özel Kesim", *Milliyet*, 30 Nisan 1974.

ye uygun olarak, devlete meydan okumaktan kaçınılır ve 'Devlet Baba'ya rağmen değil, onunla uyumlu bir iktisadi politika yürütülür... Özel sektör üyelerinin siyasal/kamusal alanda boy gösterme tereddütleri, 'Devlet Baba'ya meydan okumama anlayışından ve devletin hâlâ etkili olduğu ve devleti karşılarına almanın isabetli olmayacağı düşüncesinden kaynaklanır. Size bir örnek vereyim. Bugün Türkiye'deki bütün işadamları, yasadışı hiçbir şey yapmadıkları halde, devletin, eğer isterse, bir bahane bulup kendilerini ezebileceğini düşünür."[25]

Türkiye'de bürokratik seçkinler de, iş çevrelerine karşı aşağılayıcı bir tavır içinde olmuştur. Konusu tek parti yıllarında geçen Kemal Tahir'in *Yol Ayrımı* adlı romanında bir karakter, Cumhuriyetçi Serbest Fırka hareketini[26] hilekârların devleti ele geçirme çabası olarak görür ve bunu "eşkıyaların hürriyeti" ile özdeşleştirir.[27] 1950'lerde İstanbul Ticaret Odası olarak bilinen grup, bürokratların iş adamlarına karşı "saygılı" olmalarını ve onlara "kravatlı hırsızlar" muamelesi yapmamalarını talep etmişti.[28] 1967'de bu gruplar ile ilgili bir çalışmada şu görüş ileri sürülmüştü: "Türkiye'de özel girişimcilik işi yanlış anlaşılmaktadır. İşadamları hırsız olarak değilse bile, çoğunlukla spekülatör olarak algılanmıştır. Özel girişimcilik, daha belirgin olarak toptan ve perakende iş alanları, uzun süre aşağılanmış ve saygın bir vatandaşın girmeyeceği işler olarak görülmüştür...

---

[25] Teoman Erel, "Ufalanma Korkusu", *Milliyet*, 4 Aralık 1981'de zikredilmiştir. Cf. Robert Bianchi, *Interest Groups and Political Development in Turkey* (Princeton: Princeton University Press, 1983).

[26] Cumhuriyetçi Serbest Fırka, 1930 yılında, hem iktidardaki hükümeti kontrol edebilecek bir mekanizma meydana getirmek hem de hakikati, yani neyin kamu çıkarına olduğunu, bu konu ile meşgul olan kişilerin sayısını arttırarak bulmak için Atatürk'ün emriyle kurulmuştu.

[27] Kemal Tahir, *Yol Ayrımı* (İstanbul: Sander Yayınevi, 1973), s. 116.

[28] Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni: Dün, Bugün, Yarın* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1969), s. 250.

Türkiye'de özel girişimcilik alanında hiç 'kahraman' çıkmamış, hiçbir özel girişimci toplumsal takdir kazanamamış ve özel girişimde lider konumunda olan hiç kimse siyasal/kamusal alanda görev alamamıştır."[29] 1974 yılında İstanbul Ticaret Odası Başkanı, özel sektörün, Türkiye'de aşağılayıcı bir terim olan *aracı*[30] rolü oynadığı yolundaki suçlamaların artık son bulması gerektiğini belirtmişti.

Daima itilip kakılan çevre, kamu çıkarı konusu ile ilgilenebilecek bir konumda olamamış ve kamu çıkarını da gözeten sivil topluma dönüşememiştir. Poggi, gerektiğinde kişisel çıkarlarını aşabilen ve toplumun genelini ilgilendiren konularda kamuoyu oluşturabilen vatandaşlardan oluşan birliğe "kamu çıkarını da gözeten burjuvazi" (bourgeoisie-as-public) adını vermiştir. Bu kitabın yazarı, "kamu çıkarını gözeten sivil toplum" ibaresini oluştururken, Poggi'nin kullandığı "kamu çıkarını gözeten burjuvazi" ibaresinden esinlenmiştir.[31] Türkiye'de uzun süre ekonomik katmanların geleneksel olarak aşağılanmış olmaları ve dolayısıyla ülkede alt düzeyde bir statüye sahip bulunmaları, ülkenin siyasal yapılanması içindeki konumlarını desteklemeye yardımcı olacak tavırlar ve amaçlar geliştirmelerine engel olmuştur.

Sosyolog Fındıkoğlu, 1965 yılında şu görüşü dile getirmişti: "Türk girişimci grupları, (1) iktisadi cesaret, (2) sermaye oluşturmak amacıyla kişisel kazançları biriktirme ve (3) özellikle uzun vadeli yatırımlar yapmak için gerekli istek ve girişimcilik

---

[29] Güvenç G. Alpender, "Entrepreneurs and Private Enterprises in Turkey", *The Turkish Administrators: A Cultural Survey*'in içinde, ed. Jerry R. Hooper ve Richard I. Lewin (Ankara: USAID, 1967), s. 235. Bu durum, 1980 askerî müdahalesini takiben, özellikle Kasım 1983'te çok partili siyasete geçiş ile birlikte, büyük oranda değişmiştir.

[30] "Ecevit Hükümeti ve Özel Sektör." Tartışma paneli. *Milliyet*, 5 Mayıs 1974.

[31] Gianfranco Poggi, *The Development of Modern State: A Sociological Introduction* (London: Hutchinson, 1978), s. 83.

ruhu" konularında günümüzde Batı burjuvazisine özgü tavırları sergileyememiştir.[32] Türk girişimci gruplarının tekrar tekrar vurgulanan özellikleri arasında, kısa yoldan kâr etme isteği ile ürkeklik, fırsatçılık ve girişimci olmayan ruh halleri sayılabilir.[33]

Kalıplaşmış bir hal alan bu tavır uzun süre değişmemiş ve toplumsal katmanların devlete bağımlılığının devam etmesine neden olmuştur. Bu değişmemiş süreç içinde göze çarpan hususlar, siyasal mekanizmanın üst katmanlarında kişinin tanıdığının olması ve bürokraside anahtar rolde olanlar ile sıkı bağlar geliştirilmesidir. Bürokrasi ile uyumlu ilişkiler kurabilmek amacı ile üst düzey bürokratlara yakınlaşmak için çok çaba harcanmıştır.[34] Bu noktadan hareketle, Türkiye'deki önemli iktisadi çıkar grupları çıkarlarını dile getirmek ve bu çıkarlar doğrultusunda politika belirlenmesi için etkili olmaktansa, etkin girişimciler bireysel olarak siyasa yapımı ve/veya uygulanması aşamasında siyasal ve/veya bürokratik seçkinleri etkilemeye çalışmışlardır. Bu nedenle söz konusu gruplar, siyasete yapıcı bir biçimde katılamamıştır. Bu da, yukarıda değinilen, Türkiye'deki "parti merkezli siyaset"i güçlendiren bir başka faktör olmuştur.

Diğer yandan, Demokrat Parti ile Cumhuriyet Halk Partisi arasındaki bitmez tükenmez mücadele, *Parteienstaat*'ın Türk yorumunun ortaya çıkmasını engellemiş, diğer bir deyişle, ülkenin uzun dönemli menfaatlerini de göz önünde tutan siyasal parti ağırlıklı bir siyasal hayatın gelişmesini olanaksız kılmıştır. Böylece toplumsal katmanlardan özerk bir biçimde hareket

---

[32] Z. F. Fındıkoğlu, "Turkish Intelligentsia and Turkish Economics", *Association des Recherhes Culturelles et Sociologues de Turquie,* Series B. No. 7 (İstanbul, 1965).

[33] Bkz., *inter alia*, Issawi, "The Entrepreneur Class", s. 132; Soysal, "Hükümet ve Özel Kesim", passim.

[34] Fehmi Yavuz, "Özel Teşebbüs ve Plânlı Kalkınmamuz" *Doç. Dr. Cem Sar'a Armağan*'ın içinde, Toplu cilt (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1972), s. 641.

eden siyasal partiler, genellikle seçkinler ihtilafının aracı olarak işlev gördüler. İşte bu nedenden Demokrat Parti, bürokratik seçkinlerin katkısıyla gelişen aşkın devletin bürokratik yorumuna karşı gelişen bir protesto hareketi olarak doğmuştur. Bu durumda, ihtilaflar "işlevsel" (iktisadi) bölünmeler durumdaki kadar kolayca taviz verilerek uzlaşmaya gidilemeyen "kültürel bölünmeler" etrafında belirlenmeye başladı. Dolayısıyla Türkiye'de uzun süre siyasal meşruiyet krizi, gelir dağılımından daha fazla önem taşıdı. Bu durumun sonucu olarak, (ılımlı) aşkın devlet önemli ölçüde yıprandı fakat bu sürece paralel olarak ılımlı araçsalcılığın egemen olduğu bir siyasal hayat gelişemedi.

Karpat, "huzursuzluğun çıktığını gösteren işaretleri" Demokrat Parti'nin muhalefette olduğu yıllar (1946-1950) ile ilgili çalışmalarında ortaya çıkarmıştır. Karpat, siyasal hayatın çok hızlı geliştiğini ve deneyimli bir gözün seçim propagandaları sırasında ilerisi için hayırlı olmayan bazı hususları kolayca fark edebileceğini gözlemlemişti. Genelde sadece belirli bir eğitimi olan muhalefetin milletvekili adayları, hükümete genel çizgileri ile yüklenmeye başlamışlardı. Onları dinleyen sıradan vatandaşlar, bazı temel maddelerin maliyetlerinin nasıl düşürüleceği, tarımsal ürün fiyatlarının nasıl arttırılacağı, iletişim ağının nasıl geliştirileceği, daha fazla istihdam ve daha iyi beslenmenin nasıl sağlanacağı, jandarma ve vergi tahsildarlarının baskılarının nasıl hafifletileceği ve toprak reformunun nasıl hızlandırılacağı gibi sadede ilişkin sorular sorduklarında aldıkları cevaplar sıklıkla "Önce özgürlüğümüzü elde edelim, gerisi kendiliğinden gelecektir" tarzında olmuştu.[35]

Demokrat Parti'nin 1947 yılının Ocak ayındaki ilk Genel Kurulu da partinin iktidara gelinirse takip edilecek spesifik politikalar üzerinde durmayacağı izlenimini verdi. Vurgusu değişse bile içeriği değişmeyen en gözde tema, Demokrat

[35] Kemal H. Karpat, *Turkey's Politics: The Transition to a Multi-Party System* (Princeton: Princeton University Press, 1959), s. 167.

Parti'nin takip edeceği uzun vadeli politika değil, genel olarak mevcut hükümetin felsefesi ve özel olarak aynı hükümetin gündelik faaliyetlerinin eleştirisi idi. Bu çizgide yazılmış parti programı pek tartışılmadan çabucak kabul edildi. Çoğunluk, bu programın Cumhuriyet Halk Partisi'nin programından farklı olup olmadığını, ülkenin uzun vadeli ihtiyaçlarına cevap verip vermediğini araştırmadı.[36] Demokrat Parti kongrelerinin özelliği, parti iktidarda değilken önemli konulardan ziyade hükümete karşı genel bir düşmanlık yaratmaya çalışmak ve parti iktidarda iken konuşmalarda aynı maksatla daima muhalefeti hedef almak idi.[37]

1950'den önceki yıllarda tartışılacak gerçek bir mesele bulamayan Demokratlar, hep geçmişe geri döndüler. Cumhuriyet Türkiye'sindeki ilk genel seçim olan ve hep Cumhuriyet Halk Partisi lehine bir ölçüde hile karıştırıldığı bilinen 1946 seçimleri sorusunu gündemde tuttular. Hükümet karşıtı duyguları canlı tutabilmek için Cumhuriyetçilerin bürokratik kanadını temsil eden Recep Peker'in politikalarına ve benzerlerine hücum ettiler.[38] Seçim kampanyaları da farklı değildi. Fikirler yerine kişilikler ön plandaydı. Yeni politikacılar, görüşlerini özellikle hükümeti eleştirirken güçlü bir biçimde ifade ederek "meşhur" oldular. Duygusal, etkili, güzel ve renkli konuşmaları ve hükümeti şiddetle eleştirmeleri, bu yeni bitme politikacıların kamuoyunda tanınmasına ve taraftar toplamasına yol açtı.[39]

Karpat, ayrıca, Demokrat Parti'nin ekonomide ağırlığı olan gruplardan nasıl bağımsız geliştiğinin üzerinde de durmuştu: "Tek parti rejimini hararetle savunan ve bu rejimin ganimetlerini toplamak isteyenlerin pek çoğu, şimdi de aynı bencil güdüler ile çok parti rejimini desteklemeye başladılar. Demokrasi lehinde tek parti günlerinin şiddetli ve tavizsiz üslubu ile ar-

[36] *Age.*, s. 181.
[37] *Age.*, s. 410-11.
[38] *Age.*, s. 236.
[39] *Age.*, s. 168.

gümanlarını ileri sürdüler; sanki mücadelenin tek amacı "tek parti rejimi"başlığını "çok parti rejimi" ile değiştirmek, baştaki kişileri işgal ettikleri koltuklardan uzaklaştırmak ve geri kalan her şeyi aynı bırakmaktı.[40] Demokrat Parti de iktisadi açıdan önemli toplum katmanlarını dikkate almadı ve Osmanlı-Türk devlet geleneğine uygun olarak sadece kitlelere hitap etmeye önem verdi."[41] Aracı konumunda olması gereken yapıların (*intermediary structures*) yokluğunda, kitleler de elbette kolayca yönlendirilebilirdi. Aslında Demokratlar aşkın devlete değil, bürokratik seçkinlere muhaliftiler. Bürokratik seçkinlerin yerini almaya çalıştılar; fakat siyasete bakışları ılımlı araçsalcılığa yatkın olmadığından, 1950'den sonra Türkiye'nin siyasal hayatı aşırı araçsalcılık ile aşkın devletin farklı biçimleri arasında gidip geldi.

Turan'ın belirttiği gibi, Türkiye'de siyasal kültür ile siyasal demokrasi arasında bir uyum yoktu. Siyasal hayatta nasıl yarışılacağı, muhalefete karşı nasıl davranılacağı ve parti ile hükümet arasındaki ayırımın nasıl gözlemleneceği konularında ortak bir görüş ve normlar bütünü bulunmuyordu.[42] Frey'in belirttiği gibi, Türk siyasetçileri iktidarı mutlak olarak algılama eğilimindeydi –iktidarı elinde tutanın sınırsız yetkiye sahip olduğu düşünülüyordu.[43] Bu durum, bürokratik seçkinler mer-

---

[40] *Age.*

[41] Şerif Mardin, "Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics?" *Daedalus*, 102 (1973), s. 184. Partiye sadakatin güçlü olmamasının, bir siyasal partiden diğerine kayda değer senatör ve milletvekili kaymalarının nedenlerinden biri bu olsa gerektir. Örneğin, 1961 ve 1965 yılları arasında, milletvekillerinin yüzde 24'ü ve senatörlerin yüzde 26'sı, bir partiden diğerine geçtiler. Bkz. Joseph S. Szyliowicz, "The Turkish Elections, 1965," *Middle East Journal*, 20 (1966), s. 478.

[42] İlter Turan, "The Evolution of Political Culture in Turkey," *Modern Turkey: Continuity and Change* in içinde, ed. Ahmet Evin (Opladen: Leske und Budrich, 1984), s. 97vd.

[43] Frederick W. Frey, "Patterns of Elite Politics in Turkey", *Political*

kezli siyaseti parti merkezli siyasete dönüştürme çabalarının sonucu idi. Demokratların Atatürkçü düşüncenin bürokratik yorumuna alternatif sunamamaları, diğer bir deyişle, yıkmakla meşgul olduklarının yerine geçebilecek yeni bir adab oluşturamamaları, rejimin zaman zaman partide yapılanmış *aşırı* aşkıncılığa kaymasına katkıda bulundu. Güneş'in, Türkiye'deki siyasal partilerin her zaman istediklerini yapabileceklerini ve hukuku istedikleri gibi yorumlayabileceklerini düşündükleri[44] görüşü bu çerçevede değerlendirilmelidir.

Konuya bu perspektiften bakıldığında, Ahmad'ın ileri sürdüğü bilmece çözülür. Ahmad, söz konusu bilmeceyi şöyle tarif etmiştir: "Devlete yaslanmayı başaramayan Demokratlar, kendilerinin ve haleflerinin bir fetiş haline getirdikleri *milli irade*'yi kendilerine bir bayrak olarak aldılar. Demokratların 1950-1960 döneminde, ezici bir çoğunluğa sahip oldukları halde neden bütün bir on yıl boyunca muhalefetle uğraştıklarını anlamak zordur."[45] Bürokratik seçkinlerin temsil ettiği devlet geleneği dolayısıyla Demokratların sahip olduğu "ezici çoğunluk" fazlaca önemsenmemiştir ve bu nedenle Demokratlar açısından millî irade bir fetiş haline gelmiştir. Nitekim Ahmad, bu durumun sonucu olarak Demokratların benimsedikleri stratejiyi şu şekilde belirtmiştir: "Bu... [milli irade anlayışı], Demokratları devlet kurumlarını tamamen denetimleri altına alma ve yalnızca kendi amaçları için kullanma hakkına sahip oldukları sonucuna götürdü."[46] Demokratlar, ancak siyasal meşruiyetin temellerini tamamen değiştirdiklerinde devletin bütün kurum-

---

Culture in the Middle East'ın içinde, ed. George Lenczowski (Washington, DC: American Enterprise Institute for Public Policy Research, 1975), s. 66-67.

[44] Turan Güneş, *Araba Devrilmeden Önce* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1983), s. 17.

[45] Feroz Ahmad, *The Turkish Experiment in Democracy (1950-1975)* (London: C. Hurst, 1976), s. 44.

[46] *Age.*

larını kendi amaçları uğruna kullanabileceklerinden millî iradeyi ön plana çıkarmışlardır.

Görüldüğü gibi, Demokratlar iktidarı bürokratik seçkinler ile paylaşmaya niyetli değillerdi. 1949 sonrası Federal Almanya'sında *Parteienstaat* (parti devleti) böyle yetki paylaşmasına gitmişti. Almanya'da "ödün" verilerek uzlaşmaya varılması, muhtemelen, bu ülkenin *Standestaat*, yani çevre seçkinlerinin iktidarı paylaşmaları geleneğinin sonucu idi.[47] Daha önce belirtildiği üzere, Osmanlı-Türk siyasal deneyimi, böyle bir gelenekten yoksundu; patrimonyalist bir gelenek içinde merkez çevreyi tamamen kendi etki alanı içinde tutuyordu. Çevre bu etki alanının dışına nasıl çıkabileceğini bilmiyordu. Bu nedenle, Demokratlar iktidara geldiklerinde eleştiriye karşı aşırı duyarlı idiler.[48] Eleştiriyi daima *icraat*larının değil, *meşruiyet*lerinin sorgulanması olarak algıladılar. Buna karşılık, muhalefetteki Cumhuriyet Halk Partisi de Demokratlara nefes alacak bir alan bırakma konusunda isteksizdi. Sonuç olarak, Türkiye'de 1950'den 1960'a kadar siyaset, iki büyük siyasal parti arasındaki bitmez tükenmez bir çekişmeden öteye gidemedi.[49] Bu siyaset biçimi sonraki dönemlerde de devam etti. 1973-1980 arasındaki dönemde siyasal partilerin her biri diğerini sistem karşıtı parti olmakla suçladı. Daha da fazla siyasal kargaşanın yaşandığı bu dönem aşağıda ele alınacaktır.

---

[47] Kenneth H.F. Dyson, *Party, State and Bureaucracy in Western Germany* (Beverly Hills: Sage Publications, 1977), s. 57-58.

[48] Roderic Davison, *Turkey* (Englewood Cliffs: Prentice-Hall, Inc., 1968), s. 154.

[49] Bu yıllarda parti liderleri arasındaki renkli fakat acımasız söz düellosu için bkz. Cem Eroğul, *Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1970).

III

Dodd, Demokrat Parti'nin, "liberal ve demokratik bir rejimde de görülen sınırlamalara yeterli itinayı göstermeden" halkı siyasal hayata dâhil ettiğine işaret ederken önemli bir noktaya parmak basmıştır.[50] Osmanlı-Türk siyasal gelişiminde siyasal etkinliğe sahip aristokrasi ve/veya girişimci orta sınıflar gibi hükümete yöneltilen talepleri belli bir süzgeçten geçirecek aracı yapıların bulunmaması dolayısıyla Cumhuriyet döneminde bürokratik seçkinler, Atatürkçü düşüncenin bürokratik yorumunu benimsemişler ve o çizgide "aracı kurum" rolü oynamaya soyunmuşlardır. Bu durumun sonucu olarak Demokratlar bürokratik seçkinlere karşı cephe almışlar, ancak bunu yaparken iktisadi açıdan önemli grupların desteğine sahip alternatif bir dünya görüşü ile ortaya çıkmamışlardı. Böylece, bürokratik seçkinlerin siyasal hayatta oynadığı etkin rolün azalması ile birlikte rejimin ya uçsal aşkıncılığa ya da gene uçsal araçsalcılığa kayma tehlikesi ortaya çıkmıştı.

Şimdi parti-merkezli bir siyasal hayat çerçevesinde bürokratik seçkinler karşıtı görüşleri savunan bir siyasal parti çoğunluğu kazanıp, hükümeti ele geçirmesi durumunda, rejim neredeyse tamamen aşırı aşkıncılığa dönüşebilirdi. Bu durum, 1950'lerin sonlarına doğru Demokrat Parti hükümetinin otoriter bir politika izlemeye başlaması ve hattâ zamanın muhalefet partisini kapatmaya meyletmesi ile gerçekleşti. Bir siyasal partinin çoğunluğu kazanamaması, tek başına hükümet kuramaması ve koalisyon üyelerinin hayati konularda uzlaşmaya varamaması durumunda ise rejim neredeyse tamamen aşırı araçsalcılığa meyledebilirdi. Bu durumla da 1973-1980 döneminde karşılaşıldı. Dolayısıyla şimdi, bürokratik seçkinlerin, siyasal hayatta etkinliklerini nasıl kaybettiği konusunu ele almamız gerekiyor.

---

[50] C.H. Dodd, *Democracy and Development in Turkey* (Beverley: The Eothen Press, 1979), s. 10.

1950'den sonra Kemalist düşüncenin bürokratik yorumu ve onun kurumsallaştırdığı devlet üç cephede tehdit altındaydı: (1) Bürokratik seçkinlerin bölünmesi, (2) sivil bürokrasinin siyasallaşması ve (3) Cumhuriyet Halk Partisi'nin merkezdeki yerini terk edip çevreye geçmesi.

Daha önce belirtildiği üzere, 1950'ler boyunca akademik entelijansiya, bürokratik seçkinlerin devletin bürokratik yorumu fikrini benimsemesini sağlamışlardı. Akademik entelijansiya, 1950'lerde *Forum* dergisi etrafında toplanarak özellikle "sekülarizm" ve "siyasal demokrasi" konularında birleşik bir cephe oluşturmuşlardı. Fakat 1960'ların ilerleyen yıllarında, bu entelijansiyanın değişik üyeleri ideolojik yelpazenin soldan sağa uzanan çizgisinin değişik noktalarında yerlerini aldılar. Artık başkalarına belirli ortak değerleri telkin edebilecek bir ittifak oluşturmuyorlardı.[51] Bu durumda Atatürkçü düşünce yavaş yavaş yıpranmaya başladı.

Türkiye siyaseti üzerine yapılan bir çok çalışmada bu aşınmadan söz edilmiş olduğu daha önce belirtilmişti. Örneğin Frey, "Kemalist paradigmanın tükendiğini"[52] ileri sürmüş, Mardin, "seçkinciliğe aday olanların dünya görüşlerini şekillendirebilecek olan Kemalist ideolojinin eski gücünü kaybettiğini"[53] belirtmiştir. Tahmin edileceği gibi etkisini kaybetmeye başlayan, Atatürkçü düşüncenin bürokratik yorumu olmuştur. Bu duruma Karpat şöyle temas etmiştir: "Ortaya çıkmakta olan bir millî devletin ihtiyacını karşılamış olan Kemalizm, bütünü itibariyle hâlâ hâkim ideoloji olmasına rağmen *iktisadi ve toplumsal baskılar* sonucunda güncelliğini yitirmiştir."[54] Tachau

[51] *Age.*, s. 61.

[52] Frey, "Patterns of Elite Politics in Turkey", s. 10.

[53] Şerif Mardin, "Youth and Violence in Turkey", *European Journal of Sociology*, 19 (1978), s. 246-247.

[54] Kemal H. Karpat, "Introduction to Political and Social Thought in Turkey", *Political and Social Thought in the Contemporary Middle East*'ın içinde, ed. Kemal H. Karpat (New York: Praeger, 1968), s. 298.

da, bu konuda şu gözlemde bulunmuştur: "Meşrulaştırıcı [bir] formül [olan Kemalizm], hatırı sayılır derecede tartışılır bir duruma gelmiştir. Ana boyutlarından olan cumhuriyetçilik ve milliyetçilik ilkelerine karşı çıkılmamıştır, [ancak] halkçılık ve laiklik ilkeleri ihtilaflı hale gelmiş, devletçilik ve inkılâpçılık ilkeleri sert tartışmaların ve temel anlaşmazlıkların konusu olmuştur."[55]

Sadece 1960'lar süresince değil, daha sonra da "Atatürkçülük" hâkim siyasal ideoloji olarak kaldı. Fakat genelde diğer fikrî yaklaşımlar ve ideolojiler için bir kılıf oldu; radikaller de dâhil olmak üzere her grup "Atatürkçülüğü" kendi amaçlarına uyacak biçimde yorumladı. 1960'ların başında sosyal adaleti savunan sosyalist yeni-devletçiler (*neo-etatists*) kendi sosyalizmlerinin komünizmden çok farklı olduğunu ve "Atatürkçülüğe" dayandığını söylediler.[56] Benzer biçimde, radikal, solcu-devrimci, haftalık bir dergi olan *Türk Solu*'nun yazarları da "milliyetçiliği", "ulusal bağımsızlık" ile eş tutarak, "Atatürkçülüğün" ayrılmaz bir ekseni olarak sundular. Bu grup tarafından milliyetçilik, "bağımsızlık" ve "devrim"e taraftar olma biçiminde tanımlandı ve "milliyetçiler" Türkiye'deki "sömürgecilerin sömürüsüne" karşı mücadele vermeye çağrıldı.[57] Sağcı-dinci gruplar da "Atatürkçülüğü" kendi düşüncelerine uygun biçimde yorumlayıp, siyasal yönelimlerini meşrulaştırmaya çalıştılar. Milliyetçi Hareket Partisi'ni destekleyen haftalık (daha sonra iki haftada bir çıkan) *Devlet* dergisinin manşetinde Atatürk'ün bir deyişi olan "Ey Türk, kendine dön" cümlesi kullanılmıştı. Bu partinin lideri (Alparslan Türkeş) bir Nazi ve faşist olmakla suçlandığında *kendisinin* tek doğru Atatürkçülük yorumuna

---

[55] Frank Tachau, *Turkey: The Politics of Authority, Democracy, and Development* (New York: Praeger, 1984), s. 62.
[56] Jacob M. Landau, *Radical Politics in Modern Turkey*, (Leiden: Brill, 1974), s. 55.
[57] *Age.*, s. 107.

sahip olduğunu iddia etmişti.[58] Ayrıca, Atatürk'ün iyi bir Müslüman olduğunu titiz alıntılar ile kanıtlamaya çalışan gruplar da bulunmaktaydı.[59]

Bu dönemde tanık olunan diğer önemli bir gelişme de bürokratik seçkinlere karşı olan siyasal partilerin, bu grubun üyelerini siyasallaştırmaya çalışarak devlet yerine hükümetteki siyasal partiye sadakat göstermelerini sağlamak için girdikleri çaba idi. Demokratlar, bekleneceği gibi, akademik entelijansiyanın bürokratik seçkinleri tâbi tuttuğu toplumsallaşma sürecini coşkuyla karşılamamıştı. Bu tepki çeşitli vesilelerle dile getirildi. Akademik özgürlüğü sınırlandıran bir kanun geçirildiğinde, bir öğretim üyesi, (aile dostu olan) bir milletvekiline neden bu tasarıyı desteklediğini sorduğunda şu cevabı almıştı: "Okulunuzda yaydığınız fikirlere katlanamıyorum. Buna dur demek istiyorum."[60] Benzer bir ifade, zamanın Başbakanı tarafından da kullanılmıştı.[61]

Demokrat Parti hükümeti akademik özerkliği sınırlayan üç kanun geçirdi. 6185 sayılı Kanun, üniversitelerin, bütçeleri üzerindeki yetkilerini kısıtladı. 6422 sayılı Kanun, hükümetin yirmi beş yıldan fazla hizmet vermiş memurları emekliye ayırabileceğini hükme bağladı. 6435 sayılı Kanunla birlikte, bütün hükümet çalışanları kendilerini atayan yetkili tarafından, temyiz hakkı olmaksızın işten çıkarılabilir hale geldi. Bizzat Milli Eğitim Bakanına "gerekli görülen durumlarda" Üniversite profesörlerini geçici olarak görevden uzaklaştırma hakkı verildi.[62] Ayrıca, üniversitede öğretim üyesi olmak ve kalmak için gere-

---

[58] *Age.*, s. 210.

[59] *Age.*, s. 177.

[60] Irwin Ross, "From Atatürk to Gürsel –What Went Wrong in Turkey", *New Leader*, 5 Aralık 1960, s. 17.

[61] Muammer Aksoy, "Üniversite Hâdisesi ve Başbakan", *Forum,* 15 Şubat 1957, s. 11.

[62] Turhan Feyzioğlu, "Devlet Personel Kanunu, III", *Forum,* 15 Eylül 1955, s. 9.

ken niteliklerden birinin, kişinin kendisini "bilimsel ve eğitici konularda çalışma" ile sınırlaması ve "aktif, partizan siyaset" ile ilgili olmaması olduğu da kanunla hükme bağlandı.[63]

1954 yılından sonra, Üniversiteler ile hükümet arasındaki çekişme şiddetlendi ve 6435 sayılı Kanun en azından dört durumda uygulandı. 1954 yılında Profesör Bülent Nuri Esen'in işine son verildi. Esen, hükümetin uygulamalarını "demokrasi" değil "kakokrasi" olarak adlandırmıştı. 1955 yılında Profesör Osman Okyar, görevden alındı. Okyar, hükümetin iktisadi politikalarını eleştiren bir makale yazmıştı. 1956 yılında, hükümeti sürekli ve sözünü sakınmayan bir biçimde eleştiren Profesör Hüseyin Naili Kubalı'ya işten el çektirildi. Aynı yıl, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dekanı Profesör Turhan Feyzioğlu, yeni Akademik Yıl açılış konuşmasında hükümeti, İktisat Doçenti Aydın Yalçın'ın terfisini reddi nedeniyle eleştirdiği için görevden alındı (Yalçın'ın eşi 1954'ten 1965'e kadar *Forum* dergisinin sahibi ve yayıncısıydı).[64] Demokratlar, kendilerini destekleyeceklerini ümit ettikleri yeni üniversiteler de kurdular.[65]

Yeni siyasal seçkinlerin bu yıllarda sivil bürokrasiye karşı benimsedikleri stratejinin iki amacı vardı. Birincisi, sivil bürokratların siyasal yapılanma içindeki etkisini azaltmaktı. Bu

---

[63] Walter F. Weiker, *The Turkish Revolution, 1960-1961: Aspects of Military Politics* (Washington, D.C.: The Brookings Institution, 1963), s. 50.

[64] Feyzioğlu, "Devlet Personel Kanunu, III", s. 48-50. *Forum*'un sahibi, 1965'ten sonra iki kere değişti. Derginin yayın hayatı Haziran 1970'de sona erdi. Yalçın'lar 1980'lerin başında *Yeni Forum* dergisini tekrar çıkarmaya başladılar.

[65] Ankara'daki Orta Doğu Teknik Üniversitesi kuruluş aşamasında, Demokratların üniversitesi olarak bilinirdi. Bu kurumun erken tarihi için bkz. Metin Heper, *Decision-Making in the Middle East Technical University* (Ankara: Middle East Technical University Publication, 1973), Birinci Bölüm.

çizgide attıkları ilk adım, nitelikli kişilerin sivil bürokrasiye katılmalarını engellemek için memurları maddi açıdan zayıflatmaktı. 1950 ile 1965 arasında devlet memurlarının maaşlarının alım gücü yarı yarıya azaltıldı.[66] Diğer bir taktik ise bürokrasinin kendilerine karşıt kararlarını hemen her zaman tersine çevirerek sivil bürokrasiyi etkisiz kılmaktı. Siyasal seçkinler, bürokratik seçkinlerin bir inisiyatifini engellemek değil de kendileri bir işe soyundukları durumlarda geleneksel sivil bürokrasiyi atlayarak meydana getirdikleri alternatif bürokrasi kanallarını kullanmayı tercih ettiler. Bu amaçla, devletçi politikaya soğuk bakmalarına rağmen Demokratlar, yeni devlet iktisadi teşebbüsleri kurdular.[67]

1960 sonrası dönemde bürokrat-siyasetçi çatışması, Demokrat Parti'nin halefi olan Adalet Partisi'nin 1965 yılında iktidarı ele geçirmesi ile yeniden gündeme geldi. Adalet Partisi de doğal olarak hâlâ Atatürkçü düşüncenin bürokratik yorumuna sempati duymakta olan bir sivil bürokratik kadroyu miras almıştı. 1960'ların sonunda ve 1970'lerde üst düzey bürokratik konumlarda bulunan ve kendisinin bu bürokratik seçkinler grubunun üyesi olduğunu ifade eden Bener, 1960 askerî müdahalesinin hemen öncesinde Maliye Bakanlığı'nda "açıkça Demokrat Parti tarafını tutma cesaretini gösterecek" tek bir memurun bulunmadığını hatırlar.[68] O yıllarda söz konusu bakanlıkta çalışanlar, muhalefetteki Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) lideri olan İsmet İnönü'nün Büyük Millet Meclisinde yapmış olduğu ve hükümet tarafından yayınlanması yasaklan-

[66] Korkut Boratav, "1950-1965 Döneminde Tarım Dışındaki Emekçi Gruplar Açısından Gelir Dağılımındaki Değişiklikler", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 23 (1969), 201-229.

[67] Andrew Mango, "Turkey: Helping a Developing Democracy", *The Washington Quarterly*, 2 (1979), 120-124.

[68] Erhan Bener, *Bürokratlar, Cilt II* (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1978), s. 179.

mış olan konuşmalarının kopyalarını çoğaltmak ve dağıtmak ile meşguldüler.[69]

1960'lar boyunca bürokratlar, Adalet Partisi'nin daha "liberal" yönelimleri ile çatışacağı kesin olan Atatürkçü düşüncenin bürokratik yorumunun önceleri daha solcu ve daha sonraları ilâveten sağcı yorumlarını benimsemeye başladılar. Bu konuda Bener'in yaptığı ve daha önce değindiğimiz bir gözlemi durumu açıkça ortaya koymuştur: "1963 yılında, [Maliye Bakanlığı'ndaki] Hazine'ye [Genel Müdürlüğü] yeni bir Genel Müdür atandı. Tipik bir Atatürkçüydü: *radikal* toplumsal fikirleri vardı."[70]

Adalet Partisi, 1973 sonrası dönemle kıyaslandığında sivil bürokrasideki muhaliflerine karşı oldukça ılımlı bir tutuma sahip olmasına rağmen, gene de "solcu" ve/veya Cumhuriyet Halk Partisi taraftarı devlet memurlarını tasfiye etmeye çalıştı. Türkiye bağlamında hem daha önce hem de o dönemde "tasfiye"ler, hemen her zaman aktif bir idari görevden alınıp ya hiçbir zaman danışılmayan bir danışma kuruluna ya da hiçbir önemi olmayan bir başka kurula nakil şeklinde yapılırdı. Bu kişilerden boşalan görevlere ise halihazırda böyle kadrolarda bulunan ve hükümet partisinin görüşlerini destekleyen kişiler getirilirdi.

1960'lar boyunca, Türkiye siyasal hayatında önemli değişimler meydana geldi. İktisadi kalkınmanın neden olduğu köyden kente göç, kentleşme, 1961 Anayasası'nın yol açtığı "liberal" siyasal ortam ve dolayısıyla ortaya çıkan ideolojik bölünmeler gibi toplumsal, siyasal ve düşünsel değişimler siyasal partilerin felsefe ve tutumlarına da yansıdı. Sonuç, ideolojik kutuplaşma ve siyasal bölünme oldu. Bu durum, siyasal hayatta önemli rol oynayan iki büyük siyasal partinin –Adalet Partisi'nin ve

---

[69] *Age.*
[70] *Age.*

CHP'nin– arasında derin bir uçurum yarattı ve sonunda siyasal rejimin temellerini zayıflattı.[71]

Siyasal hayattaki kutuplaşma kaçınılmaz olarak bürokratlara da yansıdı. Turan'ın belirttiği gibi, "Özellikle üst düzey bürokratların siyasal görüşleri, 1961'den sonra daha da çeşitlendi. Bu bürokratların görüşlerinin şimdi daha geniş bir yelpazeye yayılması siyasal partilerin,... bürokratlara... 1950-1960 döneminden daha fazla güvensizlik duyma eğilimini arttırdı."[72] Nitekim o devirde bir bürokrat olan Bener, "1950'lerde, siyasal meseleleri 1970'lerdeki kadar çok tartışmadıklarına" işaret eder. Türkiye'de sivil bürokratların hangi dönem olursa olsun siyaseti tartışmamaları tahayyül edilemez; Bener, 1970'lerde sivil bürokratların daha çok sol ve daha az sağ radikal boyutlar yükledikleri çeşitli Atatürkçü düşünceler etrafında gruplaşmalara başlamış olmalarına temas ediyor olmalıdır. Örneğin, 1970 yılında, Türkiye Kamu Çalışanları Sendikaları Konfederasyonu, hükümetin "altyapısal devrimler" gerçekleştirmesini ya da istifa etmesini istiyordu.[73]

Türkiye'nin siyasal hayatının bu evresinde de bürokratik seçkincilik eğilimi devam etti. Ancak bürokrasi eski ideolojik homojenliğini kaybetti. Dolayısıyla bürokratların siyasal hayatı kendi tercihleri doğrultusunda etkileme güçleri zayıfladı.[74] Bu

---

[71] Kemal H. Karpat, "Turkish Democracy at Impasse: Ideology, Party Politics and the Third Military Intervention", *International Journal of Turkish Studies*, 2 (1981), s. 31.

[72] İlter Turan, "The Recruitment of Cabinet Ministers as a Political Process: Turkey, 1946-1979", Seventh Annual Congress of the Middle East Studies Association of North America, Chicago, Illinois, 3-6 Kasım, 1983'e sunulan tebliğ, s. 17-18.

[73] Cahit Tutum, *Türkiye'de Memur Güvenliği* (Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayını, 1972), s. 131.

[74] Turan, "Cyclical Democracy: The Turkish Case", s. 10. Ayrıca bkz. Metin Heper, "Ekonomi ve Sosyal Gelişme Sürecinde Bürokrasi: Bir Tipoloji ve Bazı Düşünceler", *Amme İdaresi Dergisi*, 13 (1980),

gelişmelerin tesiri ile güvenlik güçleri gibi çok önemli kamu kuruluşları da siyasallaşmaya başladı. Lewis, "Eğer savcılar ve emniyet güçleri kızıl öcüleri kovalamak işi ile bu kadar meşgul olmasalardı gerçek teröristleri kontrol altına almakta daha başarılı olacaklardı" gözleminde bulunmuştu.[75] Daha da kötüsü, en yüksek mahkeme olan Anayasa Mahkemesi de dâhil olmak üzere partizanlığın mahkemelere yayıldığı söylentileri idi. Bu konuda Lewis, "siyasi suçluların, aleyhlerine açık seçik deliller olmasına rağmen, ya beraat ettirildiklerini ya da en çok komik cezalara çarptırıldıklarını" ileri sürüyordu.[76] Dodd, aynı iddiayı Anayasa Mahkemesi için yapıyor, yüksek mahkemenin partizanlaşma örnekleri verdiğinden söz ediyor ve şöyle yazıyordu: "Sadece ordunun değil başkalarının da gözünde bilgelikten yoksunluğun bazı örnekleri, 1973 seçimlerinden sonra kurulan ilk hükümetin eylemleriydi. Söz konusu hükümet, Millet Meclisine çoğu sol kanattan 4000 siyasi mahkûmun salıverilmesi önerisini yapan kısa ömürlü (Ocak-Eylül 1974) Cumhuriyet Halk Partisi-Milli Selamet Partisi koalisyonuydu. Önerinin reddedilmesine rağmen (bazı Selamet Partisi milletvekilleri karşıt oy kullanmıştı), Anayasa Mahkemesi, konuyu usul açısından inceleyerek mahkûmların salıverilebileceğine karar verdi. Bu olay, sadece hukukçular değil fakat ordu da dâhil olmak üzere daha geniş çevrelerce sadece büyük bir siyasal partinin değil, daha da kötüsü, tarafsız olması ve doğru karar vermesi beklenen anayasal bir organın da aşırıcılığı teşvik ettiği şeklinde anlaşıldı. Hiçbir anayasal organ daima siyasetin üzerinde kalamaz; fakat siyasal istikrarsızlığın kol gezdiği bir dönemde Anayasa Mahkemesinin siyasal baskılara bu kadar açık olması,

---

s. 73-77.

[75] Geoffrey Lewis, "Political Change in Turkey since 1960", *Aspects of Modern Turkey*'nin içinde, ed. William M. Hale, (London: Bowker, 1976), s. 18.

[76] *Age.*

Türkiye'nin liberal demokratik siyasal sisteminin itibarını zedelemiştir."[77]

Bu gelişmeler, siyasal partileri, devleti ele geçirmeye sevk etti. Partiler, bu çabalarında ideolojik taraftarları ile birlikte hareket ettiler. Ayrıca, özellikle 1973 yılından itibaren, Kalaycıoğlu'nun "ahlâksız particilik" olarak adlandırdığı süreç süratle işlemeye başladı.[78] Türkiye, 1973'ten 1980'e kadar koalisyon hükümetlerince yönetildi. Bu koalisyonlar döneminde, hükümet ortaklarının her biri sınırsız himayecilik (*patronage*) ve kayırma (*nepotizm*) politikaları benimsedi.[79] Bürokratlar, Türkiye'nin siyasal hayatında daha önce hiç rastlanmadığı ölçüde yerlerinden yurtlarından edildiler. Koalisyonları oluşturan siyasal partiler, sivil bürokrasinin üst düzeylerine kendi adamlarını atama ile yetinmedi; bürokrasinin alt kademelerinde de aynı olgu ile karşılaşıldı. Ek olarak, binlerce yeni sivil bürokrasi kadrosu yaratıldı. Her bakanlık, sanki belli bir siyasal parti tarafından mülk edinilmiş gibi bütünüyle o partinin tasarruflarına bırakıldı.

En önemli görevlere, çoğunlukla partilerin ideolojik yaklaşımlarını paylaşan müfrit taraftarlar getirildi. Polis ve diğer emniyet konuları ile ilgili devlet kurumları da bu hengâmeden nasiplerini aldılar.[80] İşler o derecede çığırından çıktı ki, bazen

---

[77] Dodd, *The Crisis of Turkish Democracy*, s. 25-26.

[78] Ersin Kalaycıoğlu, "Elite Political Culture and Regime Stability: The Case of Turkey", The Conference on "The Centennial of Mosca's Theory of the Ruling Class", Northern Illinois University. Dekalb, Illinois, 7-9 Eyül 1981'de sunulan tebliğ, s. 20.

[79] Metin Heper, "Recent Instability in Turkish politics: End of a Monocentrist Polity?" *International Journal of Turkish Studies*, 1 (1979-1980), s. 105-106.

[80] Charles Patmore, "Türkeş: The Right's Chosen Leader", *New Statesman*, 6 Nisan 1979, s. 478; Morris Singer, "Turkey in Crisis", *Current History*, 80 (1961), s. 28; Kenneth MacKenzie, *Turkey Under the Generals* (London: Conflict Studies, No. 126, 1981), s. 8; Karpat,

bir bakanın yerine aynı partiden bir başka bakan gelse bile bürokratik görevlerde *toptan* değişiklikler yaşandı.[81] Hükümetler, bu siyasi atamaları çeşitli yasal kisvelere büründürdükleri veya geçerli kanun ve yönetmeliklerdeki boşluklardan yararlandıkları için Danıştay da büyük ölçüde etkisiz kaldı.[82] Bu durumun sonucu olsa gerek zaman zaman bürokrasi koridorlarında bürokratlar arasında yumruklaşmalar dahi görüldü.[83] Cumhurbaşkanı, siyasal partileri sınırlamaya çalıştı fakat Anayasa kendisine atamalarda sadece erteleme gücü verdiğinden ve zamanın Cumhurbaşkanı (Fahri Korutürk) bu konularda daha başka yollara başvurmayı tercih etmediğinden çabaları sonuçsuz kaldı.

Böylece, 1973 sonrasında sivil bürokrasi kadrolarında değişim yüksek düzeylere ulaştı. 1962-1974 arasındaki dönemde, kamu iktisadi teşebbüslerinde genel müdürlerin görevde kalma süresi ortalama 3.5 yıl iken, 1974-1980 arasındaki dönemde bu süre 1.7 yıla indi. Valiler için ise bu süreler sırasıyla 3.1 ve 1.5 yıl oldu.[84] Cumhuriyet Halk Partisi'nin Bağımsızlar ile oluşturduğu, 17 Ocak 1978'den 1 Ağustos 1978'e kadar süren koalisyonunda, 206 üst düzey memur[85] mevcut görevlerinden alınmış ve söz konusu diğer görevlere 320 memur atanmıştı.

"Turkish Democracy at Impasse: Ideology, Party Politics, and the Third Military Intervention", s. 38-40.

[81] Cahit Tutum, "Yönetimin Siyasallaşması ve Partizanlık", *Amme İdaresi Dergisi,* 9 (1976), s. 29.

[82] Sait Güran, *Memur Hukukunda Kayırma ve Liyakat Sistemleri* (İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1980), s. 272 vd; Cahit Tutum, "Türk Personel Sisteminin Sorunlarına Genel Bir Yaklaşım", *Amme İdaresi Dergisi* 13 (1980), s. 103.

[83] Refik Çulpan, "Bürokratik Sistemin Yozlaşması", *Amme İdaresi Dergisi,* 13 (1980), s. 33.

[84] *Age.*, s. 290.

[85] Müsteşar, müsteşar yardımcısı, genel müdür, genel müdür yardımcısı ve valiler.

Adalet Partisi'nin azınlık hükümeti olduğu 1 Aralık 1979 ile 1 Mayıs 1980 arasındaki dönemde bu rakamlar sırasıyla 1223 ve 1367 idi.[86]

Devletin yapılandığı bürokratik seçkinlerin siyasal hayatta büyük ölçüde etkisizleştirilmelerini, devletin diğer kalesi olmuş olan Cumhuriyet Halk Partisi'ndeki değişim takip etti. Atatürk tarafından kurulan ve onunla özdeşleştirilen bu partinin başta İsmet İnönü olmak üzere üst düzey kadroları, bürokratik seçkinler ile birlikte uzun süre Cumhuriyetçi devletin kollayıcıları rolünü üstlenmişlerdi. Bu nedenle Turan, Cumhuriyet Halk Partisi'ni, rasyonalist-modernist bir ideolojiye sahip ve dolayısıyla siyaseti, modern bir toplum yaratılması için araç gibi gören bir parti olarak tanımlamıştır. Turan, partiyi Atatürk'ün ayrılmaz bir parçası olarak görmüş, "ideoloji"sinin ve siyaset anlayışının Atatürk'ün görüşlerine paralel olduğunu ileri sürmüştür.[87] Sunar da söz konusu partinin, halkın çıkarlarına kayıtsız bir seçkin koalisyonu olduğunu belirtmiştir.[88]

Devletin kollayıcısı olarak Cumhuriyet Halk Partisi'nin, ordu dâhil toplumun bazı kesimlerinin gözünde hep itibarı olmuştu. Nitekim, 1960 müdahalesinden sonra ordu Demokrat Parti'yi kapatırken Cumhuriyet Halk Partisi'ne dokunmamıştır. Ordu, Atatürk'ün yakın arkadaşı olan ve o sıralarda hâlâ partinin lideri olan İsmet İnönü'ye her zaman özel bir güven duymuş ve kendisine saygı ile yaklaşmıştır.

1960'ların sonu ve 1970'lerin başlarında İnönü, devlet için tek başına son savaşı veren yalnız savaşçı görünümünde idi. 1960'larda Türkiye'ye tehdidin, o sıralar Türkiye İşçi Partisi tarafından temsil edilen soldan ve henüz siyasal açıdan örgütlen-

---

[86] Bülent Ardanıç ve Turgay Ergun, "Siyasal Nitelikli Yüksek Yönetici Atamaları", *Amme İdaresi Dergisi*, 13 (1980), s. 11.

[87] Turan, "The Evolution of Political Culture in Turkey", s. 98.

[88] İlkay Sunar, "A Preliminary Note on the Politics of Civil Society Formation in Turkey", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 38 (1973), s. 57-81.

memiş olsa da kendisini Adalet Partisi içerisinde gösteren aşırı sağdan gelebileceğini düşündü. 1965-1971 yıllarında, Adalet Partisi Başkanı ve Başbakan Süleyman Demirel aynısını sağda yapmayı kabul ettiği takdirde, İnönü de kendi partisini aşırı sola karşı siper yapacağını ilân etti.[89] Demirel bu öneriyi reddetti ve Demirel daha sonra birçok defalar "hiç kimse bana milliyetçilere karşı olduğumu söyletemez" dedi. İnönü, 1971 askerî müdahalesini takiben yıkıcı faaliyetleri önlemek için Anayasa'da yapılması düşünülen değişiklikler belli olduktan sonra da kendi partisine, "Önümüzde iyi niyetle önerilmiş bir plan var; öngörülen değişikliklerin gerçekleştirilmesine yardım ederek iyi niyetimizi gösterelim" dedi.[90]

O dönemde Parti'nin Genel Sekreteri ve daha sonra Başkanı olan ve daha sonraları Başbakanlık yapan Bülent Ecevit, İnönü'nün önerisini reddetti ve bir süre sonra Genel Sekreterlikten istifa etti. Ecevit, 1970 Muhtırası'nın son tahlilde bizzat Cumhuriyet Halk Partisi'ne karşı verilmiş olduğunu ileri sürdü; eğer müdahale yapılmamış olsaydı bir sonraki seçimleri CHP kazanacaktı dedi.

Ecevit'in öngörüsü doğru çıkabilir miydi sorusu burada önemli değildir. Önemli olan, Ecevit'in İnönü'ye karşı çıkışıdır. Çünkü Ecevit'in bu davranışı aslında birkaç yıl önce başlamış olan bir dönüşümün yeni bir kilometre taşı idi. Ecevit'in Genel Sekreterliği sırasında Cumhuriyet Halk Partisi yeni seçim stratejileri denemeye başlamış ve parti, "patron-müşteri kavramına yakın duran köylü ağırlıklı toplum"da başarılı olabilecek siyasal taktik arayışlarına girişmişti.[91] Önceleri, siyasette böylesi bir yaklaşım 1950'lerde Demokrat Parti'de ve 1960'lar ve 1970'lerde Adalet Partisi'nde gözlemlenmişti.

---

[89] Ahmad, *The Turkish Experiment in Democracy 1950-1975*, s. 253.
[90] *Age.*, s. 314.
[91] Sabri Sayarı, "Political Patronage in Turkey", *Patrons and Clients in Mediterranean Societies*'in içinde, ed. Ernest Gellner ve John Waterbury (London: Duckworth, 1977), s. 11.

Şimdi Cumhuriyet Halk Partisi, bir sınıf partisine dönüştürülmek isteniyor ve dolayısıyla Aytür-tipi geleneksel sivil bürokratik seçkinler ve onların yaklaşımları ile bağların koparılmasına çalışılıyordu. Daha da önemlisi, bu ordu ile Cumhuriyet Halk Partisi arasına bir duvar örme girişimi idi.[92] İnönü'nün parti başkanlığından istifası ve yerine Mayıs 1972'de Ecevit'in geçmesi bu süreci hızlandırdı ve Cumhuriyet Halk Partisi saflarında devlete desteğin çok önemli bir öğesinin ortadan kalkmasına sebep oldu.[93] Ecevit, 1973 seçim kampanyasında "servet halka aittir, devlet de öyle" diyecekti. Ecevit'in kastettiği, Atatürk'ün "halkın devleti" kavramsallaştırmasının tamamen tersiydi; Ecevit, bürokratik seçkinlerin devlet seçkinciliği konumlarını isabetsiz buluyor ve bu duruma cephe alıyordu.

Bu yeni yaklaşımı ile Ecevit, 1973 Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde ordunun adayını engellemek için Demirel ile işbirliği yaptı; Ecevit ve taraftarları bu şekilde hareket ederlerken yetkileri sınırlandırılmamış sivil hükümetleri tekrar iktidara getirebilmeyi hedeflediler. Ecevit'in aşırı ögeleri de içeren örgütlü işçi kesimine oldukça yakın olması ve onun demokratik sosyalizm çizgisi, partiyi gözle görülür biçimde merkezden sola taşıdı ve ilk defa partinin devlet otoritesini hiçe sayabilecek olan toplumsal gruplar ile ittifak yapmasına yol açtı. 1970'ler boyunca siyasal kutuplaşmanın artmasına ve işçi hareketinin zaman zaman şiddete başvurmasına paralel olarak, Cumhuriyet Halk Partisi geleneksel devlet kollayıcılığı rolünden giderek uzaklaştı.[94]

---

[92] Kemal H. Karpat, "The Military and Its Relation to the State and Democracy", *Die Türkische Krise*'in içinde, (Bonn: Friedrich Ebert Stiftung, 1981), s. 118 vd.

[93] Bu gelişmeler ile ilgili olarak bkz. William Hale, *The Political and Economic Development of Modern Turkey* (London: Croom Helm, 1981) s. 117 vd, özellikle s. 119.

[94] Frank Tachau ve Metin Heper, "The State, Politics and the Military in Turkey", *Comparative Politics* 16 (1983), s. 31. Ayrıca bkz.

IV

Yukarıda, bürokratik seçkinlerin siyasal etkinliğinin zayıfladığı ölçüde siyasal rejimin kolaylıkla ya aşkıncılığın ya da araçsalcılığın aşırı biçimlerine kayabileceği ileri sürüldü. Bunun nedeni, Osmanlı-Türk hayatında siyasal aracı yapıların, aristokrasi ve/veya siyasal etkinliği olan girişimci orta sınıfın bulunmamış olmasıdır. Gene yukarıda bürokratik merkezin yıpranmasının devlet seçkinlerinin yerine geçmeye heveslenen çevrenin siyasal temsilcilerinin hareketsizliği ile birleştiğinde, rejimin kolaylıkla aşırı araçsalcılığa, yani işlevselliğini yitirmiş bir çoğulculuğa kayabileceği belirtildi. Bu gelişmeler Türkiye'de, üniversiteler, sivil bürokrasi ve Cumhuriyet Halk Partisi çerçevesinde faaliyet göstermiş olan bürokratik entelijensiyanın siyasal hayatta etkisini büyük ölçüde kaybetmesini takiben ortaya çıkmıştır.

Ecevit'in Cumhuriyet Halk Partisi'nin siyasal yaklaşımını yeni bir mecraya sokma çabaları ile birlikte Cumhuriyet tarihinde ilk defa iki büyük siyasal parti arasında özgün bir ideolojik farklılaşma meydana geldi. Bu, kritik bir gelişmeydi çünkü bürokratik entelijansiya ile yeni siyasal seçkinler arasındaki süregiden mücadeleye rağmen, Türkiye daha önce 1970'lerdekine benzer bir siyasal kriz yaşamamıştı. Daha önce böyle bir kriz ile karşılaşılmamış olmasının temel nedeni, Adalet Partisi'nin "resmî" siyasal felsefeye tamamen karşı çıkmamış olması idi. Genelde, Adalet Partisi Demokrat Parti'nin temel felsefesini devam ettirmişti. Demokrat Parti'nin kurucuları ve liderleri Cumhuriyet Halk Partisi'nin önde gelen ve/veya tanınmış üyeleriydi.[95]

Karpat, 'The Military and its Relation to the State and Democracy,' s. 113.

[95] Güneş, Demokrat Parti ile Cumhuriyet Halk Partisi arasında radikal solcu ve sağcı eğilimlere karşı ortak bir cephe oluşturma konusunda bir uzlaşmanın ortaya çıktığından söz etmiştir. Bkz. Güneş, *Araba Devrilmeden Önce*, s. 82. Akarlı da Demokrat Parti'nin, devlet

İki büyük siyasal parti arasında özgün bir ideolojik farklılaşmanın ortaya çıkışı ile birlikte Türkiye'nin siyasal hayatı bariz kutuplaşma emareleri göstermeye başladı. Cumhuriyet Halk Partisi ve Adalet Partisi bir uzlaşmaya gitmek yerine kendilerine aşırı soldan veya sağdan müttefikler aramaya başladılar. Devlet ve devlet-karşıtı seçkinlerin arasındaki mücadelenin sonucu olarak ortaya çıkan kültürel bölünme, ülkenin ciddi bir siyasal kriz ile karşı karşıya geldiği durumlarda bile millî koalisyon ihtimalini imkânsız kıldı. Sonuç, irrasyonel boyutlara sahip bir durumun hüküm sürdüğü bir siyasal hayat, olayların üzerine azimle gidememe ve genel olarak, rejimin devlet otoritesinin karşılaştığı tehditlerle etkin bir biçimde başa çıkamaması idi.

Bu bağlamda, 1973 genel seçimlerini takiben Cumhuriyet Halk Partisi/Milli Selamet Partisi koalisyonunun kuruluşu, daha sonraki krizlere yol açan önemli bir kilometre taşı olarak değerlendirilebilir. Din eğilimli Milli Selamet Partisi'nin koalisyon ortağından talepleri, bürokratik seçkinleri şok edici mahiyetteydi. Bu talepler arasında şunlar da bulunmaktaydı: (1) İslâmi geleneğe uygun olarak, Pazar yerine Cuma gününün hafta sonu tatil günü olması; (2) "halkın ahlâkını bozdukları için" turistler ve yabancıların ülkeye sokulmaması; (3) doğum kontrolüne izin verilmemesi; (4) büfelerde bira satışının yasaklanması; (5) İstanbul (Uluslararası) Havalimanında çalışan

---

olgusuna itiraz etmediğini ileri sürmüştür. Bunun yerine Demokratların kendi popülist yaklaşımlarını haklı göstermek için devlet geleneğinin kendi amaçlarına en çok uyan yönlerini –devlet bekası için yardımseverlik ve cömertlik– vurguladığını ileri sürmüştür. Engin D. Akarlı, "The State as a Socio-Cultural Phenomenon and Political Participation in Turkey", *Political Participation in Turkey: Historical Background and Present Problems*'in içinde, ed. Engin D. Akarlı ve Gabriel Ben-Dor (İstanbul: Boğaziçi University Publication, 1975).

kadın polislerin ve gümrük memurelerinin mini etek giymemesi.[96]

İlki 1975-1977 yıllarında kurulan iki Milliyetçi Cephe hükümeti dönemlerinde durum daha da kötüleşti. Birinci Cephe hükümeti, Adalet Partisi, Milli Selamet Partisi, Milliyetçi Hareket Partisi ve (Atatürkçü düşüncenin bürokratik yorumunu korumayı amaçlayan ve koalisyona solu "Atatürkçülüğe" karşı büyük bir tehdit olarak gördüğü için katılan parti) Cumhuriyetçi Güven Partisi arasında kurulan koalisyon hükümeti idi. 1977'de kurulan ikinci Milliyetçi Cephe hükümeti adı geçen partilerin ilk üçünden oluşmaktaydı.

Milliyetçi Cephe hükümetleri içindeki ihtilaf, ciddi boyutlardaydı ve anlaşmazlıklar önemli anayasal konuları da içermekteydi. Çekişme nedeni olan konular, bürokratik entelijansiya tarafından tespit edilmiş ve 1961 Anayasası ile hukuksallaşmış olan özsel ve prosedürel siyaset kurallarını ihlal edebilecek veya tamamen ortadan kaldırabilecek türdendi. Bu dönemdeki gelişmeler şöyle özetlenebilir.[97]

(1) Kıbrıs ve Türkiye'nin Avrupa Ortak Pazarı ile ilişkileri gibi kritik konularda tam bir anlaşmazlık vardı. Adalet Partisi her iki konuda da ılımlı ve uzlaşmacı bir tutumdayken Milli Selamet Partisi Kıbrıs'taki Türk Federe Devleti'nin bağımsızlığını ilân etmesini istiyor ve Türkiye'nin Ortak Pazar ile ilişkilerini kesmesinde ısrar ediyordu. Dahası, eğitim politikaları farklı amaçlar taşıyordu. Milliyetçi Hareket Partisi uzak Türkî

[96] Jacob Landau, "The National Salvation Party in Turkey", *Asian and African Studies*, 11 (1976), s. 1-57. Türkiye'de, diğer bazı Orta Doğu ülkelerindeki rejimleri tehdit eden türde İslâmi dirilişin mümkün olmadığı söylenebilir. Bu kouda bkz. Metin Heper, "Islam, Polity and Society in Turkey: A Middle Eastern Perspective", *Middle East Journal*, 35 (1981), s. 345-63.

[97] Burada ağırlıklı olarak şu çalışmamdan yararlanıyorum: Heper, "Recent Instability in Turkish Politics: End of a Monocentrist Polity?" s. 105-106.

geçmişin zaferlerini yüceltmeyi, Cumhuriyetçi Güven Partisi ise Atatürk inkılâpları ile Türk Cumhuriyeti'nin laik ilkelerine sadık gençler yetiştirmeyi amaçlıyordu. Siyasal partilerin koalisyon protokollerinin uygulanması konusundaki anlaşmazlıkları, bazı Bakanlar Kurulu toplantıları da dâhil olmak üzere, önemli toplantıların bir kısmının boykot edilmesine neden oldu.

(2) Koalisyon ortakları, birbirlerine aşırı şüpheci bir biçimde yaklaşıyordu. Adalet Partisi toplumdaki şiddet ve sokak çatışmaları ile etkin biçimde başa çıkabilmek için sıkıyönetim ilân etmek istediğinde, Milli Selamet Partisi sıkıyönetimin kendisine karşı kullanılabileceği endişesi ile rahatsız oluyordu. Milli Selamet Partisi'nin liderleri, Türk ordusunun partinin laiklik karşıtı eğilimlerine duyduğu antipatinin farkındaydı. Milli Selamet Partisi 1977 bütçe görüşmelerinde kendi kontrolünde olan bakanlıklar için fazladan fon elde etmeyi başarmıştı fakat bu fonları Haziran 1977 genel seçimlerinden önce serbestçe harcayabilmeyi garantilemek istiyordu. Bu amaçla, o dönemde Maliye Bakanlığı'nı elinde bulunduran Adalet Partisi'ni, bütçe kanununa, kanun yürürlüğe girer girmez fonların kullanıma açık olacağına dair bir şart eklemesi için zorluyordu.

(3) Her bir bakanlık, tek bir siyasal partinin yetki alanına girmiş ve diğer bakanlıklardan özerk kılınmıştı. Sanki her bir bakanlık belirli bir siyasal partiye "tahsis edilmişti" ve hepsi bir diğerinin ne yaptığından habersizdi. O dönemde bir başbakan yardımcısının yurtdışına yaptığı seyahatin oradaki Türk büyükelçisi için sürpriz olduğu ve Dışişleri Bakanlığı'nın da, büyükelçinin neden bu seyahatten kendisine haber verilmediğine dair bir telgraf göndermesi üzerine haberdar olduğu ileri sürülüyordu.

(4) Koalisyon üyeleri, hiçbir zaman ortaklarını ağır biçimde eleştirmekten veya bir diğerinin çabalarını sabote etmekten kaçınmıyorlardı. Örneğin, Türkiye ile Yunanistan arasında Ege Denizi konusunda süren kriz esnasında, hükümet Türkiye'nin

de Ege'de hakları olduğunu vurgulamak amacıyla sembolik olarak sismik araştırma yapacak Deniz Kuvvetlerine ait bir gemiyi bölgeye gönderdiğinde, Milli Selamet Partisi bu çabadan küçümser bir havada söz ediyordu.

(5) Siyasal partiler, her konuya tamamen partizan bir bakış açısıyla yaklaşmak eğilimindeydi. Örneğin, başbakan yardımcılarından biri başbakana, şiddete başvuran belirli gençlik gruplarının gözaltına alınmasının ihmal edilmemesi için bir not gönderdiğinde, barışı ihlal edenlerden sadece *resmî* polis ve jandarmanın sorumlu olması gerektiğini ekliyor ve işin içine bazı gençlik kollarının karıştırılmamasını istiyordu. Başbakan yardımcısının ima ettiği gençlik grupları, "solcu" gruplara karşı kullanılmak üzere Milliyetçi Hareket Partisi tarafından örgütlendiği düşünülen gruplardı.

(6) Daha önce de belirtildiği gibi, koalisyon ortaklarının her biri, taraftarları ile ilgili olarak sınırsız himaye ve kayırma etkinlikleri ile meşguldü. Kamu çalışanları, o zamana kadar, Türkiye'nin siyasal hayatında görülmemiş derecede keyfi bir biçimde görevden alınıyorlar veya başka bir göreve atanıyorlardı. Milliyetçi Cephe hükümetleri kendilerini, sivil bürokrasinin üst düzeylerine kendi adamlarını getirmek ile sınırlamıyorlardı. Ek olarak, binlerce yeni memuriyet kadrosu yaratılıyordu. Himayeciliğin kapsamını daha da genişletebilmek için başka tür imkânlar da yaratılmaya çalışılıyordu; bu amaçla köylerdeki ve mahallelerdeki muhtarlara maaşlı kadrolar temin ediliyordu. Genellikle atamalarda bir işin ehli olma ilkesi göz ardı edilebiliyordu. O dönemde çok sayıda liyakatsiz kişilerin iş başına getirilmesinin Milliyetçi Cephe hükümetlerinin yaptıkları hatalarda payı olduğu ileri sürülüyordu. İş o dereceye varmıştır ki koalisyon ortağı bir parti dahi durumu açıkça eleştiriyordu.

(7) Koalisyon ortakları, her zaman kanunlar ve yönetmelikler, özellikle anayasal hükümler ile sarmalanmalarından huzursuzdular ve zaman zaman açıkça hukuka aykırı hareket etmekten kaçınmıyorlardı. Yüksek mahkemelerin, özellikle Danış-

tay'ın kararlarına sık sık açıktan uyulmamasına rastlanıyordu. Milliyetçi Cephe hükümetleri, defalarca Danıştay'ın, Anayasa Mahkemesinin ve hattâ Cumhurbaşkanı'nın kararlarının meşruiyetini sorguluyorlardı. Keyfî davranış eğilimleri, Milliyetçi Cephe hükümeti üyelerinin sıradan kanun ve yönetmelikleri bile ihlal etmelerine yol açıyordu. Örneğin, bir devlet bakanının kendi uçağı rötar yapınca bir başka uçağı belirlenmiş rotasından çıkardığı söylentisi yayılıyordu.

1973 sonrası dönemde, Türk siyasal hayatının belli başlı özellikleri şunlardı: Bölünme, kutuplaşma ve hükümetlerin kararlı bir şekilde davranamamaları. Kutuplaşma, sadece siyasal partilere has bir özellik değildi, örgütlü işçi sınıfı, eğitim sektörü, sivil bürokrasi ve hattâ güvenlik hizmetleri de dâhil olmak üzere hemen tüm önemli toplumsal sektörlerin ortak özelliği idi. "Sağ" merkezci Adalet Partisi ile aşırı-milliyetçi Milliyetçi Hareket Partisi arasındaki koalisyon, Milliyetçi Hareket Partisi taraftarlarının çeşitli hükümet örgütlerine getirilmelerine yol açtı. Cumhuriyet Halk Partisi de ne zaman göreve gelse, bu taraftarları kendi taraftarları ile değiştirmeye çalıştı. Kapsamlı personel değişikliği birkaç kez yaşandı, çünkü 1973 sonrası Türkiye'nin siyasal hayatı, Cumhuriyet Halk Partisi Başkanı Bülent Ecevit ile Adalet Partisi Başkanı Süleyman Demirel arasındaki köşe kapmaca oyununa dönmüştü.

Bu esnada, partizan militanlar da şiddet dalgalarını toplumda daha yaygınlaştırmak ile meşguldü. Siyasi suikastçiler, şimdi kurbanlarını parlamento üyeleri, eski başbakanlar, önde gelen gazeteciler ve üniversite profesörleri arasından seçmeye başlamıştı. Suikast kurbanlarından bazıları sol'da ya da sağ'daki aşırı görüşlülerin destekleyicileri iken diğerleri (özellikle gazeteci ve profesörler) ılımlı görüş sahipleriydi. Suikastlerin bu ikinci türü açıkça, kutuplaşma sürecini hızlandırma ve siyasal merkezin meşruiyetini aşındırma amaçlıydı. Ayrıca bazı taşra kentlerinde etnik gruplar arası (Türk-Kürt) ve mezhepler arası (Sünnî-Alevî) bölünmeler ortaya çıkmış ve bu durum, şidde-

te başvurulan komünal çatışmaları tetiklemişti. Bir zamanlar uykuda olan bu bölünmeler, aşırı siyasi görüş sahipleri tarafından körüklenmiş ve sömürülmüştür. Böylece siyasal şiddetin tehlikeli bir biçimde genişleme ihtimali ortaya çıkmıştı. Kriz, sanayide ciddi durgunluğun yaşanması ve tüketim ve ithal mallarında kıtlığın da eşlik ettiği aşırı boyuttaki enflasyon ile daha da tırmanmıştı. 1980 yazına gelindiğinde, siyasi cinayetler günde ortalama yirminin üzerine çıkmıştı.[98] Aynı yaz, halkın tüm siyasetçilere duyduğu güven en alt seviyeye düşmüştü.[99]

Daha önce birçok defalar belirtildiği üzere, 1970'lerin sonunda Türkiye'nin siyasal hayatı bir kısır döngü içerisindeydi. Bir yanda, devlet seçkinleri bütünleşme krizlerine karşı duyarlı ve dolayısıyla "çevre"ye ve onların siyasal temsilcilerine karşı hoşgörüsüz idi. Diğer yanda, çevre, büyük oranda baskı altında tutulmuş olmanın ürünü olan aşırı meydan okuyucu bir tavır içindeydi ki bu tavırları söz konusu devlet seçkinlerinin onlara karşı zaten mevcut olan önyargılarını keskinleştirmekte idi. Bir bakıma 1970'lerin sonları, aşırı meydan okuyucu çevrenin at koşturduğu yıllar idi.

Bu duruma ileride yol açacak ilk işaretler, sezgileri güçlü bir siyaset bilimci tarafından daha 1950 genel seçimlerinde Cumhuriyet Halk Partisi'nin Demokrat Parti tarafından iktidardan uzaklaştırılmasından hemen sonra fark edilmişti: "Seçimlerden sonraki atmosfer çok kritik idi. Ankara'daki Tacüddin Camii'ndeki bir vaiz, Cuma namazında Allah'a, Türkiye'yi "Allahsız Halk Partisi" hükümetinden kurtardığı için şükrediyordu. Bursa yakınlarındaki köylüler, büyük arazileri bölüp paylaşmaya başlamışlardı; kendilerine ne yaptıkları sorulduğunda, "Artık demokrasi var" cevabını veriyorlardı. İstanbul'da taksi şöförleri polislere nanik yaparak talimatlarına uymayı reddediyorlardı.

[98] Türkiye'de 1970'lerin son yılları ile ilgili olarak bkz. Tachau ve Heper, "The State, Politics and the Military in Turkey", s. 24-25.

[99] Hale, *The Political and Economic Development of Modern Turkey*, s. 120.

Polislerin kendilerinin de hâlâ kamu otoritesini ellerinde tutup tutmadıklarından emin olmadıkları görülüyordu."[100]

Bürokratik merkezin büyük oranda etkisizleşmesi ve ılımlı bir etki yaratacak aracı yapıların ortaya çıkamamasının sonucu olarak Türkiye'nin siyasal hayatının 1960'lı ve 1970'li yıllarında giderek temel karakteristiği haline gelen parti merkezli yönetim biçimi giderek aşırı araçsalcılığa sürüklendi. Liberal görüşlü bir Türkiye siyaseti uzmanı olan Rustow bu durumu şöyle değerlendirmiştir: "Türkiye'nin son zamanlarda karşılaştığı siyasal sorunlar merkezin baskısından değil, aşırı ifade hürriyetindendir."[101]

[100] Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (London: Oxford University Press, 1968), s. 318.

[101] Dankwart A. Rustow, "Turkey's Travails," *Foreign Affairs*, 58 (1979), s. 98.

Altıncı Bölüm

YENİ AŞKIN DEVLET

I

Türkiye'de 1980 askerî müdahalesini ortaya çıkaran kriz çok yönlü bir olgu idi, diğer hususlar meyanında ekonomik çöküşü, toplumda yaygın şiddeti ve Atatürkçü düşüncenin temel ilkelerinden sekülarizme karşı açıkça meydan okumayı içermekteydi. Müdahale, Milli Selamet Partisi tarafından örgütlenen ve katılımcılarının önemli bir bölümünün İstiklal Marşı'nın çalınışı sırasında saygı duruşunda bulunmayı reddettikleri son derece provokatif bir siyasal toplantının hemen ardından yapıldı. Fakat ordunun gözünde, krizin tüm bu boyutları bir temel sorunda düğümlenmekteydi: Siyasetin keskin uçlarını giderecek "aracı yapı"ların bulunmaması ve üstelik aşkın devletin neredeyse bütünüyle aşınmış olması.

Kendi içinde kilitlenmiş Parlamento, altı ay boyunca Cumhurbaşkanı seçmeyi başaramamıştı. Üç yıl boyunca Büyük Millet Meclisinde iki büyük siyasal parti, kabul edilemez siyasal oyunlar ile hükümette kalmayı başarmıştı. Cumhuriyet Halk Partisi'nin Başkanı Bülent Ecevit, Ocak 1978'de Adalet

Partisi'nden ayırmayı başardığı bir düzine milletvekilinin her birine yeni oluşturulmuş bir bakanlık vererek hükümeti kurmuştu. Fakat, bir buçuk yıl sonra ayrılıkçı gruptan bazıları, CHP'den ayrılınca bu defa Ecevit hükümeti düşmüştü. Daha sonra, Adalet Partisi lideri Süleyman Demirel, parlamentoya hesap verme durumunda olmayan bir azınlık hükümeti kurmuş ve hattâ, diğer yasama işlerinin yürütülmesini engellemek amacıyla cumhurbaşkanlığı konusundaki kararsızlığı uzatmaya çalışırmış izlenimini uyandırmıştı.

12 Eylül 1980'den önce bir yıl boyunca generaller, siyasetçileri kamu düzeninin ve kanun hâkimiyetinin sağlanması ve ekonominin yıkıntıdan kurtulabilmesi için görüş farklılıklarını bir tarafa bırakıp birlikte çaba göstermeleri konusunda tekrar tekrar uyardılar.[1] Her defasında iki büyük siyasal partinin birbirleri ile rekabetlerini aşamadıkları, üstelik Demirel ve Ecevit'in birbirlerine karşı derin bir güvensizlik içinde oldukları ve dolayısıyla milli bir koalisyon kuramadıkları görüldü. Nitekim ordu müdahale edince Dodd'un değerlendirmesi şu olmuştur: "Ordu müdahalede bulunduğu için eleştirilemez... Şiddet kolaylıkla daha da denetlenemez hale gelebilir ve şiddete yol açacak nedenler giderek artabilirdi. Birilerinin bu gidişata dur demesi gerekiyordu... Ordu, siyasetçilerin bu sorunlara son vermek için hiçbir adım atamayacakları ve aynı zamanda atmayacakları sonucuna vardıysa bundan dolayı eleştirilmeleri haksızlık olur."[2] Gerçekten Generaller, mevcut siyasal çerçeve

[1] O dönemde enflasyon yıllık yüzde 100'lük bir orana fırlamıştı, iş gücünün beşte biri işsizdi ve yüksek döviz borcu yüzünden petrol gibi hayati malların bile ithali yapılamamaktaydı.

[2] C.H. Dodd, *The Crisis of Turkish Democracy* (Beverley, England: The Eothen Press, 1983), s. 29. Parti liderleri arasındaki kişisel düşmanlık konusunda ayrıca bkz. George S. Harris, "Challenge and Response in Turkish Politics: the 1980 Military Takeover", Symposium on Modern Turkey: The Legacy of Turkey, Pittsburgh, Pennsylvania, 8-10 Kasım 1981'de sunulan tebliğ.

içerisinde hiç umut kalmadığına karar verdiler ve harekete geçtiler.

Generallere göre, sivil hükümetlerin kararlı bir şekilde sorunların üzerine gidebilmelerini engelleyen iki neden vardı. Bunlardan biri, 1961 Anayasası'nın siyasal sürece getirdiği birtakım sınırlamalar idi. Ordu, 1971 müdahalesi sonrasında bir dizi anayasal değişiklik yapılmasına önayak olurken, söz konusu Anayasanın "özellikle" liberal ilkelerinden memnun olmadığını dile getirmişti. 1980 askerî müdahalesinden sonra, 1971 değişikliklerinin de gerekli hükümet otoritesini sağlamakta yetersiz kaldığı ve bu defa niteliksel bazı değişikliklerin zaruri olduğu sonucuna varıldı. Orduya göre, hükümetin kararlı biçimde hareket etmesini engelleyen ikinci faktör daha açıktı. Bu da, siyasal partilerin çalışabilir bir koalisyon hükümeti kurmada gösterdikleri yetersizlikleriydi.[3]

1960'lar ve 1970'ler boyunca eski bürokratik merkezin ögelerinden biri olan ordu, yeni siyasal seçkinler karşısında özerkliğini ve egemenliğini koruyabilmişti.[4] Geçmişte tamamen etkisiz olan "çevre" kıpırdanmaya başlamış ancak sonuç, etkin bir sivil toplum olmamış, çevreyi oluşturan her kesimin neredeyse yalnızca kendi özgün çıkarlarının peşinde koştuğu toplumsal bir yapı olmuştu. Siyasal partiler de, ülkenin refahından ziyade özgün çıkarlara cevap vermeye daha fazla önem verir olmuşlardı. Bu gelişmeler karşısında ordu, giderek sadece kendisinin genel çıkarı gözetebileceğini düşünmeye başlamıştı.

Nitekim 1980 müdahalesinden yaklaşık bir buçuk ay sonra, Genel Kurmay Başkanı ve ülkeyi yönetmek üzere kurulan Milli Güvenlik Konseyi Başkanı Kenan Evren, orduyu en vatansever kurum ve subayların da kendilerini Atatürk'ün ideallerinin

[3] Ordunun bu yönelimi aşağıda daha ayrıntılı olarak ele alınmaktadır.
[4] Metin Heper, "Bureaucrats, Politicians, and Officers in Turkey: Dilemmas of a New Political Paradigm", *Modern Turkey: Continuity and Change*'in içinde, ed. Ahmet Evin (Opladen: Leske und Budrich, 1984), s. 77.

en hararetli savunucusu ve koruyucu olarak gördüklerini ifade etti: "Türk Silahlı Kuvvetleri'nin Atatürk'ten miras aldıkları Türkiye Cumhuriyeti'ni vatan hainlerinin eline bırakılmasına asla izin vermeyeceğini belirttim. Hiç kimsenin ordunun bu konudaki azmini göz ardı etmemesini ve ordudan kötü amaçları için faydalanmaya kalkışmamalarını ifade ettim. Fakat beni anlamadılar. Aksine, Silahlı Kuvvetlere sızabileceklerini, orduyu bölebileceklerini ve böylece iğrenç amaçlarını gerçekleştirebileceklerini düşünme hatasına düştüler. Onlara göre, en önemli şey milletin bir bütün olarak refahı değil, siyasal partilerinin özgün çıkarları idi. Türk Silahlı Kuvvetleri'nin yegâne varoluş nedeni, ülkeyi bölünmez bir bütün olarak hem iç hem de dış düşmanlara karşı korumak, ülkenin daima güvende ve vatandaşlarının mutlu olmasını ve refah içinde tutulmalarını sağlamaktır."[5]

Evren'e göre, müdahale sonrasında Türk Silahlı Kuvvetleri'nin kendisi için uygun gördükleri rol, siyasetin üstünde ve dışında kalmak ve Türk devletini hem iç hem de dış düşmanlara karşı korumaktı. Silahlı Kuvvetler içerisinde siyasallaşma ve hizipleşme her ne pahasına olursa olsun engellenmeliydi. Bu, ordunun devlet işleri ile ilgilenmeyeceği anlamına gelmiyordu. Nitekim 1982 Anayasası, eski duruma oranla, ordunun siyasal hayatta daha etkin bir rol oynamasını mümkün kılacaktı. 1971 Muhtırasından önce, Milli Güvenlik Kurulu, Bakanlar Kurulu na "bilgi sunma" ile mükellefti. Kurul'un yetki alanı, 1971 Muhtırası'ndan sonra Bakanlar Kuruluna "tavsiyede bulunmak" şeklinde genişletildi. 1982 Anayasası'nın 118. maddesine göre ise, Bakanlar Kuruluna, "Milli Güvenlik Kurulunun Devletin varlığı ve bağımsızlığı, ülkenin bölünmez bütünlüğü ve toplumun huzur ve güvenliğinin korunması için gerekli ön-

[5] Frank Tachau ve Metin Heper, 'The State, Politics, and the Military in Turkey', *Comparative Politics*, 16 (1983), s. 29.

lemlerin alınmasına dair *kararlarını* öncelikle göz önüne almak" zorunluluğu getirildi.

1980-1983 arası Evren, birçok defa, ordunun Türkiye'deki siyasal yapılanmadaki rolü hakkındaki görüşlerini daha da ayrıntılı biçimde dile getirdi. Çok partili dönemde, üçüncü defa ordunun müdahalede bulunmaktan başka seçeneğinin kalmadığını belirtti. Fakat ordunun kışlasında kalması önerisine, özellikle de bu öneri demokrasinin yozlaşması ve Türkiye'yi yok olmanın eşiğine getirmekle suçlanan kişilerden geliyor ise, hiç de sıcak bakmadığını ifade etti. Devletin ve toplumun bir koruyucudan mahrum olmadığını, ayrıca ordunun, Anayasanın ve Türk milletinin kaderini ve geleceğini bu ülkenin düşmanlarının insafına bırakamayacağını belirtti.

Bu yorumlar, Dodd'un Türkiye'de ordunun geleneksel rolü ile ilgili görüşünü haklı çıkarmaktadır. Dodd'a göre Türkiye'de ordunun ayırıcı özelliği "... devlet işlerini günbegün yönetme arzusundan ziyade devlete yakınlık"tır.[6] Bu gelenek, 1908-1918 İttihat ve Terakki dönemine kadar geri gider. İttihat ve Terakki döneminde, sürekli olarak orduyu siyasetin dışında tutma çabaları olmuştu. Ordu da, hükümetin bütçesini denetlemesine ve dolayısıyla orduyu kontrol etmesine karşı direnmişti. Ordunun amacı, hem bağımsızlığını korumak hem de siyaset ile arasına bir mesafe koymaktı. Siyasette daha aktif ama dolaylı rol oynamayı tercih ettiği zaman ise bunu partiler üstü Bakanlar Kurulları kurulmasını sağlayarak gerçekleştirmeye çalışmıştı.[7]

Daha önce değinildiği gibi, tek partili dönemde ordu, Atatürk ve İnönü tarafından bir kez daha dikkatli bir biçimde siyaset dışında tutuldu. Fakat her ikisi de son kertede her zaman orduyu "göreve" çağırabileceklerini biliyorlardı. Aslında

---

[6] Dodd, *The Crisis of Turkish Democracy*, s. 4.

[7] Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Vol. II, Reform, Revolution and Republic, The Rise of Modern Turkey, 1808-1975* (Cambridge: Cambridge University Press, 1977), s. 238-291.

bir söylentiye göre, Cumhuriyet Halk Partisi 1950 yılındaki genel seçimleri kaybettiğinde ordunun üst kademeleri İsmet İnönü'ye, eğer iktidarı yeni seçkinlere devretmek istemezse emrinde olduklarını söylemişti.

Çok partili dönem boyunca, Türkiye'nin siyasal hayatı aşırı araçsallığa kaydıkça ordunun siyasetteki rolü yavaş yavaş artmasına rağmen, ordu ve siyaset arasındaki hassas dengeyi koruma geleneği gene de devam etti. Bir yandan, yukarıda Dördüncü Bölümde belirtildiği üzere, ordu "ülkenin gerçek çıkarları zorunlu kılmadıkça" siyasete müdahale etmeye istekli değildi. Diğer yandan, Dodd'un da gözlemlediği gibi, 1961'den beri Türkiye'nin siyasal hayatı "her zaman ordunun gözetimi altında olmuş; özerk bir liberal demokrasi gelişememişti. Bu, özellikle 1971'den beri böyleydi."[8] Gerçekten de bazı önemli kararlar sürekli olarak yalnızca orduya *danışılarak* değil fakat aslında ordu ile *uzlaşılarak* alınmaktaydı. Örneğin, 1964 yılındaki Kıbrıs müdahalesi gibi savaş ve barış konuları ve yabancı ülkeler ile yapılan temel ittifaklar ordunun onayı olmadan sonuçlanamazdı.[9] Diğer yandan ordu, partiler üstü kalmayı tercih etti. Örneğin, 1979 Ağustosu'nda o dönemin Başbakanı olan Cumhuriyet Halk Partisi lideri Bülent Ecevit'in, Silahlı Kuvvetlerin başına Cumhuriyet Halk Partisi'ni destekleyen ya da ideolojisini benimseyenleri getirmeyi umduğu bildirilmişti. Fakat terfiler ve atamalar için nihai tavsiyeleri yapan Askerî Şura, üst düzey rütbeler için tarafsız olduğu bilinen subayları terfi ettirdi. Dolayısıyla ordu, diğer bütün kamu kurumlarından farklı olarak siyasallaşmadı ve bölünmedi.[10]

---

[8] Dodd, *The Crisis of Turkish Democracy*, s. 23.

[9] Kemal H. Karpat, "The Military and Its Relations to the State and Democracy," *Die Türkische Krise*'in içinde (Bonn: Friedrich Ebert Stiftung, 1981), s. 108.

[10] *Age.*, s. 129. 1950'lerin sonlarında, Demokrat Parti orduyu kendi amaçları için kullanmak istemişti; sonunda, iyi bilindiği gibi, ordu Demokratları iktidardan uzaklaştırdı.

Diğer kurumlar ile karşılaştırıldığında, Türkiye'de ordunun ayırt edici yanı, çok erken ve çok kapsamlı bir değişim geçirmesine rağmen, gene de kendine has tarihsel sürekliliğini ve kolektif kimliğini koruyabilmesidir.[11] Ordunun 1960'lar ve 1970'lerde ideolojik kutuplaşma ve siyasal bölünmeden etkilenmesi kaçınılmazdı. Buna rağmen, kendine has eğitim geleneği[12] ve süregelen "kurum ruhu" (*esprit de corps)* sayesinde üyelerinin birbirlerine güçlü bir biçimde kenetlendiği ve birbirine son derece bağlı olduğu bir kurum olarak kaldı ve siyasete temelde "rasyonel" yaklaşımını korumaya devam etti.[13]

Dodd da daha sonraki bir çalışmasında, ordunun bu kendine has yönelimine gönderme yaptı ve bu yaklaşımın kökeninin Atatürkçü düşüncenin rasyonalist versiyonu olduğunu belirtti: "Ordu demokrasiyi korumaya devam etmiştir çünkü ordu hiç değilse yakın zamana kadar, liberal ve demokratik sistemin en azından rasyonalite ve âlicenaplık boyutlarına vurgu yapan on dokuzuncu yüzyıl demokrasi anlayışına sahipti."[14]

Dodd, ayrıca ordunun sosyo-ekonomik konulara rasyonel ve partizan olmayan yaklaşımından da söz etmiştir: "Anti-komünist değiller, çünkü olabilecek en gerçek anlamda burjuvalar. Açıkçası [1970'lerden 1980'lerin ortasına kadar], ordunun serbest piyasa ekonomisinden çıkarı var, kendi fonlarıyla ekonominin önemli bir kısmına yatırım yaptılar. Fakat bu da rasyonel

---

[11] *Age.*, s. 111.

[12] Türkiye'de ordu her zaman dış ideolojik etkenlere karşı kapılarını büyük ölçüde kapamayı bilmiştir. Ayrıca burada önemli olan özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki profesyonelleşmedir. Türkiye'de askerî eğitimin yüksek niteliği için bkz. Walter F. Weiker, *The Modernization of Turkey: From Atatürk to the Present Day* (New York: Holmes and Meier Publishers, Inc., 1981), s. 40.

[13] İlter Turan, "Cyclical Democracy: The Turkish Case". Annual Meetings of the Midwest Political Science Association, Chicago, 11-14 Nisan 1984'de sunulan tebliğ.

[14] Dodd, *The Crisis of Turkish Democracy*, s. 25.

bir karardır; özel girişime duyulan tutkulu bir inançtan kaynaklanmamaktadır."[15] Dodd'un burada sözünü ettiği, Ordu Yardımlaşma Kurumu (OYAK), Türkiye'nin siyasal hayatı üzerine çalışanlardan bazılarının ileri sürdüğü gibi,[16] "ordu ve burjuvazi arasındaki "organik bağlar" olduğunu kanıtlamaktan daha çok ordunun, başka kurumlara bağımlılığını azaltmak için sürdürdüğü çabaların bir parçası olarak görülmelidir. Ordu, 1980'de üçüncü defa müdahalede bulunduğunda, bu eylemi kendini koruyucusu atadığı devlet ile olan uzun tarihsel ilişkisinin bilinci içinde gerçekleştirdi.

Türkiye'nin siyasal hayatı üzerine çalışanların bir bölümü, bu son konuda hemfikirdir. Harris, 1980 askerî müdahalesini incelediği çalışmasında, 1980 öncesinde ordunun birkaç defa partiler-üstü siyaset çağrısı yaptığını belirtmiştir. Harris, "1980 öncesinde siyasal partilerin sergilediği birçok sorumsuzluk örneğini" sıralar, fakat sonuç itibariyle, parti rekabeti ve seçimlerin Türkiye'de siyasal meşruiyetin ayrılmaz bir parçası olduğunu söyler. Dolayısıyla, ordu ancak sivil yönetimlerin önemli siyasal problemler ile başa çıkamadıklarına dair yaygın bir kamuoyu oluştuğu zaman müdahale edebilir ve edecektir.[17] Generaller, 1980 müdahalesinin demokrasiyi yıkmak değil yeniden kurmak için bir hareket olduğunu ifade ettiklerinde pek çok bilimci, Türkiye'de kamuoyunun geniş bir kesiminin bu sözlerin doğruluğuna inandığını öne sürmüştür.[18] Dodd'a göre, temelde ordu, "itidalsiz, kendi çıkarları peşinde koşan ve ileriyi göre-

---

[15] *Age.*

[16] Örnek olarak bkz. Berch Berberoğlu, *Turkey in Crisis: From State Capitalism to Neo-Capitalism* (Westport, CT: Lawrence Hill, 1982).

[17] Harris, "Challenge and Response in Turkish Politics: The 1980 Military Takeover", *passim.*

[18] Dankwart A. Rustow, 'Do the Turks Have a Democratic Future?' *Newsday* 9 Eylül 1981, s. 43; Nicholas S. Ludington ve James W. Spain, "Dateline Turkey: The Case for Patience", *Foreign Policy* no. 50 (Bahar 1983), s. 157

meyen siyasetçilerin bıraktığı karmaşıklığı" temizlemek için müdahalede bulunmuştur."[19] Sunar ve Sayarı da 1980 sonrası askerî yönetim ile Eski Roma'da rastlanmış olan "olağanüstü hal yönetimi" arasında benzerlik görmüşler, Türkiye'deki 1980 sonrası askerî rejiminin Güney Amerika'da görülen bürokratik-otoriteryanizmin eşdeğeri olmadığını düşünmüşlerdir. Eski Roma'da en yüksek mertebedeki bir yönetici, olağanüstü şartlar ortaya çıktığında acil sorunlar ile ilgilenmek üzere kısa bir süre için yönetime getirilebilirdi. Söz konusu yönetici, önceki yönetim biçiminde bazı değişiklikler yapabilirdi ancak önceki yönetim biçimini toptan değiştirmeleri beklenmezdi. Benzer şekilde, Sunar ve Sayarı, Türkiye'nin demokrasinin pekiştirilmesi konusunda bir kriz yaşadığı ancak rejimin tamamen ortadan kaldırılması gibi bir durum ile karşılaşılmadığı sonucuna varmışlardır.[20]

II

Aşağıda daha ayrıntılı bir şekilde açıklanacağı gibi, 1980-1983 askerî rejimi, önceki yönetim biçimini değiştirdi. Hemen belirtmek gerekir ki, zaman zaman ileri sürülenin aksine, ne daha öncekilerin ne de 1980-1983 askerî rejiminin Güney Amerika tipi bürokratik-otoriteryanizm ile uzaktan yakından bir benzerliği yoktur. Ordu, gerçekten "itidalsiz, kendi çıkarları peşinde koşan ve ileriyi göremeyen siyasetçilerin yarattığı karmaşayı" temizlemeyi amaçlamıştı. Nihai amaç, kısmen de aşkın devlet idi. Ordu'nun Türkiye'de kurmaya çalıştığı siyasal rejim ayrıca kısmen-araçsal olarak da adlandırılabilir. Bu özgün du-

[19] Dodd, *The Crisis of Turkish Democracy*, s. 6.

[20] İlkay Sunar ve Sabri Sayarı, "Turkish Democracy: Changing and Persistent Problems and Prospects." European Consortium for Political Research Workshop on "Late Democratization in Southern Europe", Aarhus, Danimarka, 29 Mart-3 Nisan, 1982'de sunulan tebliğ, s. 2-3.

rumu açıklayan başka alternatif terimler olmadığı için burada bu muğlak terimleri kullanmak zorunda kalınmıştır. Bu kitapta kullanılan siyasal sistemler tipolojisi açısından, Türkiye'de 1980 sonrası askerî rejimin karma bir sistem kurmaya çalıştığı ileri sürülebilir.

Karma bir sistem olgusunun ortaya çıkışı, 1970'lerde aşırı araçsallığa dönüşen siyasal hayatın yerine ordunun ılımlı bir araçsal sistem yaratma amacından kaynaklanmaktaydı. Bu açıdan bakılırsa Sunar'ın ve Sayarı'nın, yaşananın "bir rejimin çöküşü değil demokrasinin pekiştirilmesi" girişimi olduğu gözlemleri isabetlidir.[21] 1980-1983'te ordu, Atatürkçü düşüncenin bürokratikleştirilmiş yorumu ile değil, orijinal haline uygun biçimde hareket etmiş görünmektedir. Daha önceki iki askerî müdahalede, özellikle 1960 müdahalesinde, Atatürkçü düşüncenin bürokratikleştirilmiş yorumu yönlendirici bir rol oynamıştı.

Ordu, 1980 müdahalesinden önce Türkiye'nin siyasal hayatının, ılımlı araçsalcılığın olmazsa olmaz koşulu olarak gördüğü, herhangi bir ihtilaf durumunda arabuluculuk rolü oynayan, ara yapılardan yoksun olduğu sonucuna vardı. 1980'e giden yıllarda Türkiye'de bu rolü oynayacak ne sivil toplumsal yapılar ne de bürokratik yapılar kalmıştı. Dolayısıyla ordu, ara yapıların yokluğunun yarattığı boşluğu *kendisinin* doldurabileceği sonucuna vardı. Ordu'nun meydana getirmeye çalıştığı rejimin aşkın olan yanı, sivil olmayan bir kurumun, sözde-aracı yapı kisvesi altında olsa bile kendisini topluma empoze etmesiydi. Rejimin, aynı zamanda, araçsalcı özellikleri de vardı. Özellikle iktisadi konularda, ordu, Atatürkçü düşüncenin bürokratikleşmiş yorumunu bu defa benimsememiş ve Atatürkçülüğü bir *düşünce* olarak değil fakat bir *düşünce biçimi* olarak benimseme

[21] Bu nedenden dolayı, 1980-1983 rejiminde ordu, 1961 Anayasasını yapanlardan uzak durdu, yeni anayasa taslağını hazırlayan Danışma Meclisine hiçbirini atamadı ve 1960 müdahalesini kutlayan 27 Mayıs Ulusal Bayramını kaldırdı.

eğilimi göstermişti. Şimdi bu genellemelerin daha ayrıntılı bir biçimde tartışılması gerekmektedir.

1980 askerî müdahalesi ile, sivil toplumsal olmayan bir kurumun siyasal yapılanmaya tekrar hâkim olmaya başlaması sonucu aşkın devlet, Türkiye'nin siyasal hayatında yeniden sahne alıyordu.[22] Orduyu harekete geçmeye sevk eden belli başlı unsurlar, müdahale sabahında yayımlanan ilk bildirgede şu şekilde özetlenmişti: "Ülkenin bütünlüğünü korumak, milli birliği ve kardeşliği sağlamak, iç savaşa ve kardeş kavgasına son vermek ve savaşın yeniden baş göstermesini önlemek, devletin varlığını ve otoritesini yeniden tesis etmek ve demokratik düzenin düzgün işleyişini engelleyen faktörleri ortadan kaldırmak."

Bildirge, ayrıca, devletin prestijinin yıpratılmasına izin verilmiş olduğunu belirtmişti. Hem bu bildirge hem de yukarıdaki alıntıda devletin "varlığı" ve "otoritesi" arasında yapılan ayırım, aşkın devlet istemini açıkça ortaya koymuştu. Bu özlem pek çok kamu açıklamalarında, özellikle General Evren'in Ekim 1981'de Danışma Meclisinin açılış konuşmasında daha da net bir biçimde ortaya çıktı: "İnsan hakları ve özgürlükleri korumaya ve genişletilmeye çalışılırken, devletin de belirli hakları ve yükümlülükleri olduğu unutulmamalıdır. Devleti güçsüz ve etkisiz bir konuma getirmeye hakkımız yoktur. Devlet, yalnızca toplumsal güçlerin tercihlerine göre işleyen, yani aciz, bir duruma düşürülemez... Vatandaşlar, düşünce ve vicdan özgürlüğüne sahip olduklarını bilmelidirler. Fakat bu özgürlüklerin sınırları vardır; ayrıca, bireyler bir kolektivite oluştururlar ve bu sıfatları ile bir devlet kurmuşlardır. Söz konusu devlet, bireyleri korur. Bu devletin de kendi iradesi ve egemenliği vardır.

---

[22] Burada ve aşağıda Tachau ve Heper, "The State, Politics, and the Military in Turkey"den faydalanılmıştır. Aşağıda çoğunlukla "ordu" ve "askerî rejim" ile "General Evren" eş anlamlı kullanılmaktadır. Çünkü 1980 askerî müdahalesi, "askerî hiyerarşi ve komuta zinciri çerçevesinde" yapılmıştı ve Eylül 1980'i takip eden yıllarda orduda kayda değer bir hizipleşme emaresi görülmemiştir.

Bireysel özgürlükler devletin iradesi ve egemenliği var olduğu müddetçe korunabilir. Eğer devletin iradesi ve egemenliği baltalanırsa, o zaman bireysel özgürlükleri garanti altına alacak olan tek varlık ortadan kalkmış olur."

Ordu tarafından altı çizilen ikinci önemli nokta, milli birlik idi. Aracı bir yapı olarak hareket edecek olan ordunun temel işlevi millî birliği korumak olacaktı. Bu konuda yapılan bir çok beyanatın bir örneği, Evren tarafından yukarıda alıntısı yapılan konuşmadan altı gün sonra, Cumhuriyet'in elli sekizinci yıldönümü kutlamalarında yaptığı şu konuşmadır: "Türkiye Cumhuriyeti'nin temelinde yatan şey,...'Ne mutlu Türküm diyene' özdeyişinin sahibi Atatürk'ün ulvi felsefesidir. Bu felsefe, inanç, ırk ve din farklarını göz önüne almaksızın, kendisini Türk kabul eden herkesi Türkiye Cumhuriyeti devletinin vatandaşı olarak kabul eder... Toprak ve ulus bütünlüğü gerçek ifadesini ve anlamını bu sözlerde bulur... bu felsefe, demokratik rejim ile mükemmel bir ahenk içindedir ve sağlıklı bir ulus inşasına katkıda bulunur... [Dolayısıyla], demokratik rejim, bölücü değil birleştirici bir unsurdur."

Ordu, 12 Eylül 1980 öncesinde varolan demokrasinin, Türkiye'nin siyasal hayatını ve geleneksel olarak o hayatın önemli bir boyutu olarak görülen bürokratik merkezi un ufak ettiğini düşünüyordu. Dolayısıyla, yeniden genel çıkarların "küçük partizan siyasete feda edildiği" bir siyasal rejime dönülmesini istemedi. Ordu, bundan böyle ülkenin bölünmez bütünlüğünün korunacağından ve genel çıkarın göz ardı edilmeyeceğinden emin olmak istiyordu. Bu nedenden dolayı, Sunar'ın ve Sayarı'nın söz konusu ettikleri "demokrasinin pekiştirilmesi", hem 1980 öncesinin aşırı araçsalcı rejiminden ve hem de Atatürk-sonrası seçkinlerin bürokratik aşkıncılığından farklı olmalı idi.

Bu yeni rejimin, Türkiye'nin 1970'lerdeki demokrasisini yeniden canlandırmayacağı, Evren'in 22 Mayıs 1981'de bir BBC muhabirinin sorusuna verdiği cevapta oldukça net bir biçimde ifade edilmiş. Evren şöyle demişti: "Demokrasinin restorasyo-

nundan bahsetmeyeceğim. Bunun yerine 'demokrasinin yeniden inşâsı' ibaresini kullanıyorum. Demokrasinin tamir edilmesi, 12 Eylül öncesindeki demokrasiye geri dönüş anlamına gelir." Aynı husus Danışma Meclisinin Kuruluşu Hakkındaki Kanun'un Gerekçe bölümünde de işaret edilmişti: "11 Eylül 1980 günündeki mevcut şartlar ve bu şartların altında yatan nedenler göz önüne alındığında, 12 Eylül 1980 operasyonunun amacı "demokrasiye dönüş" değil, sağlıklı ve çalışabilir bir demokratik düzeni yeniden kurmaktır."

Kısacası ordu, Eylül 1980 öncesinde Türkiye'de varolan demokrasiyi kabul edilmez bir durum olarak görmüş ve bu husus ile siyasal partileri ve özellikle liderlerini doğrudan sorumlu tutmuştu. Her ne kadar en önemli iki siyasal lider, Ecevit ve Demirel, tutuklandıktan bir ay sonra serbest bırakılmışlarsa da bu iki liderin şartlı tahliye kararı her iki liderin de aktif siyasal faaliyetten uzak kalmasına bağlı idi. Bu karardan bir yıl sonra, Danışma Meclisinin toplandığı gün, Türkiye'nin siyasal hayatında ağırlıklı bir yeri olmuş olan Cumhuriyet Halk Partisi de dâhil olmak üzere, mevcut siyasal partilerin hepsi kapatılmış ve mallarına el konulmuştu.

Bu hayli sert karar, ordunun, müdahale öncesinde siyasal partilerin devleti zayıflatmış (belki de devleti yıkıma götürmüş) olduğu, vatandaşlar arasındaki birliğin kaybolmuş bulunduğu ve siyasal partilerin kendi aralarındaki düşmanlığı körüklediği çizgisindeki görüşünün sonucunda alınmış olmalıydı. Bu nedenle, partiler arası rekabet de artık meşru sayılamazdı. Çünkü siyasal partiler, "kamu yararı ve genel refahın geliştirilmesi yolunda önemli hiçbir katkıda bulunmamışlardı." Dolayısıyla, ılımlı araçsalcılığa katkıda bulunabilecek yeni ve değişik bir parti sistemi tesis etmek gerekliydi. Bu tür bir parti sistemi, isabetsiz bir demokrasi anlayışının sonucu olarak ortaya çıkabilecek derin toplumsal bölünmelerin üstesinden gelinebilmesi için zaruri idi.

Atatürkçü düşüncenin rasyonalist boyutunun bir yansıması olarak, Evren, siyasal partilerin oligarşik gruplar tarafından yönetildiğini ve bu grupların yeri geldiğinde durumun gerektirdiği inisiyatifi gösteremediklerini ileri sürdü. Evren'e göre, siyasal partiler daha "demokratik" bir biçimde örgütlenmeliydi; daha fazla katılım *daha iyi*, yani, *daha rasyonel* kararlar ile sonuçlanacaktı.

Evren, ayrıca, ülkenin geçmişten ders alabilecek yeni siyasal liderlere ihtiyacı olduğunu belirtti. Örneğin, 1980 öncesi siyasal partilerin, 1980 müdahalesinden sonra meydana getirilen Danışma Meclisini olumsuz etkilememesi gerekli idi. Böyle davranan partilerin yerine bölücülük yapmayacak, aksine Atatürk'ün çizgisinde hareket edecek yeni partiler getirilmeliydi. Olumsuz etkiyi ortadan kaldırmak için, eski partiler kapatılmalı, yıkıcı ideolojilere bağlı kalınmadan kurulacak olan yeni partiler, kendilerine ilham kaynağı olarak Atatürkçü düşünceyi model almalı idi.

Evren, bu konuyu Danışma Meclisinin açılış konuşmasında tekrar ele alarak, yeni seçim kanununun bizzat Anayasa kadar önemli olduğuna işaret etti. Siyasal partiler, 1961 Anayasası'nın hükümlerini kendi amaçlarına uygun biçimde yorumlamışlardı. Evren bunu onaylamıyordu. Evren, büyük partilerin iktidarda kalmak uğruna küçük partilere sürekli ödün verdiklerini gözlediğini ve bu nedenden küçük partilerin oynadığı rolü tasvip etmediğini belirtti.

Sonuç itibariyle ordu, müdahale öncesi ortaya çıkan siyasal krizden büyük ölçüde siyasi partileri ve onların liderlerini sorumlu tuttu.[23] 1980'de, ordunun gazabı iki küçük partinin, Milliyetçi Hareket Partisi ve Milli Selamet Partisi'nin üzerinde yoğunlaştı. Göstergeler, Milliyetçi Hareket Partisi'nin, örgütlü

[23] 1982 Anayasası, müdahale öncesi Parlamentonun bütün üyelerine, özellikle de partilerin liderlik kadrolarına kısıtlamalar getirmiş ve bu politikacıları beş yıldan on yıla kadar aktif siyasetten men etmişti.

şiddete yoğun biçimde karıştığı yolundaydı. Bu nedenle, partinin lideri ve çok sayıda üyesi değişik iddialar ile yargılandılar, hattâ haklarında ölüm cezaları bile istendi. Milli Selamet Partisi ise Türkiye Cumhuriyeti'nin seküler niteliğini yasadışı yollarla değiştirmeye çalışmaktan suçlandı. Partinin liderleri mahkemeye verildi, fakat bu liderler hakkında ölüm cezası istenmedi. Partinin eski lideri Necmettin Erbakan'ın tutuksuz yargılanmasına karar verildi. Bu anlaşılabilir bir durumdu; milliyetçiliği düstur olarak kullanan Alparslan Türkeş'in Milliyetçi Hareket Partisi, ordunun bütünlüğüne karşı daha ciddi bir tehdit olarak algılanabilirdi. Milli Selamet Partisi'nin anti-seküler yaklaşımı, bu ciddi tehditle karşılaştırıldığında daha az önemli bulunmuş olmalıydı. Ayrıca, aşağıda ayrıntılı olarak ele alınacağı üzere ordu, dinin siyasal amaçlar için kullanılmasına kesinlikle karşı olmasına rağmen, Atatürk sonrası bürokratik seçkinlere oranla dinin toplumda oynadığı role daha anlayışla bakmaktaydı.

Ordunun tercihi, iki merkez partinin ülke yönetimini ele geçirmek için "sorumlu" bir biçimde yarışacakları bir siyasal rejimdi. Bu tavrın bir yansıması, 1981 sonlarında toplanan Danışma Meclisinin kompozisyonuydu. Meclis üyelerinin tamamı ordu tarafından belirlenmişti. Bu Mecliste, Cumhuriyet Halk Partisi'ninkiler dâhil daha önceki politikacılar da bulunmaktaydı. Fakat Danışma Meclisine atanan siyasetçilerin tanımlayıcı özelliği, 1970'lerde meydana gelen siyasal bölünme ve kutuplaşma sürecinden uzun zaman önce partilerinden ayrılmış olmalarıydı. Bu siyasetçilerin, siyasi yelpaze içinde "ılımlıdan muhafazakâra" kadar uzanan yaklaşımı temsil ettiği düşünülmüştü. Meclisin üyelerinin yüzde on dördü emekli subaylardan oluşmaktaydı. Bu oran, 1950'den sonra parlamentolara seçilmiş olan eski subayların sayısının üç katından fazlaydı.[24] Dodd'un gözlemine göre ordu, "önyargısız, makul ve siya-

[24] Frank Tachau, 'The Anatomy of Political and Social Change:

sal görüşleri bakımından ılımlı kişiler" tarafından hazırlanacak bir anayasa beklediğini belli etmişti.[25]/[26]

Danışma Meclisi Anayasa taslağını hazırladıktan ve Evren ile Kara, Deniz, Hava ve Jandarma Kuvvet Komutanlarından oluşan Milli Güvenlik Konseyi bu taslağa son şeklini verdikten sonra Evren, ülkeyi dolaştı ve anayasanın referanduma sunulmasından önce, halka, Anayasayı açıklayan radyo ve televizyon konuşmaları yaptı. Bu konuşmalarında Evren şu noktalar üzerinde durdu: Siyasal partiler, demokratik hayat tarzının olmazsa olmaz unsurlarıdır. Ancak demokrasi, siyasi partilerden ibaret değildir. Eğer ülkenin kaderi ve milyonların siyasal hakları ve özgürlükleri birkaç parti lideri ve altmış-yetmiş kadar etkin parti üyesine bırakılırsa, bu demokrasinin sonunu da hazırlayabilir. Burada Evren dolaylı olarak siyasal partilerin yanı sıra, aracı bir yapının ya da yapıların da gerekli olduğuna işaret ediyordu.

Evren, siyasal partiler ile ilgili olarak bir başka noktanın daha altını çizdi. Siyasal partiler, her vatandaşa eşit düzeyde hizmet etmeliydi. Siyasal partiler sorumluluklarını, sadece bir bölge ya da halkın belirli bir tabakası ile sınırlı tutamazlardı. Eğer öyle olursa siyasal parti değil ancak dernek olurlardı. Burada Evren'in "halk" terimini "millet" anlamında kullandığı ortaya

---

Turkish Parties, Parliaments and Elections,' *Comparative Politics* 5 (1973), s. 551-573.

[25] Dodd, *The Crisis of Turkish Democracy*, s. 23-24.

[26] Ordu, hem yeni partilerin kurucularını bireysel olarak hem de bütün parti örgütlerini veto hakkını saklı tutmuştu. Bu "hakkını" kullanarak, pek çok partiyi siyasal yarışın dışına itti. Tek tek adayların da seçime katılabilmek için Milli Güvenlik Konseyi tarafından onaylanması gerekiyordu. Konsey, parlamento seçimlerine katılmak isteyen 883 kişinin yarıdan fazlasını veto etti. Bunların çoğu bağımsız adaylardı fakat 1980 öncesinde aktif siyasette yer almışlardı. Bkz. Frank Tachau, *Turkey: Authority, Democracy and Development* (New York: Praeger, 1984). s. 57.

çıkıyordu. Fakat aşağıda tekrar ele alınacağı gibi, bu kullanım, farklı çıkarlardan meydana gelen heterojen bir toplumsal oluşum olarak "halk" kavramının reddi anlamına gelmiyordu; genel çıkarın göz ardı edilmemesi gerektiği anlamına geliyordu.

1980'lerin başlarında ordu, Atatürk'ün Türkler'de bulunduğunu varsaydığı ilerleme potansiyelinin gerçekleştirdiğini düşünmekteydi. Evren, Türk ulusunun geçmiş deneyimlerden ders aldığını ve bu değerli dersleri bir kuşaktan diğerine aktardığını ifade ediyordu. Böylece halk, ortak bir sağduyuyu paylaşmaya başlamıştı. Bu ortak sağduyu, aşkın devlet ve en uygun siyasal sistem olarak cumhuriyet nosyonunu da içermekteydi. Öte taraftan ordu, hukuka ve özgür bir demokratik yaşam tarzına saygı duyan bir siyasal rejimin en iyi rejim olduğu sonucuna varmıştı. Evren, 1960'ların ve 1970'lerin siyasal kargaşasına tepki olarak halkın, karma bir anayasa istediğini ima ediyordu. 1970'lerin kargaşa ortamında, seçmenlerin büyük bir çoğunluğu, merkez siyasal partilere oy vermişti. Bu partilerin liderleri kriz anında sağ ve sol görüşleri temsil eden radikal partilerle iş birliği yapmakta tereddüt etmemiş olmalarına rağmen, seçmen oy verme örüntüsünü değiştirmemişti.

Bu noktadan hareket eden General Evren, 1960'ları ve 1970'leri şöyle yorumladı: 1961 Anayasası, ilk on yıl boyunca hak ve özgürlüklerin alanını genişlettiği halde, 1924 Anayasası ile karşılaştırıldığında, haklar ve özgürlükler ile sorumluluklar arasında bir denge kurmamıştı. Bu dengesizlik şaşırtıcı değildi, çünkü söz konusu anayasa çeşitli sivil toplum gruplarının katkısı ile yapılmış bir anayasa değildi. Söz konusu Anayasa, Atatürk sonrası bürokratik seçkinlerin kendilerini "seçmen çoğunluğunun saldırısından" korumak için giriştiği son çabanın ürünü idi. Anayasa, vatandaşlara çok geniş haklar ve özgürlükler sağlamaştı ancak Cumhuriyet ve Devlet'e kendilerini koruyabilecekleri vasıtaları temin etmemişti. Bürokratik seçkinler, ne "çevre"nin ne de kendi saflarından ayrılan bazı kişilerin bu hakları ve özgürlükleri kendilerine karşı etkin biçimde kulla-

nabileceklerini düşünemeyerek geçmişteki hatalarını tekrarlamışlardı.

Evren, 1960'lar ve 1970'ler ile ilgili değerlendirmelerine şöyle devam etmişti. 1961 Anayasası, hukukun üstünlüğü (rule of law) ve refah devleti ilkelerini getirmişti. Fakat bazıları "refah devletini", sosyalist devlet şeklinde yorumlamışlar ve bireysel hak ve özgürlükleri rafa kaldırma eğilimi göstermişlerdi.[27] Diğerleri, hukukun üstünlüğü kurumunu yanlış anlamışlar, hukukun üstünlüğünün hukuk devleti (*l'état de droit)* ya da *Rechtsstaat* anlamına geldiğini düşünmüşlerdi. Böylece bürokratik seçkinler, bu ilkeyi kendilerine siper yapmaya çalışarak kendilerini çoğunluğun müdahalelerinden korumayı hedeflemişlerdi.[28] Sonuç olarak, bürokratik seçkinler demokrasiyi kendilerine karşı kullanılan bir protesto hareketi olarak yorumlamışlardı.

Bu düşüncelerden hareketle Evren, şu neticelere varmıştı: Ana hatlarını özetlediği durumun sonucu olarak, siyasal hayatta "iş bölümü" ve "iş birliği" gereği unutulmuş, devlet ve siyasal iktidarlar kendilerini bir yetki çekişmesi içinde bulmuşlardı. Bazı kurumlara kanun tarafından verilen özerklik, devlet olarak bilinen mutlak bir otoriteye sahip kurumun varlığı fikrinin reddine yol açmıştı. Gelirleri vergilerden gelen ve faaliyetleri kanun ve yönetmelikler ile net olarak belirlenmiş bulunan adı geçen özerk kurumların yöneticileri, kullanacakları kamu otoritesini kendi kişisel nüfuz alanları olarak düşünüp o doğrultuda

---

[27] Ordu, emeğin örgütlenme ve kolektif pazarlık hakkını teslim etse de sol eğilimlilere sert davrandı. En büyük işçi konfederasyonunun (*Türk-İş*) yaşamasına izin verildi fakat solcu DİSK işçi konfederasyonu dağıtıldı. Ardından, DİSK'in 52 lideri ölüm cezası talebi ile mahkemeye verildi.

[28] Evren, anarşi, terörizm ve bölücü faaaliyetlerin ortaya çıkmasından sonra dahi bazı "anayasal kurumların" partizanlıktan sıyrılıp adil davranamadığından, hattâ Anayasa ihlal edildiğinde bile seslerini çıkarmadıklarından şikâyet ediyordu.

hareket etmişlerdi. Evren bu bağlamda, özellikle 1960'larda ve 1970'lerde bilimsel çalışmanın, bazı ödünç ideolojilerin propagandasından ibaret olduğunu düşünen, bu ideolojiler çerçevesinde etrafa nizam vermeye çalışan ve bu tavırları ve faaliyetleri sorgulandığında akademik özgürlük zırhına sığınmaya çalışan üniversite öğretim üyelerinin bulunduğundan söz ediyordu.

III

Evren'in açıklamalarından, 1980'de, ordunun gözünde bürokratik seçkinlerin hiçbir itibarı kalmadığı açık seçik belli oluyordu.[29] Müdahalenin yapıldığı tarih olan 12 Eylül 1980'de Evren, diğer bazı gruplar gibi, bürokratik kadroların da uzun süredir "gerici fikirler" ve "sapkın ideolojilere" saplanıp kaldığını ileri sürdü. 15 ve 16 Ocak 1981'de Konya ve Adana'da halka hitaben yaptığı konuşmalarda da kamuda çalışanları yeni rejime sadakatle hizmet etmeleri ve mevcut siyasal parti liderlerinden taktik almaya kalkışmamaları konusunda uyardı.[30] Son hususa, askerî rejim tarafından kurulan hükümetin 27 Eylül 1980'de Meclise sunulan programında dolaylı olarak değinilmişti.

Başlangıçta, askerî rejim sadece "cezalandırılabilir suç" sınıfına giren eylemlerde bulunmuş olan kamu çalışanlarına karşı harekete geçmeyi tercih etti. Müdahalenin ilk haftasında, siyasal yelpazenin sadece "aşırı" uçlarındaki görüşleri taşıyan valiler ve belediye başkanları görevlerinden uzaklaştırıldılar ve yerlerine emekli subaylar veya ılımlı görüşlere sahip siviller atandı. Polis teşkilatı içinde de hizipleşmeyi önlemek için tedbirler alındı. Daha sonra, başvurulan önlemlerden etkilenen

---

[29] Ordunun sivil bürokrasiye karşı tutumu ve aldığı önlemlere hakkında bkz. Heper, "Bureaucrats, Politicians, and Officers in Turkey: Dilemmas of a New Political Paradigm", s. 66 vd.

[30] O dönemde siyasi partilerin faaliyetleri durdurulmuştu, daha sonra, daha önce belirtildiği gibi, siyasi parti faaliyetleri tamamen yasaklandı.

kamu çalışanlarının sayısı şaşırtıcı oranlara yükseldi. 12 Eylül 1980 ile 12 Eylül 1981 arasında toplam 18.000 kamu çalışanı gözaltına alındı, tutuklandı veya hüküm giydi.

Genelde askerî rejim, önceleri herhangi bir yasal soruşturmaya tâbi olmayan memurlar ile çalışmayı denedi. Fakat 1981'in sonlarına doğru geniş çaplı tasfiyelerin yapılacağına dair işaretler ortaya çıktı. Müdahaleden önce yapılan bazı atamaların hem sol hem de sağ görüşlerden etkilendiği düşünülmeye başlanmıştı. Nitekim bir sonraki adım, mümkün olduğu kadar çok kamu çalışanının emekliye sevk edilmesi oldu. Memurlara gönüllü emekli olmaları için birtakım teşvikler sunuldu; emekli olmak istemeyenler emekliliğe zorlandı. Bu gelişmelere paralel olarak, Savunma Bakanlığı hariç, değişik yönetim kadrolarında çalışan 71 genel müdürün kadrosu feshedildi. Ayrıca, özel bir hükümet kararnamesi ile pek çok üst düzey bürokrat görevden alındı.

Askerî rejim ayrıca, Danıştay ve üniversitelere karşı da harekete geçti. Artık üç veya daha fazla bakan tarafından imzalanmış kararnamelerin iptali için Danıştay'a başvurulmayacaktı. 1961 Anayasası, her idari işleme karşı o işlemden etkilenen memurlara Danıştay'a başvurma hakkı tanımıştı. Yürütme'ye hiçbir konuda mutlak takdir yetkisinin verilmediği, aksine Yürütme'nin her tasarrufunu hukuki bir zemine oturtması gerektiği bir İdare Hukuku sisteminde, Danıştay kamu çalışanları tarafından siyasetçilere karşı, özellikle siyasetçiler memurları başka görevlere tayin etmeye çalıştığında, siper olarak kullanılabilirdi ve kullanılmaktaydı.[31] Ordu, Danıştay'ın sadece genel yetki alanına değil, ayrıca iç özerkliğine de sınırlamalar getirdi. Cumhurbaşkanına, Danıştay'ın bütün önemli üyelerini atama yetkisi verildi. Danıştay'a karşı getirilen bu sınırlamaların ne-

[31] Sait Güran, *Memur Hukukunda Kayırma ve Liyakat Sistemleri* (İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1980).

deni, 1980 öncesinde Danıştay'ın da siyasallaşmış olduğu konusundaki kanı olmalıydı.

Üniversitelere getirilen disiplin de aynı düşünceden etkilenmişti. Ordu, yeni kurulan Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) yoluyla sadece atama ve terfileri değil, üniversitelerin gündelik işleyişlerini de denetlemeyi planladı. YÖK, sekizi cumhurbaşkanı, sekizi hükümet, biri Genel Kurmay Başkanlığı ve sekizi üniversiteler tarafından seçilen üyelerden oluşturuldu. Üniversitelerin rektörlerini atama yetkisi cumhurbaşkanına verildi. Rektörler, dekanlıklar için aday gösterecek ve atamalar YÖK tarafından yapılacaktı. Üniversitede görevli öğretim üyelerinin siyasal partilere üye olması ve hattâ herhangi bir şekilde parti faaliyetlerinde bulunmaları yasaklandı.

Evren'in bürokrasi ile ilgili suçlamalarındaki temel neden açıkça dile getirilmemiştir. Ordunun sivil bürokrasiyi denetim altına alma çabası, elbette, bürokratik seçkinlerin müdahale öncesinde yirmi yıl boyunca solda ve daha az olmak üzere sağdaki katı ideolojiler etrafında kutuplaşmasına karşı bir tepki olarak düşünülmelidir. Askerî rejim tarafından kurulan sivil hükümet, 1982'nin ilk aylarında, sivil bürokrasiyi *kalkınma* çabalarında daha işlevsel hale getirebilmek için gerekli yetkilerin bir hükümet kararnamesiyle kendisine verilmesini talep etti. Hükümet programını 27 Eylül 1980'de Milli Güvenlik Konseyi'ne sunmuş ve bu programda, sivil bürokrasinin iktisadi kalkınmanın önünde engel oluşturduğu belirtilmişti.

Askerî rejimin sivil bürokrasiye karşı tutumunu iki paralel tavır belirlemekteydi. Bir yandan, sivil bürokratların ideolojik tavırlarının hayati öneme sahip olduğu düşünüldü. Dolayısıyla, öncelik siyasal kutuplaşma konusuna verildi. Cumhurbaşkanlığına bağlı olarak bir Devlet Denetleme Kurulu ihdas edildi. Bu Kurul, bürokraside siyasal kutuplaşma konusuna odaklanacaktı. Dahası, ordunun bu tutumu, kendi algıladığı biçimde Atatürkçü düşüncenin bürokratik seçkinlere aşılanması çabalarının dışa vuran bir yansımasıydı; bu çabalar eğitim sisteminin

yeniden elden geçirilmesi ile sonuçlandı. Rejimin konuya bu biçimde yaklaşımı ve aldığı tedbirler, yeni rejimin aşkıncı boyutlarının göstergeleri idi. Amaç artık, aşkıncı devletin yapılanabileceği bir kurum olamayacağı belli olan sivil bürokrasiyi sıkı bir bir denetim altına almak idi.

Bu yıllarda, sivil bürokrasiyi "hukuksal-rasyonel" bir kuruma dönüştürme çabalarına da rastlanır. Hükümetin, sivil bürokrasiyi *kalkınma* çabalarında işlevsel hale getirebilmek için talep ettiği yetki bu açıdan değerlendirilmelidir. Daha önce de belirtildiği gibi, ordunun tercihi, ekonomik konulardaki sorumluluğun sivil toplum temsilcilerine bırakılacağı bir siyasal rejim idi. Rejimin bu arzu edilen araçsal yönü, yukarıda sözü edilen aşkıncı niteliğinin üzerine monte edildi. Siyaset düzeyinde sözü edilen devlet ile toplum (Cumhurbaşkanı ile hükümet) arasındaki iş bölümü, benzer bir düzenlemenin yapılmış olduğu Weimar Cumhuriyeti'nde olduğu gibi sorun yaratabilirdi belki de yaratmayabilirdi.[32] Fakat sivil bürokrasiye, biri makine modeli diğeri Weberyen hukuksal-rasyonalite modeli olmak üzere iki farklı modeli aynı zamanda giydirmeye çalışmak, doğal olarak problem yaratacaktı. Burada Atatürk'ün de 1920'lerde ve 1930'larda aynı ikilem ile karşı karşıya kaldığı hatırlanmalıdır. Bu sorunun hakkından gelinip gelinemeyeceği ileri dönemlerde görülecektir.

IV

Şimdi 6 Kasım 1983 genel seçimleri ile başlayan yeni sivil dönem için ordunun tasavvur ettiği kısmen aşkın devletin kurumsallaşmasına ve fiiliyatta ortaya çıkan niteliğine biraz daha ay-

[32] Bu konuda şu tahminde bulunabilir: Eğer cumhurbaşkanı kendi otoriteryen eğilimlerini sınırlayabilir ve başbakan ve Parlamento'yu göreceli olarak serbest bırakırsa ve başbakan ve Parlamento da sorumlu davranmayı becerebilirlerse yeni rejim başarılı bir şekilde çalışabilir. Aşağıda bu konudaki ilk iki olumlu gelişmeye değinilecektir.

rıntılı bakmak yerinde olacaktır. 1980-1983 düzenlemelerinin arkasında yatan temel düşüncenin, ordunun Cumhuriyet'in nihaî koruyucusu olduğu daha önce belirtilmişti. Evren bu konuda şöyle demişti: "Türk Silahlı Kuvvetlerinin temel var olma nedeni, bu büyük ülkeyi hem *iç* hem de *dış* düşmanlara karşı bölünmez bir bütün olarak savunmak, ülkenin daima güvende olmasını temin etmek ve vatandaşlarının mutlu ve refah içinde yaşamasını sağlamaktır." Gene daha önce değinildiği gibi, ordu şimdi Milli Güvenlik Kurulu kanalı ile Türkiye'nin siyasal hayatında daha aktif bir rol oynayacaktı. Bu nedenden dolayı Kurul şimdi daha güçlü kılınmıştı.

Ayrıca hatırlanmalıdır ki, bu yeni dönemde Cumhurbaşkanlığı makamı, 1923 sonrası fiilî konumuna benzer biçimde fakat bu defa Anayasa ile devletin yapılandırılmaya çalışıldığı nihaî kurum mevkii haline gelmişti. Evren'in bu konuda, "Devleti... Dernekler Kanunu'na tâbi önemsiz kurum konumuna indirgeyemeyiz. Devlet Başkanlığı, sembolik bir konuma dönüştürelemez" beyanı dikkat çekicidir. Bu nedenle 1982 Anayasası'nın 105. Maddesi ile Cumhurbaşkanının resmen imzaladığı kararlar ve emirler aleyhine Anayasa Mahkemesi dâhil, yargı merciilerine başvurulamayacağı hükme bağlanmıştır. Söz konusu Anayasa, cumhurbaşkanına parlamenter rejimlerde rastlanmayan yetkiler verdi. Anayasa'nın, 103. maddesi gereğince, cumhurbaşkanı, ülkenin güvenliğinden ve bağımsızlığından, vatan ve milletin bölünmez bütünlüğünden, milletin kayıtsız şartsız egemenliğinden, hukukun üstünlüğünden, demokrasiden, lâik Cumhuriyet'in Atatürk ilkeleri ve inkılâpları rehberliğindeki yönetiminden, insan hakları ve kamu refahından sorumlu tutuldu. Cumhurbaşkanına, ayrıca, yasama ve yürütme alanında bazı geniş yetkiler verildi. Cumhurbaşkanı şimdi, Türkiye Büyük Millet Meclisinden geçen yasaları veto edebilir, Meclisin önerdiği anayasa değişikliklerini referanduma sunabilir ve Anayasa Mahkemesine başvurmak suretiyle, Meclisin kabul ettiği kanunların, Bakanlar Kurulu'nun kabul ettiği ka-

rarnamelerin, hattâ Meclisin iç yönetmeliklerinin Anayasa'ya uygun olup olmadığını sorgulayabilirdi. Anayasanın 104. maddesi gereğince, cumhurbaşkanı, Türkiye Büyük Millet Meclisi seçimlerinin yenilenmesini isteyebilirdi. Başbakanı atardı. Hem Bakanlar Kurulunu hem de Milli Güvenlik Kurulunu toplantıya çağırabilirdi. Ayrıca, Genel Kurmay Başkanını ve çeşitli yüksek mahkemelerin üyeleri dâhil olmak üzere üst düzey bürokratları atama yetkisi vardı. Anayasanın 108. maddesi gereğince, cumhurbaşkanı tarafından atananlar arasında, daha önce adı geçen Devlet Denetleme Kurulu Başkanı ve üyeleri de bulunmaktaydı. Bu Kurul, cumhurbaşkanının isteği üzerine, tüm kamu kurum ve kuruluşlarının ve sermayesinin yarısından fazlasına bu kurum ve kuruluşların katıldığı her türlü kuruluşun, kamu kurumu niteliğinde olan meslek kuruluşlarının, her düzeydeki işçi ve işveren kuruluşlarının ve hayır amacıyla kurulmuş dernek ve vakıfların çalışmalarını inceleme, araştırma ve denetleme yetkisine sahipti.[33]

1982 Anayasası ile cumhurbaşkanına tanınan geniş yetkiler, devlet ile siyaset arasında mevcut olması gereken iş bölümü açısından nasıl değerlendirilebilir? Bu konu ile ilgili olarak Fransız ve Türk deneyimleri arasındaki farka değinmek gereklidir. 1958 Fransız Anayasası da, devleti cumhurbaşkanlığı makamında yapılandırmıştır. Fakat Fransa'da cumhurbaşkanı bir si-

---

[33] Tamkoç, 1982 Anayasasının getirdiği rejimi şöyle yorumlar: "... otoriter bir başkanlık sistemi hükümeti... (Anayasa) belirli bir nostaljiyi –Atatürk'ün güzel günlerine dönüşü ve dolayısıyla Türk siyasal kültürüne daha uygun bir siyasal sistem kurma girişimini– yansıtır ...yeni anayasa ideolojik bir belgedir ve bu haliyle Türkiye'nin kendisine özgü ideolojisine –yani Atatürkçülüğe dayanır." Bkz. Metin Tamkoç, *Inconsistency Between Form and Essence of the Turkish Political System* (Salt Lake City: Middle East Center University of Utah, 1983, Research Monograph No.8), s. 19. Bu ifadedeki "Başkanlık sistemi" ibaresi ve "ideoloji" terimi isabetli değildir, fakat değerlendirme bir bütün olarak yerindedir.

yasal parti adayıdır ve bu sıfatla seçilir. Dolayısıyla, Fransa'da Cumhurbaşkanlığını güçlü kılmanın arkasında yatan rasyonel, karar verme mekanizmasındaki kilitlenmeyi (*immobilisme*) önleyerek parti siyasetinin uygulanmasını kolaylaştırmaktır. Türkiye'de ise cumhurbaşkanının tarafsız bir konumu vardır. Bu tarafsız cumhurbaşkanı, diğer sorumlulukları meyanında, ülke için hayati öneme sahip Atatürk ilke ve inkılâplarını korumak ile yükümlüdür. Bu yükümlülüğünü yerine getirirken bir siyasi parti ile değil, yalnız başına hareket etmek zorundadır. 1982 Anayasası ile cumhurbaşkanına tanınan yetkileri bu düşüncelerin ürünü olarak görmek gerekir.

Burada, cumhurbaşkanının tarafsızlığından bu yeni dönemde ne anlaşıldığı konusu ile ilgili olarak bir noktanın daha altının çizilmesi yararlı olacaktır. 1983 sonrasında cumhurbaşkanının, özellikle iktisadi konularda, kesinlikle partiler-üstü olması beklenmekteydi. Evren bir keresinde, ordunun hiçbir zaman "işçilerine" karşı olmadığını söylemişti. Evren'e göre ordu işçi kesimine karşı olamazdı çünkü kendileri de mütevazı toplum kesimlerinden gelmekteydi. Dolayısıyla işçilerin karşılaştıkları zorlukları biliyorlardı. Fakat dürüst olunması koşuluyla çok para kazananlara da karşı değillerdi. Çok para kazanabilmek için onlar da çok çalışmış olmalıydılar ve tabiî bu da takdire değerdi. Çok para kazananlar da ya kendi işlerini kurmuşlar ya da babalarından bir işi devralmışlar ve şimdi bu ülkenin ihtiyaçlarını karşılamak için çalışıyorlardı. Servete karşı düşmanlık beslenmemeliydi, çünkü o zaman rejim başka bir yöne doğru sürüklenirdi.[34] Evren'in, özel girişimler aleyhine ve kamu teşebbüsleri lehine de bir önyargısı yoktu. Özel girişimleri dürüst, çalışkan ve vatansever olmaları konusunda uyarıyor, öte taraftan özel girişimlerin daha verimli çalıştığını teslim ediyordu. Bir keresinde Evren, kamu teşebbüsleri tarafından işletilen bir dükkâna girildiğinde kimsenin kişiye ilgi gösterilmediği ama

[34] Dodd, *The Crisis of Turkish Democracy*, s. 43, 47 ve 53.

özel bir işletmeye girildiğinde kişinin kapıda karşılandığı gözlemini aktarmıştı.

1983 Kasımı'nda yeniden çok partili hayata geçildikten sonra yeni rejimin cumhurbaşkanı ile başbakan arasında tesis ettiği iş bölümü uygulanabilecek miydi? İki olay bunun mümkün olabileceğini gösterdi. Mayıs 1984'te Cumhurbaşkanı Evren, "bizi ilgilendiren belirli konular var ama bunlar ekonomik konular değil" dedi. Aynı yılın yazında, daha fazla özgürlük talep eden "aydınlar dilekçesi", Başbakan Özal'a sunulduğunda, Özal "adres yanlış" dedi. Gerek Evren'in gerekse Özal'ın o tarihteki bu davranış örüntüleri, o yılların önceliklerine uygundu. Şimdi Devlet'in yapılandırıldığı cumhurbaşkanı (ve ordu) için birinci derecede önemli olan konu iktisadi politikalar değil, ülkenin birlik ve beraberliğini ilgilendiren konularda özel çıkarların ülkenin genel menfaatine galebe çalmamasıydı. Burada hatırlanmalı ki ordu, 1980 müdahalesi öncesinde Adalet Partisi'nin ekonomiden sorumlu Başbakan Yardımcısı Turgut Özal'ın mimarlığında geliştirilen monetarist iktisadi politikalarını benimsemiş ve müdahaleden sonra da bir süre ekonomiyi Özal'a teslim etmişti.

Dolayısıyla yeni dönemde ortaya çıkan devlet-toplum bölünmesi, daha önceki merkez-çevre bölünmesinden farklı idi. 1980'lerde devlet seçkinleri, her konuyu en iyi kendilerinin bildiklerini düşünmemekteydiler. Bu nedenle yeni devlet seçkinleri, örneğin, iktisadi politikaların şekillendirilmesini siyasetçilere bırakabilmişlerdi. Eğer bu politikalar toplumun bazı kesimlerinin talepleri ya da çıkarları ile örtüşürse sırf bu nedenden yeni devlet seçkinleri bu politikalara karşı çıkmıyorlardı. Diğer bir deyişle, artık bürokratik anlamı ile Atatürkçülük tüm kamu politikalarının zorunlu ölçütü olarak algılanmıyordu. Şimdi Atatürkçü düşünce, hem soldaki hem de sağdaki radikal ideolojilerin reddedilmesinin gerekçesi olarak kullanılacaktı. Bu durumun ötesinde yeni devlet seçkinleri, Atatürkçü düşünceye, *ne yapılması* sorusuna cevap aradıkları zaman değil

ne yapılmasına nasıl karar verilmeli sorusuna yanıt aradıkları zaman başvuruyorlardı. Bu açıdan bakıldığında yeni devlet seçkinleri, kendilerini Atatürkçü ilân eden 1938-1980 bürokratik seçkinlerinden daha Atatürkçü idiler.

1980'lerin başında Kazancıgil, "Kemalistler devletin inşâsında, Osmanlı reformcularının algılamakta dahi zorlandıkları çok önemli bir hususta başarılıydılar. Bu husus, siyasal merkez ile çevre arasındaki mesafeyi azaltmak ve modern devletin kuruluşunda toplumsal kaynakları harekete geçirmekti" gözleminde bulunarak önemli bir noktaya parmak basmıştı.[35] 1980 sonrasında ise Kemalistlerin, önemli bir adım daha atarak, belli alanlarda karar verici konumundan belli alanlardaki etkinlikleri denetçi konumuna geçtikleri söylenebilir.

Toplum ve onların temsilcileri, artık bir rakip olarak görülmediklerinden ve dolayısıyla onlara ikincil bir konum atfedilmediğinden yeni devlet seçkinleri, girişimci gruplar dâhil, farklı sektörlerden gruplara ve onların ihtiyaçlarına daha sempati ile bakmaya başladılar. Bu nedenle, sivil bürokrasinin keyfilikten uzak ve verimli çalışan bir kuruma dönüştürülmesi gereği vurgulanmaya başlandı. 1950'den beri idari reform bütün hükümetlerin gündemindeydi. Fakat, bu konuda daha önce hiçbir hükümet 1980-1983 askerî yönetimi dönemindeki kadar bu konuya odaklanmamıştı.[36]

Buraya kadar değinilen hususların ışığında, Türkiye'deki yeni devlet seçkinlerinin kendilerine biçtikleri iki temel işlev olduğu görülmektedir. Birinci işlev, devletin bölünmez bütünlüğünün korunmasıdır. Bu husus 1982 Anayasası'nda dolaylı

---

[35] Ali Kazancıgil, "The Ottoman-Turkish State and Kemalism", *Atatürk: Founder of a Modern State*'in içinde, ed. idem ve Ergun Özbudun (London: C. Hurst and Company, 1981), s. 48-49.

[36] Bu konuda daha önceki hükümetlerin kesin tavırlar almadığı hakkında bkz. A. Ümit Berkman, "Administrative Reforms in Pakistan and Turkey: A Comparative Analysis", *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, 2 (1979), s. 317.

olarak şöyle ifade edilmişti: "Anayasa'da yer alan hak ve hürriyetlerden hiçbiri, Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmak, Türk Devleti'nin ve Cumhuriyetin varlığını tehlikeye düşürmek, temel hak ve hürriyetleri yok etmek, Devletin bir kişi veya zümre tarafından yönetilmesini veya sosyal bir sınıfın diğer sosyal sınıflar üzerinde egemenliğini sağlamak veya dil, ırk, din ve mezhep ayırımı yaratmak veya başka herhangi bir yoldan bu kavram ve görüşlere dayanan bir devlet düzenini kurmak amacıyla kullanılamazlar" (Madde 14).

Devlet seçkinleri aynı Anayasanın 2. maddesi gereğince, Türkiye Cumhuriyeti'nin "Atatürk milliyetçiliğine" dayanan niteliğini korumaktan sorumlu olacaklardı. Evren de, çeşitli konuşma ve beyanlarında yeni siyasal yapılanma içinde "faşizme", "Marksizme" ve "teokrasiye" hiçbir surette yer olmadığını ve Türkler için tek rehberin "Atatürkçülük" olacağını açıkça belirtmişti. Atatürkçü düşünce, daha önce ifade edildiği gibi, farklı biçimler ve tonlamalardaki katı ve yumuşak ideolojilerin panzehiri olarak kullanılacaktı.

Tachau, yeni devlet seçkinlerinin tasarladıkları siyasal yapılanmayı bir ölçüde ütopik bulmuştur: "1982 Anayasası'nı yapanlar, Türk toplumunun 1960'lardaki ve 1970'lerdeki aşırı siyasallaşmasına tepki göstermişlerdir. Dolayısıyla, bu Anayasa ile ideal olarak iki takımın birbiriyle rekabet ettiği ve biri kazanırken diğerinin yenildiği centilmence bir spor müsabakasına benzeyen ideal bir siyaset biçimi için hukuki çerçeve çizmeyi amaçladılar... Siyasetin, dürüstçe oynanan temiz bir spor olarak düşünüldüğü kuşkusuzdur. Anayasa yapımcılarını böyle bir modelden hareket etmeye sevk eden Türkiye'nin yakın tarihinde karşılaşılan siyasi krizler olmalıdır."[37] Aynı nedenden dolayı, Türk seçmeni, temelde ordu tarafından kendilerine referandum ile sunulan Anayasa'yı büyük oranda onayladı.[38]

---

[37] Tachau, *Turkey: Authority, Democracy and Development*, s. 47.

[38] Aslında halk açısından bu bir "anayasa oylaması" idi. 6 Kasım 1983

Son tahlilde ordu, Türk siyasetine daha büyük dozda "rasyonalite" şırınga etmeye çalışmış ve bunun siyasallaşmanın azaltılması ile mümkün olacağını düşünmüştür. Örneğin, Büyük Millet Meclisi üyeliği için aranan bireysel niteliklerde yapılan bazı değişiklikler ile bu amacın bir ölçüde de olsa gerçekleştirilebileceği düşünülmüştür: Önceki kanunlara göre sadece okuryazar olmaları gereken miletvekilleri şimdi en azından ilkokul mezunu olmak durumunda idiler. Belirli bürokratlar, özellikle hakimler ve Cumhuriyet savcıları, üniversite öğretim üyeleri, subaylar ve işçi statüsünün üzerindeki memurlar görevlerinden istifa etmedikleri müddetçe seçimlerde aday olamayacaklardı. Evren, derneklerin sadece kendi konuları ile meşgul olacaklarını ve siyasetle ilgilenemeyeceklerini; siyasetten sadece siyasal partilerin sorumlu olacağını belirtiyordu. Kurumsal özerklik siyasetle ilgilenmek için bir bahane olamayacaktı.

Bu tedbirleri zaruri görmüş olan askerî rejim demokrasiye karşı değildi; onun peşinde olduğu "temiz siyaset" idi. Ordu, demokrasiye samimiyetle inanmaktaydı. Ordu Atatürkçüdür. Atatürkçü düşüncenin önemli boyutlarından biri, çağdaş uygarlığı yakalamanın ve hattâ geçmenin gerekliliğine duyulan inançtır. Demokrasi ise bu çağdaş uygarlığın önemli bir boyutudur. Ordunun oluşturduğu Danışma Meclisinde Anayasa Komisyonu Başkanlığını yapmış olan Profesör Orhan Aldıkaçtı, Evren'in kendisine ve Komisyonun diğer üyelerine, "Bu ülkede demokratik bir hükümet biçiminin kurumsallaşması için elinizden gelen her şeyi yapın" dediğini söylemiştir.[39]

Ordunun demokrasiyi aşırı değil ılımlı araçsalcılık olarak gördüğünü bir kere daha yineleyelim. General Evren'in Profesör Aldıkaçtı'ya ilettiği talep, ordunun genel eğilimi olarak yo-

---

genel seçimlerinde aynı halk döndü ve "siyasal oylama" yaparak o dönemde en ordu-karşıtı siyasal parti olarak düşünülen Turgut Özal'ın Anavatan Partisi'ne oy verdi.

[39] Orhan Aldıkaçtı, "The 1982 Constitution", Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 15 Mayıs 1984 tarihinde yapılan konuşma.

rumlanmalıdır. Bu genel eğilim, Türkiye'nin siyasal hayatının toplumsal ihtilafları, orduya gerek kalmadan kendi kendine çözümleyebilecek şekilde kurumsallaşmasıdır.

Bu nokta bizi Türkiye'deki yeni devlet seçkinlerinin kendilerine biçtikleri ikinci işlevine getirir. Bu ikinci işlev, orijinal Atatürkçü düşünce ile aynı çizgidedir ve dolayısıyla bir açıdan o düşünce biçimine benzerlik gösterir. Fakat bir başka açıdan yeni ve farklı bir boyutu gündeme getirir. 1982 Anayasası'nın başlangıç bölümünde belirtildiği üzere, Anayasa'nın kapsadığı temel fikirler, inançlar ve çözümlerin özü olarak şu noktaların altı çizilir:

> -"Her Türk vatandaşının... millî kültür, medeniyet ve hukuk düzeni içinde onurlu bir hayat sürdürme ve maddî ve manevî varlığını bu yönde geliştirme hak ve yetkisine doğuştan sahip olduğu";
> -"Hiçbir faaliyetin.... Türklüğün tarihî ve manevî değerlerinin... karşısında koruma göremeyeceği."

Burada aşina olan, orijinal Atatürkçü düşüncenin bir yönü olan devletin ilerlemeyi temin ve devam ettirmesine dair işlevinin tekrar vurgulanmasıdır. Yeni ve farklı olan ise "tarihsel ve manevî Türk değerlerine" yapılan atıftır. Daha önce belirtildiği gibi, orijinal Atatürkçü düşünceye göre millet kendi amaçlarını ve değerlerini kendisi oluşturacaktır fakat bu ancak halk belirli bir ilerleme seviyesine ulaştığında mümkün olacaktır. Halk söz konusu seviyeye gelinceye kadar adı geçen amaçların ve değerlerin kaynağı ne olacaktır sorusu "bilim" olarak cevaplanmıştı. Bu hususu Mardin'in şu gözlemi de desteklemektedir: "Mustafa Kemal [Atatürk] daha önce var olmayan, farazi bir varlığı, Türk milletini, alıp ona hayat verdi. Var olmayan bir şey için varmış gibi çalışmak ve onu var etme becerisi, bize onun başlattığı projenin gerçek boyutlarını gösterir ve düşüncesinin ütopik niteliğini ortaya çıkarır. [Mustafa Kemal] bu projesi üzerinde çalışmaya başladığı zaman ne 'genel irade'nin ne de

milli kimliğin kaynağı olarak bir Türk milleti mevcuttu... Ne zaman ki [Mustafa Kemal'in] projesinin rasyonel açıklaması gerekmiştir, o zaman 'çağdaş uygarlığın gereklilikleri'nden söz edilmiştir... Yeni Türklerin bilinci ... Atatürk'ün bütün geçerli bilgi ve davranışın kaynağı olarak tekrar tekrar atfettiği... bilimde temellenecekti.'[40]

Orijinal Atatürkçü düşüncenin konu ile ilgili bu yaklaşımına karşın, 1982 Anayasası'nda "Türklüğün tarihi ve manevî değerlerine" atfedilen önem, "Atatürkçülüğün" geleneksel Osmanlı-Türk toplumunun omurgasını oluşturmuş bulunan İslâm'ın yerini tutacak bir alternatifi olarak ortaya çıkamamış olmasından kaynaklanmış görünmektedir. Atatürkçüklük, niteliği gereği, Türk insanının kişilik yapısının gelişmesinde bir etkin bir rol oynayamazdı.[41] Sonuç, Mardin'e göre, "anlamsız, duygusal fakat merhamet duygusundan yoksun bir insan ilişkileri örüntüsü" idi.[42] Nitekim bu ilişki biçiminin sonucu olarak, İslâm Türkiye'de Durkheimcı ve metafiziksel işlevler kazanmıştır.[43]

Öte taraftan 1980 sonrası askerî rejim, "Türklüğün tarihî ve manevî değerlerini" gün ışığına çıkarmak için bir kez daha Atatürkçü düşünceye başvurdu. Genel Kurmay Başkanlığınca 1983'de yayınlanan *Atatürkçülük: Kitap Üç* başlıklı bir kitapta Atatürk'ten, kişiler arası ilişkiler, aile hayatı, gençlik, hoşgörü, iş bölümü ve iş dayanışması gibi konularda da çok sayıda alıntı yer aldı. Ebeveynlere çocuklarını yetiştirme konusunda belli sorumluluklar yüklenmek istendi. Örneğin çocuklar, kendi dü-

---

[40] Şerif Mardin, "Religion and Secularism in Turkey", *Atatürk: Founder of a Modern State*'in içinde, s. 208-209.

[41] Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji* (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1969), s. 210.

[42] Şerif Mardin, "Religion in Modern Turkey", *International Social Science Journal*, 24 (1977), s. 279.

[43] Metin Heper, "Islam, Polity and Society in Turkey: A Middle Eastern Perspective", *Middle East Journal*, 35 (1981), s. 345-363.

şüncelerini özgürce ifade edebilecek ve aynı zamanda başkalarının düşüncelerine saygı gösterecek şekilde yetiştirilmeliydi. Ebeveynler, ayrıca çocuklarının "millet", "vatandaşlık" gibi olgularla ilgilenmelerini sağlamalıydı.

Öte taraftan 1980 sonrası askerî rejiminin ülkede yaygınlaştırmaya çalıştığı etik sistemin iki amacı olduğu görülmektedir. Birinci amaç, siyasal hayatta "tebaa" değil "vatandaş" rolü oynayabilecek yeni kuşaklar yetiştirmektir. Bu kuşaklar, etkin bir şekilde siyasal hayata katılabilecekler ve aynı zamanda başkalarının düşüncelerine karşı hoşgörülü olacaklardır. İkinci amaç ise aşkın devlete daha az ihtiyaç duyulmasını sağlamak için, ılımsal araçsallığın kurumsallaşmasına katkıda bulunacak bir siyasal yaklaşım ve kültür geliştirmek idi. Bu çizgide, "Anavatan" düşüncesi etrafında dayanışma fikri vurgulandı. Dayanışma, hem toplumsal ve bireysel hem de ulusal düzeyde gelişmeliydi. Gençliğe toplumsallaşmaları sürecinde, hem siyasal katılım ve diğerlerinin düşüncelerine karşı hoşgörülü olma, hem de milletin bütünlüğü ile çatışan dış ögelere karşı durmanın gerekliliği düşünceleri aşılanmalıydı.[44]

Atatürk ilerleme taraftarı idi ve Türklerin çağdaş uygarlığı yakalama konusundaki yeteneklerine sarsılmaz bir inancı vardı. Atatürk'ün üzerinde durmadığı bir husus, ilerlemeye giden yolun her zaman düz bir çizgi izlemediği, üstelik sadece geçici duraksamalar değil aynı zamanda geri dönüşlerin de olabileceği idi. Atatürk, bir dünya görüşü üzerinde temellenecek ılımlı bir aşkın devlet yaratmaya çalışmış ve bu siyasal yapının giderek ılımlı araçsal bir siyasal yapıya dönüşeceğini düşünmek istemişti. Oysa, Atatürk'ün ılımlı aşkın devleti, ılımlı araçsal bir yapıya dönüşemedi. Atatürk sonrası bürokratik seçkinler, neredeyse devraldıkları ılımlı aşkın devleti aşırı aşkın devlete dö-

[44] Atatürkçü düşüncenin yeni yorumu ile ülkede yeni bir siyasal kültür geliştirme çabalarına paralel olarak Evren, halka hitaben yaptığı konuşmalarda düşüncelerini İslâm'ın iyi bilinen bazı öğretileri ile desteklemeye çalışmıştı.

nüştürmeye çalıştılar ve sonunda ne devletin aşkınlığı kaldı ne de ortaya çıkan araçsal siyasal yapı ılımlı özellikler gösterebildi. 1980 sonrası askerî rejimi de Atatürk gibi, aşkın devleti geçici bir formül olarak düşündü. Üstelik Atatürkün aşkın devletine oranla daha az aşkın bir devlet modelini tercih etti ve ılımlı araçsal bir siyasal sistemin siyasal kültür altyapısını hazırlamak için bazı çalışmalar yaptı, projeler üretti. İlginçtir, askerî rejimin son çizgideki çabaları hemen hiç fark edilmedi. O tür çabalar ile meydana getirilmeye çalışılan ılımlı araçsal siyasal hayatın altyapısı, Batı ülkelerinde toplum kesimleri tarafından kendi aralarındaki uzun demokrasi mücadelelerinden dersler çıkarılarak öğrenilmiş ve benimsenmişti. Türkiye'de demokrasi, Batı ülkerindeki gibi aşağıdan yukarı değil, aksine yukarıdan aşağı tesis edilmeye çalışıldı. Bu yüzden meselelere daha pragmatik bakan toplum kesimleri değil, daha ideolojik bakan seçkinler karşı karşıya geldi. Seçkinler, ideolojilerinden hattâ dünya görüşlerinden ödün vermekte ve belirli konularda görüş birliğine ulaşmakta zorlandılar. Sonunda asker, kalıcı demokrasinin yerleşebilmesi için bazı çözümler üretmeye çalıştı. Oysa asker, seçkinlerin büyük bölümünün gözünde diğer "can düşmanlarından" da daha az sempatiye sahipti. O yüzden olsa gerek, askerin çözüm üretme çabalarına dikkat edilmedi. Doğal olarak bu hercümerç içinde, ılımlı araçsal siyasal bir yapının gelişmesi ve kalıcı olması için birilerinin diğerlerine bunu *öğretmesi*nin mi yoksa o başkalarının olaylardan ders çıkararak *öğrenmesi*nin mi daha etkili olacağı hususu hiç gündeme gelmedi.

Yedinci Bölüm

SONUÇ - GÖZLEMLER

Bu çalışmadaki amaç, aşkın devlet geleneğinin etkisi altındaki bir ortamda siyasetin karşılaştığı güçlükleri ortaya çıkarmaktır. Bu çerçevede, yakın dönemlere kadar Fransız devletinin aşkın devletin en iyi örneği olduğu yolundaki yaygın kanaatin doğru olmadığı, bu konuda en iyi örneğin Osmanlı-Türk devleti olduğu ileri sürülmüştür. Osmanlı-Türk örneğinde, siyaseti etkileme gücü olan bir aristokrasinin ve girişimci orta sınıfın gelişmesine izin verilmemiş, din kurumu da denetim altında tutulmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasal hayatında temel bölünme, hâkim bir *merkez* ve bölünmüş, tikelci (*particularistic*) ve kendi içinde parçalı (*segmented*) bir görünüme sahip *çevre* arasında olmuştur.

Türkiye'de çok partili siyasi hayata geçiş, bu şartlar altında gerçekleşmiştir. Söz konusu siyasi hayatın temel aktörleri, çevrenin "kötücül maksatlarından" daima şüphe duyan merkez ve her zaman sindirilmiş ve bu durumun sonucu olarak mümkün olan her durumda aşırı muhalefet ve sorumsuz bir davranış sergileyen çevre olmuştur. Osmanlı-Türk siyasal hayatı, çatış-

maların çözümlenmesinin bir biçimi olarak iyi niyetle ve karşı tarafa saygılı bir şekilde sürdürülen tartışmalar geleneğinden, yani doğru anlamı ile "siyaset" sürecinden yoksun olduğu için, gerektiğinde ödün vererek uzlaşmaya varmak her zaman için güç olmuştur. Ödün vermek küçültücü bir davranış olarak görülmüştür. Bu durum, dinamik uzlaşmanın –her sorunun kendi içinde düşünülüp, gizli gündemlerle ilişkilendirilmeyip ve daha önceki öfkelere feda edilmeyip çözümlenmesi geleneğinin– ortaya çıkışını imkânsız hale getirmiştir. Osmanlı-Türk siyasal hayatında, çatışmaları hukuk yoluyla çözme (*Standestaat*) geleneği de gelişememişti. Yani, feodal "toplumsal sözleşme" olgusu da bulunmamaktaydı. Kaldı ki, Türkiye'de "feodal" teriminin yalnız Marksist anlamı ve önemi bilindiğinden, bu terim aşağılayıcı bir anlama sahip olmuştur. Sonuç olarak, *siyaset* veya *hukuk* yoluyla çözümlenmesi gereken konular bir *yönetim* konusu olarak algılanmış, bu durumun neticesi olarak da siyaset sahnesinin aktörlerinin keyfi ve sorumsuz hareket etmeleri olağan hale gelmiştir.

Beklenebileceği gibi, Osmanlı-Türk ve Batı Avrupa deneyimleri arasındaki bu nitel fark –bir yanda kişisel yönetim ya da en iyisinden patrimonyalizm, diğer yanda (*Standestaat*) geleneğinin bulunması– bu iki ortamda demokrasinin farklı özellikler sergilemesine yol açmıştır. Kimi Batı Avrupa ülkelerinde, demokrasi sadece bazı üstesinden gelinebilecek sorunlar ile karşılaşmış iken, Türkiye'de demokrasinin pekiştirilmesi ve özellikle derinleştirilmesinde büyük güçlüklerle karşılaşılmıştır. Türkiye, devlet olgusunun bir taraftan milli birlik ve beraberliği temin etmenin hattâ bir ideal olarak da olsa demokrasinin olmazsa olmaz bir siyasal rejim olarak benimsenmesinin, diğer taraftan ise siyasal istikrarsızlığa neden olmanın ve dolayısıyla demokrasinin yerleşmesinin bir sorun haline gelmesinin uçsal örneğini temsil eder.

Bunun bir nedeni de, Türkiye'de siyasal partilerin *Parteienstaat* geleneğini, yani siyasal partilerin hem halkın beklentilerine

duyarlı hem de toplumun uzun süreli menfaatlerini göz ardı etmeden davranmaları geleneğini benimseyememiş olmalarıdır. Bu durum, birçok siyasal partinin popülizm için duydukları hevesten de öte Türkiye'de siyasal partilerin temelde seçkin çatışmasının birer aracı olmalarının sonucudur. Uzun zaman iktisadi açıdan önemli toplum kesimlerinden özerk bir halde etkinlik gösteren söz konusu siyasal partiler, "işlevsel" (yani sosyo-ekonomik konulara ait olan) bölünmeler değil daha ziyade "kültürel" (uygarlık biçimi, laiklik, etnisite vb. konulardaki) bölünmelerin egemen olduğu bir siyaset sahnesinde faaliyet göstermek durumunda kalmışlardır. Bu koşullar altında, karşılıklı ödün vererek uzlaşmak mümkün olamamıştır.

Türkiye'de devlet-merkezli siyasal hayatın alternatifi parti-merkezli siyasal hayat olmuştur. Bu husus, Anglo-Amerikan kökenli bir siyaset bilimcisine paradoks gibi gelebilir. Ancak, şu husus da hatırda tutulmalıdır: Türkiye devlet-merkezli siyasal hayat deneyimi yaşarken var olan demokrasi *tökezlemiş*; parti-merkezli bir siyasal hayat deneyimi yaşarken var olan demokrasi ise çökmenin eşiğine gelmiştir. Bunun nedeni şudur: Devlet olgusunun siyasal hayata egemen olduğu durumlarda sivil veya asker devlet seçkinleri, Türkiye'de mevcut olmayan etkin aracı kurumların –aristokrasinin ve girişimci orta sınıfları– rolünü oynayarak çatışmaları ılımlaştırmaya çalışmışlardır. Partilerin öne çıktıkları durumlarda ise devlet seçkinleri bu tür bir aracı rol oynayamadıkları ve gerçek aracı kurumlar da bulunmadığı için, merkez karşıtı bir siyasal partinin siyasal gücü elinde tuttuğu durumlarda siyasal sistem aşırı aşkın bir rejime sürüklenmiş, hiçbir siyasal partinin tek başına etkin bir rol oynayamadığı durumlarda ise siyasal sistem aşırı araçsal (popülist) bir kisveye bürünmüştür.

Devlet seçkinlerinin çatışmaların ılımlılaştırılmasının gerekli olduğu sonucuna vardıkları ve bu çizgide hareket ettikleri zaman, bu durum da siyasal istikrarsızlık yaratabilmiştir. Çünkü devlet seçkinleri genel olarak ve özellikle Türkiye'de rasyo-

nalist demokrasi taraftarı olmuşlar ve özel çıkarlara "ödün" verilmesini onaylamamışlardır. Öte taraftan 1980-sonrasında ordu, Türkiye'nin siyasal hayatını Atatürk-sonrası sivil-bürokratik entelijansiyanın benimsediği –dikkatli bir şekilde formüle edilmiş kapsamlı– bir düşünce sisteminin kıskacına almaya çalışmamıştır. Bunun da nedeni, Türkiye'de ordunun özellikle 1980 sonrası dönemde bürokratik seçkinler gibi değişime kapalı bir yaklaşımı benimsememiş olmasıdır.

Türkiye'nin siyasal hayatının belki de en az anlaşılmış olan yönü, ordunun siyasal hayatta oynadığı roldür. Türkiye'nin siyasal hayatı üzerinde çalışma yapan bazı bilimcilerin Türk ordusunun Latin Amerika, Ortadoğu ve diğer bölgelerdeki ordulardan daha farklı olduğunu ve temelde "demokrasi"yi desteklediklerini kabul ettikleri doğrudur. Fakat ordu müdahale eder etmez askerin kışlasına geri dönmesi konusunda genellikle bu bilimciler de dâhil hep bir ağızdan talepler yükselmekte ve rejimin kesintiye uğramasından dolayı ardı arkası kesilmeyen şikâyetler dile getirilmektedir. Diğer bilimciler için ise ordu da temelde bir özel çıkar grubudur ve dolayısıyla askerler sadece kendi bencil ve dar menfaatleri için müdahale eder.

Her iki yaklaşım sahipleri de ordunun devlet ile olan özgün ilişkisi görmezden gelmektedirler. Bu kitabın daha önceki bölümlerinde dolaylı olarak ifade edildiği gibi, özellikle 1980'lerin ilk yarısından itibaren ordu, sivil devlet seçkinleri ve politikacılardan daha çok siyasal hayatın ılımlı araçsallık sergilemesi taraftarı olmuştur. Türkiye'de askerî müdahaleler demokrasinin ortadan kaldırılması için değil, siyasal hayata bir miktar daha rasyonalite enjekte edilmeye çalışılıp demokrasinin işleyebilir hale getirilmesi için yapılmıştır. Ordu ayrıca, belirtildiği gibi, öğrenen bir kurum olduğunu göstermiştir. Önceleri ordu da siyasal hayata statik bir uzlaşmayı –Atatürkçü düşüncenin bürokratik versiyonunu– empoze etmeye çalışmış, ancak 1980'den itibaren daha az aşkın devlet eğilimli olmuş ve hattâ toplum kesimlerinin ve onların siyasal temsilcilerinin

aralarındaki çatışmaları dinamik bir uzlaşma ile çözebilecekleri bir kültür örüntüsü ve kamusal alan meydana getirme çabası içinde olmuştur. 1980-sonrasında ordu, Türkiye'nin ihtiyacının "kendi ölçülerine göre dikilmiş bir demokrasi" olduğunda ısrar ederken Atatürk-sonrası bürokratik entelijansiya çizgisinde değil, orijinal Atatürkçü çizgide hareket etmekteydi. Bir başka deyişle, ordu ılımlı araçsalcılığa geçişi mümkün kılabilecek geçici aşkın devlet arayışında idi.

Bu demektir ki, Türkiye'de 1980-sonrasında ordu, siyasal hayatta ılımlı araçsalcılığın ne anlama geldiği konusuna, Atatürk-sonrası bürokratik entelijansiyadan daha demokratik bir şekilde yaklaşmıştır. Ordu, sivil bürokratik seçkinlerin aksine "aklıselim sahibi bir toplumun ancak Atatürkçü düşüncenin bürokratik versiyonu çizgisinde hareket eden bir toplum olacağı" varsayımından vazgeçebilmiştir. Örneğin devletçilik konusunda ısrarcı olmamış, Atatürkçü modernleşmeyi sağlayabilme projesini meşrulaştırmak için dini dahi bir araç olarak kullanma konusunda tereddüt etmemiştir. Ordu, sivil devlet seçkinlerinin aksine halkın sağduyusu ile hareket edebileceğini düşünmüş ve dolayısıyla kendi projelerini doğrudan halka anlatmaya çalışmış, hattâ halkın desteğinin kendisinin tek ve hakiki meşruiyet kaynağı olduğunu düşünmüştür.

Türkiye'deki seçmen kitlesi de hızlı öğrenen bir diğer siyasal aktör kategorisi olarak ortaya çıkmıştır. Çok partili hayata geçtikten sonraki oy verme davranışları seçmenin de fikir değiştirebilme yeteneğini kazandığını göstermiştir. Onları küçümseyen siyasetçiler ve "aydınlar" çok kereler aynı performansı gösterememişlerdir. Seçmen kitlesi, "anayasal" ve "siyasal oy verme" arasında da ayırım yapabilecek olgunluğu göstermiştir: 1982 yılında, ordunun eseri olan 1982 Anayasası'nı büyük bir çoğunluk ile onaylamış, ancak 1983 genel seçimlerinde ordu tarafından seçimlere girmesine izin verilen üç parti arasından en ordu-karşıtı kabul edilen siyasal partiye (Turgut Özal'ın Anavatan partisi) oy vermiştir. Türkiye'de pek çok siyasetçi ve

"aydın" iki oy verme biçimi arasındaki ayırımı bilmediklerinden, söz konusu referandum ve seçim sonuçları arasındaki fark onlar için çözemedikleri bir bilmece olarak kalmıştır. Bazıları, 1982 referandumunu izah edebilmek için referandumda oyların içine konduğu zarfların transparan olduğu ve dolayısıyla halkın oyunu gerçek tercihleri istikametinde kullanamadığı gibi iddialar ile ortaya çıkmışlar, halkın kargaşa istemediğini, bu nedenden orduya ve dolayısıyla onun anayasasına sempati duyduğunu, öte taraftan kargaşa ortamının bulunmadığı durumlarda halkın kendilerine siyasal partilerin daha iyi hizmet edeceğini düşündüğünü fark edememişlerdir.

Ordunun, 1983 genel seçimlerine katılabilecek üç partiyi kendisinin belirlemesi, Türkiye'nin siyasal hayatının bir başka ilginç yönünü gözler önüne sermiştir. 1980-sonrasında ordu, her ne kadar halkın sağduyusuna inansa da ve dolayısıyla halka kapalı bir düşünce sistemini dayatmayı istemese de, gene de 1980'lerde, Cumhuriyet tarihinde hiç olmadığı kadar devlete yakın durmuştur. Bu durum kısmen ordunun 1970'lerin sonuna doğru Türkiye'nin siyasal hayatında devletin aşınmasının yarattığı boşluğu doldurabilecek kurumlar görememesinin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. 1970'lerin son yıllarında ordunun gözünde, daha önceleri devlet seçkini rolünü oynayan bazı siyaset kadroları (Cumhuriyet Halk Partisi) ve bürokratik seçkinler de bu konuda artık kendilerine güvenilmeyecek kadrolar ve kişiler haline gelmişlerdi. Dolayısıyla ordu, "ülkenin bölünmez bütünlüğünün" korunması sorumluluğunu başka hiçbir seçkin kategorisine bırakamazdı. Ancak ordunun giderek devlet ile özdeşleşmesinin daha önemli sebebi, onun bu defa Türkiye'nin siyasal hayatını büyük ölçüde yeniden yapılandırmak ve siyasal rejimi ılımlı araçsal bir rejime dönüştürme görevi gibi büyük bir işi üstlenmek istemesi idi.

Daha önce de belirtildiği gibi, ordunun 1980'lerin başında üstlendiği bu misyonun, topluma ve özellikle siyasetçi zümresine yeni bir siyasal kültür enjekte edilmeye çalışılarak, başarı ile

yerine getirilip getirilemeyeceğini kestirmek güçtür. Elbette, daha genel bir soru, demokrasinin masa başında öğrenilip öğrenilemeyeceği ve temel normlarının ancak belli koşulların sağlanmış olması durumunda içselleştirilip içselleştirilemeyeceği sorusudur. Bu konu ile ilgili olarak, Atatürk sonrası siyasal gelişmeleri ve özellikle 1970'lerde Türkiye'nin içine düştüğü anarşiyi göz önünde tutan ordunun, kendisinin yönlendirmesi olmadan ne Atatürk sonrası bürokratik seçkinlerin ne de siyasetçilerin Türkiye'nin siyasal hayatını ılımlı araçsalcılık istikametinde geliştirebilecekleri hususunda ümidini kesmiş olduğu ileri sürülebilir.

Bu noktadan hareketle, 1980 askerî müdahalesi sonrasında "tekrar demokrasiye geçiş" denemesinin demokrasinin 1960 ve 1971 müdahaleleri sonrasındaki "tekrar demokrasiye geçiş" denemelerinden hayli farklı olduğu söylenebilir ki literatürde bu husus üzerinde de pek durulmamıştır. 1980 sonrasında, söz konusu olan, kalıcı ılımlı araçsal bir siyasal sisteme –işleyen ve dolayısıyla yerleşmiş demokrasiye– geçişi mümkün kılacak bir *geçici* ılımlı aşkın devlete geçiştir. 1960'ta ve 1971'de ise geçici olmayan bir aşkın devlet amaçlanmıştır. Öte taraftan 1960'ta ve 1971'de ordu söz konusu amacın ötesinde bir misyonu gerçekleştirmek peşinde olmamış ve kışlasına 1980'lerde olduğundan daha kısa sürede dönmüştür. Ordu, kışlasına çekildikten sonra ise siyasetçiler yeniden işlemeyen demokrasilerine dönmüşlerdir. 1980 sonrasında ise ordu, geçici aşkın devlet inşa etmeye ek olarak ılımlı araçsal siyasal sistemin kültürel alt yapısını kurma misyonunu gerçekleştirmek için bazı girişimlerde bulunmuştur. Ülkedeki "aydınlar"ın pek çoğu, Türkiye'nin bir başka "demokrasiye geçiş süreci" denemesi yaşadığının farkına varmamışlar, ordunun kışlasına dönmesinin, 1960 ve 1971'e nazaran uzamasını, ordunun otoriterliğine bağlamışlardır.

Osmanlı-Türk siyasal kültüründe, devletin siyasal hayatta özerk bir kurum olarak mevcudiyetini devam ettirmesini ve önde gelen bir rol oynamasını onaylayan bir geleneğin olduğuna

daha önce işaret edildi. Halkın böyle bir devletin farkında olduğuna ve işlevinin ne olduğunun bildiğine de değinildi. Fakat 1980'lere kadar, Türkiye'nin siyasal hayatı ile ilgili literatürde söz konusu devlet olgusu üzerinde durulmamış ve dolayısıyla bu olgunun ülkenin siyasal hayatı ve kültürü üzerindeki etkileri etraflı olarak incelenmemiştir. Yukarıda, Dahrendorf'un, Almanlar için toplumlarının bir bilinmez olarak kaldığı çizgisindeki gözleminden söz edilmiş ve aynı durumun Türkiye için de doğru olabileceği ileri sürülmüştü. Bu anlayıştan hareketle, bu kitapta Türkiye'nin siyasal gelişimindeki önemli kilometre taşlarının yeniden yorumlanmasına çalışılmıştır.

Bu yeniden yorumlama çabalarının bir sonucu olarak, Atatürk'ün geçici aşkın devlet taraftarı olduğu; devletin önce Türkiye Büyük Millet Meclisinde, daha sonra da Cumhurbaşkanlığı makamında yapılandırılmaya çalışıldığı ve bu aşamada sivil bürokrasinin ikincil konumda bırakıldığı belirtilmiştir. Atatürk'ün hem kısa dönemli hem de uzun dönemli amaçları vardı. O önce seçkinleri, sonra halkı eğitmeyi tercih etti. Türkiye'nin siyasal hayatına kapalı bir düşünce sistemini empoze etmek istemedi. Atatürk'e göre demokrasi, genel çıkarın gözetilmesini sağlaması gereken bir rejimdi. Dolayısıyla, Türkiye'nin siyasal rejimi, ne tek bir liderin kişisel amaçlarına hizmet edecek keyfi bir yönetim demek olan diktatörlük olabilirdi ne de toplum kesimlerinin özel çıkarlarını ön planda tutan popülist demokrasi.

Atatürk sonrası bürokratik entelijansiya, aksini iddia etmelerine rağmen, Atatürkçü düşüncenin temel ögelerini koruyamadılar; aksine onları işlerine geldikleri çizgide çarpıttılar. Atatürkçü düşünceyi siyasal bir manifestoya dönüştürerek Atatürk'ten daha çok seçkincilik sergilediler. "Siyasal demokrasi" nin savunucuları olarak kendilerini sunmalarına rağmen, tüm çabalarını Cumhuriyetin Osmanlı'dan miras aldığı *Rechtsstaat* geleneğini korumaya yönelttiler. Bunu yaparken, sadece kendilerinin neyin en iyi olduğunu bileceklerini düşündüler ve

"çoğunluğun mutlakiyeti"nin önüne geçilmesi gerektiğini savundular.

Diğer yandan, uzun süre ikinci plana itilmiş ve sıkı denetim altında tutulmuş çevrenin temsilcileri, bu durumun sonucu olsa gerek, genellikle mümkün olan her durumda devlet olgusuna karşı aşırı direnen ve siyasal gücün ellerine geçtiği durumlarda sorumsuz davranan bir grup olarak siyaset sahnesinde yerlerini aldılar. Her iki taraf da benimsedikleri söz konusu politikalar ile diğer tarafın kendileri hakkında beslediği önyargıların üzerine tuz biber ekti. Türkiye'nin siyasal hayatı bu kısır döngüden olumsuz etkilendi; bir siyasal kriz diğerini takip etti.

Ancak 1980'lerin başlarında, Türkiye'nin siyasal hayatına damgasını vurmuş olan bu kısır döngünün yavaş yavaş da olsa kırılabileceğine dair işaretler görülmeye başlandı. Bir tarafta devleti temsil eden asker, artık bilgelik ve gerçeklik tekeline sahip olduğunu iddia etmiyordu. Diğer yanda ise giderek daha siyasal olgunluğa erişen ve ülkenin siyasal realitelerini daha iyi kavrayan bir halk bulunuyordu. Türkiye'nin siyasal hayatının bu iki özelliği, Türkiye'de ılımlı araçsallığın kurumsallaşmasını, yani siyasal temsil ile siyasal sorumluluk arasında sağlıklı bir dengeye ulaşılmasını kolaylaştırabilir. 1980'li yılların ortasında şu sorular ehemmiyet kazanmıştı: 1982 Anayasası'nın getirdiği yeni düzenlemeler işleyecek mi, yani yeni devlet seçkinleri ile yeni siyasetçiler arasında uyumlu bir ilişki kurulabilecek mi? Yeni siyasetçiler öncekilerden ne kadar farklı olacaklar? Ordu, siyasal hayatta siyasal temsil ile siyasal sorumluluk arasında bir dengenin kurulduğuna kanaat getirirse şimdi üstlendiği sorumluluklardan kendini hangi zaman diliminde ve nasıl sıyıracak? Daha genel terimler ile ifade etmek gerekirse, yeni devlet seçkinleri, ortaya çıkışlarında 1938-1980 dönemine özgü devlet geleneğinin de rolü bulunan, Türkiye'nin siyasal hayatının sorunları ile baş edebilecekler mi?

KAYNAKÇA

Adıvar, Halide Edip, *The Turkish Ordeal.* London: The Century Press, 1928.

Ahmad, Feroz, *The Turkish Experiment in Democracy,* 1950-1975. London: C. Hurst, 1977.

Akarlı, Engin D., "The State as a Socio-Cultural Phenomenon and Political Participation in Turkey." *Political Participation in Turkey: Historical Background and Present Problems.* Ed. Engin D. Akarlı. İstanbul: Boğaziçi University, 1975.

—. *Belgelerle Tanzimat. Osmanlı Sadrazamlarından Âli ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyyetnâmeleri.* İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Matbaası, 1978.

Alkan, Türker, "Turkey: Rise and Decline of Political Legitimacy in a Revolutionary Regime", *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, 4 (1980), 37-48.

Alpender, Güvenç. "Entrepreneurs and Private Enterprises in Turkey". *The Turkish Administrator: A Cultural Survey.* Jerry R. Hopper and Richard I. Lewis. Ankara: USAID, 1967.

Aybay, Rona. "Some Contemporary Constitutional Problems in Turkey", *British Society for Middle Eastern Studies Bulletin*, 4 (1977), 21-27.

Anchor, Robert. *The Enlightenment Tradition.* Berkeley: University of California Press, 1967.

Armstrong, John A. *The European Administrative Elite.* Princeton: Princeton University Press, 1973.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, II, 1906-1968. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. 1959. İkinci Baskı.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I, Türkiye *Büyük Millet Meclisinde ve C.H.P. Kurultaylarında.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi 1961. İkinci Baskı.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, III, 1918-1937. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1961.

Atatürk'ün Tâmim, Telgraf ve Beyannameleri, IV, 1917-1938. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri: Tâmim, Telgrafları, V. Ankara: Türk İnkilâp Enstitüsü Yayınları, 1972.

Atay, Falih Rıfkı. *Atatürk'ün Doğumundan Ölümüne Kadar Bütün Hayat Hikâyesi.* İstanbul: Doğan Kardeş Matbaacılık, 1969.

Avcıoğlu, Doğan. *Türkiye'nin Düzeni: Dün, Bugün, Yarın.* Ankara: Bilgi Yayınevi, 1969.

Avineri, Shlome. *Hegel's Theory of the Modern State.* Cambridge: Cambridge University Press, 1972.

Aydemir, Şevket Süreyya. *İkinci Adam: İsmet İnönü,* 1884-1938. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1968.

—. *Tek Adam: Mustafa Kemal 1922-1938.* İstanbul: Remzi Kitabevi, 1969. Üçüncü Baskı.

Badie, Bertrand and Pierre Birnbaum. *The Sociology of the State.* Chicago: The University of Chicago Press, 1983.

Bailey, Frank. *British Policy and the Turkish Reform Movement.* Cambridge: Harvard University Press, 1942.

Balazs, Etienne. *Chinese Civilization and Bureaucracy: Variations on a Theme.* New Haven: Yale University Press, 1966.

Barchard, David. "The Intellectual Background to Radical Protest in Turkey". *Aspects of Modern Turkey".* Ed. William Hale. London: Bowker, 1976.

Barkan, Ömer Lütfi. "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 [1858] Tarihli Arazi Kanunnamesi". *Tanzimat: Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle.* İstanbul: Maarif Matbaası, 1940.

Barutçu, Faik Ahmet. *Siyasi Anılar, 1939-1954.* İstanbul: Milliyet Yayınları, 1977.

Beloff, Max. *The Age of Absolutism, 1660-1815.* New York: Harper, 1962.

Bendix, Rinehard. *Max Weber: An Intellectual Portrait.* Garden City, N.Y.: Doubleday, 1962.

—. *Kings or People: Power and the Mandate to Rule.* Berkeley: University of California Press, 1978.

Bener, Erhan. *Bürokratlar, II.* İstanbul: Milliyet Yayınları, 1978.

Berkes, Niyazi. *The Development of Secularism in Turkey.* Montreal: McGill University Press, 1964.

—. *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler.* İstanbul: Yön Yayınları, 1965.

Berki, R.N. "State and Society: An Antithesis of Modern Political Thought". *State and Society in Contemporary Europe.* Ed. Jack Hayward and R.N. Berki. Oxford: Martin Robertson, 1979.

Birnbaum, Pierre. "State, Centre, and Bureaucracy", *Government and Opposition,* 16 (1981), 58-77.

Bozkurt, Celal. *Siyaset Tarihimizde CHP: Dünü, Bugünü, İdeolojisi.* İstanbul: yy, 1968.

Bozkurt, Ömer. *Memurlar: Türkiye'de Kamu Bürokrasinin Sosyolojik Görünümü.* Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayını, 1980.

Carter, V. Findley. "The Legacy of Tradition to Reform: Origins of the Ottoman Foreign Ministry, Part I", *International Journal of Middle East Studies,* 1 (1970): 334-357.

—. *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922.* Princeton: Princeton University Press, 1980.

Chambers, Richard L. "[Turkey]: The Civil Bureaucracy". *Political Modernization in Japan and Turkey.* Ed. Robert E. Ward and Dankwart A. Rustow. Princeton: Princeton University Press, 1964.

Cohn, Edwin J. *Turkish Economic, Social and Political Change. The Development of a More Prosperous and Open Society.* New York: Praeger, 1970.

Collier, David. "Overview of the Bureaucratic Authoritarian Model", *The New Authoritarianism in Latin America.* Ed. David Collier. Princeton: Princeton University Press, 1979.

Cook, M. A. *A History of the Ottoman Empire to 1730.* Cambridge: Cambridge University Press, 1976.

Dahrendorf, Ralf. *Society and Democracy in Germany.* Garden City, N.Y.: Doubleday, 1969.

Davison, Roderic. *Reform in the Ottoman Empire, 1956-1876.* Princeton: Princeton University Press, 1963.

—. *Turkey*, Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, Inc., 1966.
—. "The Advent of the Principle of Representation in the Government of the Ottoman Empire". *Beginnings of Modernization in the Middle East, the Nineteenth Century*. Ed. William R. Polk and Richard L. Chambers. Chicago: The University of Chicago Press, 1968.
D'Entréves, Alexander Passerin. *The Notion of the State*. Oxford: Clarendon Press, 1967.
Dodd, C. H., *Democracy and Development in Turkey*. Beverley, England: The Eothen Press, 1979.
—. *The Crisis of Turkish Democracy*. Beverley, England: The Eothen Press, 1983.
Dyson, Kenneth H. *Party, State and Bureaucracy in Western Europe*. Beverly Hills, California: Sage Publications, 1977.
—. *The State Tradition in Western Europe*. Oxford: Martin Robertson, 1980.
Eisenstadt, S. N. *The Political System of Empires: The Rise and Fall of the Historical Bureaucratic Societies*. New York: Free Press, 1963.
—. *Revolution and the Transformation of Societies: A Comparative Study of Civilizations*. New York: The Free Press, 1978.
Eren, Nuri. *Turkey Today and Tomorrow: An Experiment in Westernization*. New York: Praeger, 1963.
Eroğul, Cem. *Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1970.
Findley, Carter V. "The Legacy of Tradition to Reform. Origins of the Ottoman Foreign Ministry, Part I.", *International Journal of Middle East Studies*, 1 (1970), 334-357.
—. *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922*. Princeton: Princeton University Press, 1980.
—. "Patrimonial Household Organization and Factional Activity in the Ottoman Ruling Class". *Social and Economic History of Turkey*. Ankara: Hacettepe University Publication, 1980.
—. "The Advent of Ideology in the Islamic Middle East, Part I", *Studia Islamica*, Ex fasciculo LV, 143-169.
Frey, Frederick W. *The Turkish Political Elite*. Cambridge: The M.I.T. Press, 1965.
—. "Patterns of Elite Politics in Turkey". *Political Elites in the Middle East*. Ed. George Lenczowski. Washington, D.C.: American Research Enterprise for Public Policy Research, 1975.

Güneş, Turan. *Araba Devrilmeden Önce*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 1983.

Hale, William. "Modern Turkish Politics: An Historical Introduction". *Aspects of Turkish Politics*. Ed. W. Hale. London: Bowker, 1976.

—. *The Political and Economic Development of Modern Turkey*. London: Croom Helm, 1981.

Hampson, Norman. *The Enlightenment*. Harmondsworth: Penguin, 1981.

Harris, George. "The Causes of the 1960 Revolution in Turkey", *Middle East Journal*, 24 (1970), 438-454;

—. "Bureaucratic Reform: Atatürk and the Turkish Foreign Service", *Journal of the American Institute for the Study of Middle Eastern Civilizations*, 1 (1980-81), s. 39-50.

Heper, Metin. *Decision-Making in the Middle East Technical University*. Ankara: Middle East Technical University, 1973.

—. *Bürokratik Yönetim Geleneği: Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyetinde Gelişimi ve Niteliği*. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1974.

—. "The Recalcitrance of the Turkish Public Bureaucracy to 'Bourgeois Politics': A Multi-Factor Political Stratification Analysis", *Middle East Journal*, 30 (1976), 485-500.

—. "The Political Modernization as a Reflected in Bureaucratic Change: The Turkish Bureaucracy and a 'Historical Bureaucratic Empire' Tradition", *International Journal of Middle East Studies*, 7 (1976), 507-521.

—. *Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme: Siyaset Sosyolojisi Açısında Bir İnceleme*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayını, 1977.

—. "Negative Bureaucratic Politics in a Modernizing Context: The Turkish Case". *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, 1 (1977), 65-84.

—. "Patrimonialism in the Ottoman-Turkish Public Bureaucracy". *Asian and African Studies*, 13 (1979), 3-21.

—. "Recent Instability in Turkish Politics: End of a Monocentrist Polity?" *International Journal of Turkish Studies*, 1 (1979-80), 102-113.

—. "Center and Periphery in the Ottoman Empire with Special Reference to the Nineteenth Century". *International Political Science Review*, 1 (1980), 81-105.

—. "Ekonomi ve Sosyal Gelişme Sürecinde Bürokrasi: Bir Tipoloji ve Bazı Düşünceler". *Amme İdaresi Dergisi*, 13 (1980), 73-77.
—. "Transformation of Charisma into a Political Paradigm: 'Atatürkism' in Turkey". *Journal of the American Institute for the Study of Middle Eastern Civilization*, 1 (1980-81), 65-82.
—. "Islam, Polity and Society in Turkey: A Middle Eastern Perspective". *Middle Eastern Journal*, 25 (1981), 345-363.
—. "A Methodological Note on Bureaucratic Modernization: Prevalent Attitudes of the Turkish Civil Servants". *International Review of Modern Sociology*, 12 1982), 75-103.
—. "*A Weltanschauung*-turned-Partial Ideology and Normative Ethics: 'Atatürkism' in Turkey". *Orient*, 1 (1984), 83-94.
—. "Bureaucrats, Politicians and Officers in Turkey: Dilemmas of a New Political Paradigm". *Modern Turkey: Continuity and Change*. Ed. Ahmet Evin. Opladen: Leske und Budrich, 1984.
—. "Atatürk and Civil Bureaucracy". *Atatürk and the Modernization of Turkey*. Ed. by Jacob Landau. Boulder, Colorado: Westview Press, 1984.
—. "The State and Public Bureaucracies: A Comparative and Historical Perspective", *Comparative Studies in Society and History*, 27 (1985), 86-110.
—. "The Turkish Bureaucratic Elite : Latent versusu Manifest Role Identities". *Public Administration in the Third World*. Ed. V. Subramaniam. Westport, Connecticut: Greenweed Press, [1990].
— and A. Ümit Berkman. "Administrative Studies in Turkey: A General Perspective", *International Social Science Journal*, 31 (1979), 305-327.
— et al. "The Role of Bureaucracy and Regime Types: A Comparative Study of Turkish and South Korean Higher Civil Servants", *Administration and Society*, 12 (1980) 137-157.
— and Ersin Kalaycıoğlu. "Organizational Socialization as Reality-Testing: The Case of the Turkish Higher Civil Servants", *International Journal of Political Education*, 6 (1983), 175-198.
Heyd, Uriel. *Studies in Old Criminal Law* (Oxford: Clarendon, 1973.
Hoffman, Stanley. *Decline or Renewal? France since the 1930s*. New York: Viking Press, 1972.
Hotham, David. *The Turks*. London: John Murray, 1972.
Huntington, Samuel P. *Political Order in Changing Societies*. New Haven: Yale University Press, 1968.

İnalcık, Halil. "The Nature of Traditional Society". *Political Modernization in Japan and Turkey*. Ed. Robert E. Ward and Dankwart A. Rustow. Princeton: Princeton University Press, 1964.

—. "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", *Belleten*. 28 (1964), 603-622.

—. *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1973.

—. "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration" *Studies in Eighteenth Century Islamic History*. Ed. Thomas Naff and Roger Owen. London: Feffer and Simons, 1977.

Jackh, Ernest. *The Rising Crescent: Turkey, Yesterday, Today and Tomorrow*. New York: Rinehart, 1944.

Johnson, Nevil. *In Search of the Constitution: Reflections on State and Society in Britain*. Oxford: Pergamon Press, 1977.

Jouvenel, B.de. *On Power: Its Nature and the History of its Growth*. New York: Viking, 1949.

Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi. V. Cilt. Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri, 1789-1856*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1947.

—. *Atatürk'ten Düşünceler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1956.

—. "The Principles of Kemalism". *Atatürk: Founder of a Modern State*. Ed. Ali Kazancıgil and Ergun Özbudun. London: C. Hurst and Company, 1981.

Karpat, Kemal H. *Turkey's Politics: The Transition to a Multi-Party System*. Princeton University Press, 1959.

—. "The Land Regime, Social Structure, and Modernization in the Ottoman Empire". *Beginnings of Modernization in the Middle East, The Nineteenth Century*. Ed. William R. Polk and Richard L. Chambers. Chicago: University of Chicago Press, 1968.

—. "The Transformation of the Ottoman State, 1789-1909", *International Journal of Middle East Studies*, 3 (1972), 243-281.

—. "Structural Change, Historical Stages of Modernization and the Role of Social Groups in Turkish Politics". *Social Change and Politics in Turkey: Structural-Historical Analysis*. Ed R. L. Chambers and Contributors. Leiden: Brill, 1973.

—. "Social Groups and Political System after 1960", *Ibid*.

—. "Turkish Democracy at Impasse: Ideology, Party Politics and the Third Military Intervention", *International Journal of Turkish Studies*, 2 (1981), 1-43.

—. "The Military and Its Relation to the State and Democracy". *Die Türkische Krise*. Bonn: Fridrich-Ebert Stiftung, 1981.
Kazamias, Andreas M. *Education and the Quest for Modernity in Turkey*. Chicago: The University of Chicago Press, 1960.
Kazancıgil, Ali. "The Ottoman-Turkish State and Kemalism". *Atatürk: Founder of a Modern State*. Ed. Ali Kazancıgil and Ergun Özbudun. London: C. Hurst and Company, 1981.
Kinross, Lord. *Atatürk: Rebirth of a Nation*. London: Weidenfield and Nicholson, 1964.
Krygier, Martin. "State and Bureaucracy in Europe: The Growth of a Concept". *Bureacracy: The Career of a Concept*. Ed. Eugene Kamenka and Martin Krygier. London: Edward Arnold, 1979.
Kuran, Ercümend. *Atatürkçülük Üzerine Denemeler*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1981.
Landau, Jacob. *Radical Politics in Modern Turkey*. Leiden: Brill, 1974.
—. "The National Salvation Party in Turkey", *Asian and African Studies*, 11 (1976), 1-57.
Levy, Avigdor. "Ottoman Attitutes to the Rise of Balkan Nationalism". *War and Society in East Central Europe, Vol. I, Special Topics and Generalizations on the 18th an 19th Centuries*. Ed. Béla K. Kiraly and Gunther E. Rothenbeg. New York, Brooklyn College Press, 1979.
—. "Military Reform and the Problem of Centralization in the Ottoman Empire in the Eighteenth Century" *Middle Eastern Studies*, 18 (1982), 227-249.
Lewis, Bernard. *The Emergence of Modern Turkey*. London: Oxford University Press, 1968.
Lewis, Geoffrey. "Political Change in Turkey since 1960". *Aspects of Modern Turkey*. Ed. William Hale. London Bowker, 1976.
Lindsay, A.D. *The Modern Democratic State*. New York: Oxford University Press, 1962.
MacKenzie, Kenneth. *Turkey Under the Generals*. London: The Institute for the Study of Conflict, 1981.
Mango, Andrew. "Turkey: The Emergence of a Modern Problem". *Aspects of Modern Turkey*. Ed. William Hale. London: Bowker, 1976.
—. "The State of Turkey", *Middle Eastern Studies*, 13 (1977), 261-273.
—. "Turkey: Helping a Developing Democracy", *Washington Quarterly*, 2 (1979), 120-124.
Manicas, Peter T. *The Death of the State*. New York: Putnam, 1974.
Mardin, Şerif. "Âli Paşa ve Hürriyet", *Forum*. (1 October 1955), 10-11.

—. "Yeni Osmanlıların Hakiki Hüviyeti: Tanzimat Bürokrasisi", *Forum*. 1 July 1957, 12-13.
—. 'Tanzimat Fermanının Mânâsı: Yeni Bir İzah Denemesi.' *Forum*. (15 November 1957), 6-8.
—. "The Mind of the Turkish Reformer", *Western Humanities Review*, 15 (1960), 413-436.
—. *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*. Princeton: Princeton University Press, 1962.
—. "Opposition and Control in Turkey", *Government and Opposition*, 1 (1966), 375-387.
—. "Historical Determinants of Stratification: Social Class and Class Consciousness in Turkey", *Ankara Universitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 21 (1967), 111-142.
—. "Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire", *Comparative Studies and History*, 11 (1969), 258-281.
—. *Din ve İdeoloji*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1969.
—. "Ideology and Religion in the Turkish Revolution", *International Journal of Middle East Studies*, 2 (1971), 197-211.
—. "Center-Periphery Relations: A key to Turkish Politics?" *Daedalus*, 102 (1973), 169-190.
—. "Religion in Modern Turkey." *International Social Science Journal*, 24 (1977), 279-297.
—. "Turkey: The Transformation of an Economic Code." *The Political Economy of Income Distribution in Turkey*. Ed. by Ergun Özbudun and Aydın Ulusan. New York: Holmes and Meier, 1980.
—. "Religion and Secularism in Turkey." *Atatürk: Founder of a Modern State*. Ed. by Ali Kazancıgil and Ergun Özbudun. London: C. Hurst and Company, 1981.
—. "Yenileşme Dinamiğinin Temelleri ve Atatürk". *Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk*. İstanbul: Dr. Nejat Eczacıbaşı Vakfı, 1983.
—. "Atatürkçülüğün Kökenleri." *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*. Fascicle 3 (1983), 86-88.
Miller, Barnett. *The Palace School of Muhammed the Conqueror*. Cambridge: Harvard University Press, 1941.
Mumcu, Uğur. *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, 1963.
Myers, A. R. *Parliaments and Estates in Europe to 1789*. London: Thames and Hudson, 1975.

Nadi, Nadir. *Atatürk İlkeleri Işığında Uyarmalar: Bir İflasın Kronolojisi.* İstanbul: Cumhuriyet Yayınları, 1961.

Nettl, J.P. "The State as a Conceptual Variable". *World Politics*, 21 (1968), 559-592.

Nutuk: Gazi Mustafa Kemal Tarafından. İstanbul: Devlet Basımevi, 1934.

Onur, Vedat. *Tanzimat Devrinin Büyük ve Unutulmaz Devlet Adamları.* Ankara: Ziraat Bankası Yayınları, 1964.

Organski, A.F.K. *The Stages of Political Development.* New York: Alfred A. Knopf, 1965.

Ortaylı, İlber. *Tanzimat'tan Sonra Mahalli İdareler, 1840-1878.* Ankara: Sevinç Matbaası, 1974.

Öncü, Ayşe. "Inter-Organizational Networks and Social Structures: Turkish Chambers of Industry", *International Social Science Journal*, 21 (1979), 646-660.

Özbudun, Ergun. *The Role of Politics in Recent Turkish Politics.* Cambridge: Harvard University Center for International Affairs, 1966.

—. "Established Revolution vs. Unfinished Revolution: Contrasting Patterns of Democratization in Mexico and Turkey". *Authoritarian Politics in Modern Society: the Dynamics of Established One-Party Systems.* Ed. S. P. Huntington and C.H. Moore. New York: Basic Books, 1970.

—. *Social Change and Political Participation in Turkey.* Princeton: Princeton University Press, 1976.

—. "The Nature of the Kemalist Political Regime". *Atatürk: Founder of a Modern State.* Ed. Ali Kazancıgil and Ergun Özbudun. London: C. Hurst and Company, 1981.

Partridge, P.H. *Consent and Consensus.* New York: Praeger, 1971.

Poggi, Gianfranco. *The Development of the Modern State: A Sociological Introduction.* London: Hutchinson, 1978.

Ritter, Gerhard. "Origins of the Modern State". *Development of the Modern State.* Ed. Heinz Lubasz. London: MacMillan, 1965.

Roos, Leslie L., Jr. and Noralou Roos. *Managers of Modernization: Organizations and Elites in Turkey* (1950-1969). Cambridge: Harvard University Press, 1971.

Rustow, Dankwart A. "The Army and the Founding of the Turkish Republic", *World Politics*, 11 (1959): 513-552.

—. "Atatürk as Founder of a State", *Daedalus*, 97 (1968), 793-828.

—. "Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model", *Comparative Politics*, 3 (1970), 337-363.

—. "Atatürk and his Revolution", "The Conference on the Republic of Turkey, 1923-1973" konferansta sunulan tebliğ, Chicago Üniversitesi, ABD, 5-7 Kasım 1973.
—. "Turkey's Travails", *Foreign Affairs*, 58 (1979), 82-102.
—. "Kemalism". *Südosteropa Handbuch.* Ed. Herausgegeben von K.D. Grothusen. Gottingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 1985.
Sadat, D.R. "*Rumeli Ayanları*: The Eighteenth Century", *Journal of Modern History*, 44 (1972), 345-363.
Sartori, Giovanni. *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis.* Cambridge: Cambridge University Press, 1976.
Savcı, Bahri. *Demokrasimiz Üzerine Düşünceler.* Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1963.
Sayarı, Sabri. "Political Patronage in Turkey", *Patrons and Clients in Mediterranean Societies.* Ed. Ernest Gellner and John Waterbury. London: Duckworth, 1977.
Schieder, Theodor. *The State and Society in Our Times: Studies in the History of the Nineteenth and Twentieth Centuries.* Toronto: Thomas Nelson, 1962.
Schweiter, Arthur. "Theory and Political Charisma", *Comparative Studies in Society and History.* 16 (1974), 150-181.
Selek, Sabahattin. *Anadolu İhtilâli.* İstanbul: İstanbul Matbaası, 1968.
Shaw, Stanford J. Shaw. "Some Aspects of the Aims and Achievements of the Nineteenth Century Ottoman Reformers". *Beginnings of the Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century.* Ed. William R. Polk and Richard L. Chambers. Chicago: The University of Chicago Press, 1968.
—. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Volume I. Empire of the Gazis. The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808.* Cambridge: Cambridge University Press, 1976.
— and Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Volume II. Reform, Revolution, and Republic. The Rise of Modern Turkey, 1808-1975.* Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
Sherill, Charles H. *A Year's Embassy to Mustafa Kemal.* New York: Schribner, 1934.
Söylemezoğlu, Galip Kemal. *Hariciye Hizmetinde 30 Sene.* İstanbul: Saka Matbaası, 1955.
Strayer, Joseph. *On the Medieval Origins of the Modern State.* Pronceton: Princeton University Press, 1970.

Sunar, İlkay. "A Preliminary Note on the Politics of Civil Society Formation in Turkey". *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 38 (1973), 57-81.

— and Sabri Sayarı, 'Turkish Democracy: Changing and Persistent Problems and Prospects.' "European Consortium for Political Research Workshop on 'Late Democratization in Southern Europe'" başlıklı konferansta sunulan tebliğ, Aarhus, Danimarka, 23 Mart- 3 Nisan 1982.

Szyliowicz, Joseph S. "Elite Recruitment in Turkey: The Role of *Mülkiye*", *World Politics*, 33 (1971): 371-398.

—. "Elites and Modernization in Turkey". *Political Elites and Political Development in the Middle East.* Ed. Frank Tachau. New York: Wiley, 1975.

—. "The Ottoman Empire". *Commoners, Climbers and Notables: A Sampler of Studies in Social Ranking in the Middle East.* Ed. C.A.O. Niewenhuijze. Leiden: Brill, 1977.

Tachau, Frank. "The Anatomy of Political and Social Change: Turkish Parties, Parliaments and Elections", *Comparative Politics*, 5 (1973), 551-573.

—. *Turkey: The Politics of Authority, Democracy and Development.* New York: Praeger, 1984.

— ve Metin Heper. "The State, Politics and the Military in Turkey", *Comparative Politics,* 16 (1983), 17-33.

Tahir, Kemal. *Yol Ayrımı.* İstanbul: Sander Yayınevi, 1973.

Tamkoç, Metin. *Inconsistency Between the Form and Essence of the Turkish Political System.* Salt Lake City: University of Utah Middle East Center Research Monograph No.8, 1983.

Thomas, Lewis V., ve Richard N. Frye. *The United States, Turkey and Iran.* Cambridge: Harvard University Press, 1951.

Tilly, Charles. "Reflections on the History European State-Making". *The Formation of National States in Western Europe.* Princeton: Princeton University Press, 1975

Timur, Taner. *Türk Devrimi: Tarihi Anlamı ve Felsefi Temeli.* Ankara: Sevinç Matbaası, 1968.

Toker, Metin. *Tek Partiden Çok Partiye.* İstanbul: Milliyet Yayınları, 1970.

Toynbee, Arnold J., ve Kenneth P. Kirkwood. *Turkey.* New York: Charles Scribners, Sons, 1927.

Turan İlter. "Cyclical Democracy: The Turkish Case". Midwest Political Science Association'ın yıllık kongresinde sunulan tebliğ , Chicago, ABD, 11-14 Nisan 1984.

—. İContinuity and Change in Turkish Bureaucracy: Kemalist Period and its After". *Atatürk and the Modernization of Turkey.* Ed. Jacob Landau. Boulder, Colorado: Westview Press, 1984.

Turhan, Mümtaz. *Garplılaşmanın Neresindeyiz?* İstanbul: Yağmur Yayınevi, 1967.

Tutum, Cahit. *Türkiye'de Memur Güvenliği.* Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayını, 1972.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Meşhur Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail Yılık Oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa.* İstanbul: Maarif Matbaası, 1942.

Warriner, D. "The Real Meaning of the Ottoman Land Code". *The Economic History of the Middle East, 1800-1914.* Ed Charles Issawi. Chicago: The University of Chicago Press, 1966.

Weber, Max. *Economy and Society: An Outline of Interpretative Sociology.* Ed. Guenther Ross and Claus Wittich. New York: Bedminster, 1968.

Weiker, Walter F. *The Turkish Revolution 1960-1961: Aspects of Military Politics.* Washington, D.C.: The Brooking Institution, 1963.

—. "Atatürk as a Political Tutor". İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi'nde yapılan Uluslararası "Ataürk Konferansı"nda sunulan tebliğ, 10-11 Kasım 1980.

—. *Modernization of Turkey: From Atatürk to the Present Day.* New York: Holmes and Meier, 1981.

Whitman, Sidney. *Turkish Memoirs.* London: Heinemann, 1979.

Yücekök, Ahmat N. *Siyaset Sosyolojisi Açısından Türkiye'de Parlamentonun Evrimi.* Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1983.

DİZİN

A

ABD 73, 104
Abdülhamit, II. 88
adab 54, 57, 64, 65, 71, 72, 86, 88, 112, 114
Adalet Partisi 45, 154, 158, 163, 188, 189, 194, 195, 197-200, 202, 205, 206, 230
Adana 223
ademimerkeziyetçi feodalizm 24, 25, 26, 37, 38
ad valorem 172
Ahmad, Feroz 148, 164, 181, 195
Ahmed Vefik Paşa 78
Akarlı, Engin D. 43, 44, 45, 81, 150, 197, 198
Aldıkaçtı, Orhan 152, 153, 233
Alemdar Mustafa Paşa 74, 75
Alkan, Türker 118, 130, 131
Almanya 32, 33, 182
And, Metin 141, 142
Ankara 48, 53, 57, 58, 59, 75, 79, 85, 87, 91, 92, 96, 101, 102, 106, 124, 129, 132-135, 137, 139, 142, 157, 161, 173, 175, 176, 177, 182, 187, 188, 190, 194, 203, 235
Atatürk, Mustafa Kemal 12, 17, 33, 34, 43, 89, 91-101, 103-123, 126-132, 135, 136, 139, 140, 141, 142, 144, 145, 147-150, 152, 153, 156, 164, 165, 167, 168, 174, 175, 185, 186, 194, 196, 200, 208, 209, 211, 216, 218, 219, 221, 226-229, 231, 232, 234-237, 241, 242, 244, 245
Avcıoğlu, Doğan 101, 102, 175
Aydemir, Süreyya 102, 122, 123, 124
Aytür, Memduh 162, 163, 196

B

Babeuf 28
Badie, Bertrand 22,24,31,36,58
Balazs, Étienne 156,157
Bayar, Celal 132,154
Bayezid, I. 48
Bener, Erhan 142,188,189,190
Berelson 21,22
Berkes, Niyazi 55,70,84,86,87, 102,136,142,159
Berki, R. N. 27,28
Bill, James 111,145
Birnbaum, Pierre 22,24,26,31, 36,37,58,64
Bismarck, Otto von 151
Bodin, Jean 22
Bosanquet, Bernard 95
Bowen, Harold 56,64
Brezilya 21
Büyük Britanya 36
Büyük Petro 78

C-Ç

commissaire 103
Cook, M. A. 49,68
Cumhuriyetçi Güven Partisi 199, 200
cumhuriyetçi sentez 27
Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) 45,91,96,104,106,124,126, 132,142,165,177,179,182, 184,188-191,193,194-198, 202,203,205,206,210,217, 219,243
Çankaya 112,122

D

Dahrendorf, Ralf 33,245
Danıştay 124,154,193,201,202, 224,225
Demirel, Süleyman 154,163, 195,196,202,206,217
democradura 138,153
Demokrat Parti 45,132,137, 146,147,148,154,157,168, 169,170,177-180,182,183, 186,188,194,195,197,203, 210
devletçilik 114,118,185,242
Dodd, C. H. 11,12,35,130,145, 148,150,151,161,170,183, 191,192,206,209,210,211, 212,213,219,220,229
Durkheim, Émile 93
Dyson, Kenneth H. F. 31,34, 182

E

Ecevit, Bülent 176,195,196, 197,202,205,206,210,217
Ege Denizi 200
Einstein, Albert 162
Enver Paşa 100
Erbakan, Necmettin 219
Esen, Bülent Nuri 187
estate 24,25,26,167
Evren, Kenan 207,208,209,215, 216,218,220-223,225,227, 229,230,232,233,236

F

Fatih Sultan Mehmet 52,73
Feyzioğlu, Turhan 186,187
Fındıkoğlu, Z. Fahri 176,177

Findley, Carter V. 52, 54, 59, 71, 72, 84, 85, 86
Finer, Samuel E. 25, 170
Forum dergisi 85, 87, 127, 137, 138, 139, 141, 142, 161, 184, 186, 187
Fransa 25, 26, 28, 37, 54, 58, 78, 93, 114, 228, 229
Frey, Frederick W. 15, 19, 125, 155, 156, 180, 184
Friedrich, Carl J. 115, 170
Frye, Richard N. 125, 169
Fuat Paşa 64, 77

G

Gibb, H. A. R. 56, 64
Gökalp, Ziya 39
Gülhane Hatt-ı Hümayunu 72, 74, 75, 77
Güneş, Turan 151, 181, 197
Gürcan, Fethi 142, 144

H

habeas corpus 36
Hampson, Norman 32, 59
Harris, George 113, 121, 145, 206, 212
Hegel, G. W. F. 23, 103, 152
Hindistan 21
Hobbes, Thomas 26

İ

İnalcık, Halil 38, 42, 45, 47, 49, 50, 53-58, 61, 64, 66, 67, 71, 72, 73, 74, 75, 79, 82, 87, 173
İngiltere 11, 24, 25, 26, 32, 36, 37, 67, 162
İnönü, İsmet 17, 91, 97, 98, 110, 122, 123, 124, 130, 136, 162, 165, 188, 194, 195, 196, 209, 210
İran 53
İstanbul 13, 44, 47, 71, 74, 75, 76, 81, 85, 86, 94, 97, 100, 101, 102, 109, 110, 111, 116, 123, 124, 126, 132, 136, 137, 139, 142, 143, 150, 151, 157, 174-177, 181, 188, 193, 198, 203, 224, 233
İttihat ve Terakki 88, 98, 209

J

Jön Türkler 42, 88, 100

K

Kadro hareketi 129, 130, 131
kalemiye 86
Kameralist bilimler 169, 170
Kanuni Sultan Süleyman 54
karma anayasa 151
Karpat, Kemal H. 39, 48, 50, 74, 77, 79, 83, 87, 98, 116, 125, 129, 130, 139, 145, 157, 158, 159, 168, 178, 179, 184, 190, 192, 196, 197, 210
Kayra, Cahit 162, 163
Kazancıgil, Ali 42, 43, 45, 89, 128, 129, 231
Kıbrıs 17, 199, 210
Kirkwood, Kenneth P. 65, 97
Koçi Bey 71
Korutürk, Fahri 193
Kubalı, Hüseyin Naili 187

L

Lazarsfeld, Paul 21, 22
Lefebvre, George 54
Leiden, Carl L. 48, 51, 111, 145, 159, 168, 185
Lenin, Vladimir İlyiç 111
l'état de droit 33, 150, 153, 222
Lewis, Bernard 57, 73, 78, 80, 104, 131, 204
Lewis, Geoffrey 40, 146, 147, 163, 191
Linz, Juan 118, 119
Locke, John 29
Louis, XIV. 26

M

Machiavelli, Niccolò 108
Magna Carta 74, 76
Mahmut, II. 83, 84, 86, 88
Mahmut Esat Bey 108
Mango, Andrew 12, 42, 43, 45, 91, 188
Mardin, Şerif 19, 40, 43, 52, 54, 59, 60, 64, 65, 72, 77, 84, 85, 87, 88, 90, 109, 115, 116, 128, 140, 141, 154, 155, 167, 173, 180, 184, 234, 235
Marx, Karl 105
Melikşah 49
Mill, John Stuart 115
Milli Cephe hükümetleri 17, 154
Milli Selamet Partisi 191, 198-201, 205, 218, 219
Milliyetçi Hareket Partisi 185, 199, 201, 202, 218, 219
Mithat Paşa 82
Montesquieu 151
Muaviye 162
Mussolini, Benito 111
mülkiye 86

N

Namık Kemal 85
Napoléon 93
Necker 26
Nettl, J. P. 23, 29, 30, 43, 44
Nijerya 21

O-Ö

Okyar, Osman 97, 127, 187
olumsuz politika 160
örf-i sultanî 53
Özaktaş, Adnan 161
Özal, Turgut 230, 233, 242

P

patrimonyalizm 37, 239
Peker, Recep 179
Poggi, Gianfranco 24, 25, 152, 176
Prusya 59

R

Rauf Bey 107, 108
Rechtsstaat 32, 56, 85, 222, 245
Reşit Paşa 63, 77, 84, 85
Richelieu 103
Roos, Leslie L. 131, 132, 158
Rustow, Dankwart A. 21, 33, 36, 37, 55, 91, 93, 98, 100, 101, 103, 104, 105, 117, 118, 123, 125, 151, 172, 204, 212
Rycault, Paul 56

S

Samsun 99, 101
Sartori, Giovanni 119
Savcı, Bahri 137, 138, 139, 143
Sayarı, Sabri 19, 138, 171, 195, 213, 214, 216
Schumpeter, Joseph Alois 21, 22
sekülarizm 28, 55, 116, 117, 130, 138, 184, 205
Selim, III. 75
Sened-i İttifak 71, 74, 75, 76
Shils, Edward 70, 126
Sigelman, Lee 159
Soysal, Mümtaz 138, 161, 162, 163, 174, 177
Sozialstaat 32
Standesstaat 65
Strayer, Joseph 26, 56, 59
Sunar, İlkay 135, 138, 171, 194, 213, 214, 216
Szyliowicz, Joseph S. 73, 125, 142, 146, 150, 167, 180

T

Tachau, Frank 12, 45, 48, 131, 142, 147, 184, 185, 196, 203, 208, 215, 219, 220, 232
Tağmaç, Memduh 164
Tamkoç, Metin 20, 36, 109, 228
Tanzimat 16, 58, 72, 75-79, 81, 84, 85, 87, 88, 113, 124, 127, 170
Thomas, Lewis V. 125
Timur, Taner 142
Tocqueville, Alexis de 154
Toynbee, Arnold J. 65, 97
Turan 135, 145, 146, 168, 180, 190, 211
Tursun Bey 57
Türkeş, Alparslan 185, 192, 219
Türk Solu 185

W

Weber, Max 30, 61, 87, 104, 105, 128, 160, 170
Weltanschauung 33, 118, 126, 129, 156

Y

Yalçın, Aydın 127, 141, 187

Uluslararası bilim camiasında tanınmış siyaset bilimcilerimizden Metin Heper, *Türkiye'de Devlet Geleneği* adlı kitabıyla son derece önemli bir çalışmaya imza atıyor. Özgün baskısı İngiltere'de yayımlanmış olan bu kitapta aşkın devlet geleneğinin Türk siyasal hayatını ne şekilde etkilediği incelenmektedir. Heper, Türkiye'nin siyasal hayatının irdelenmesinde yaygın olarak kullanılan "merkez-çevre" yaklaşımını tamamlayıcı bir bakış açısı sunmaktadır.

"Heper, basit bir şekilde olayları anlatmaktan ziyade o olayları, Türklerin Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyetindeki siyasal denemelerinden esinlenerek oluşturduğu kuramsal analiz ile ilişkilendirerek sunmaktadır."

William Hale, Asian Affairs, 1986

"Bu kitap, hem Türkiye'deki politikacılar hem de bu ülke hakkında dışarıdan ahkâm kesenler için mecburi okuma olmalıdır".

Bernard Burrows, International Affairs, 1986;

"Heper'in irdelemeleri öğretici.... Heper, yeni sonuçlara varılabilmesini sağlayan bir kuramsal çerçeve açısından Türkiye'nin siyasal hayatını inceliyor".

Walter Weiker, Middle East Studies Association of North America Bulletin, 1987;

"Heper, burada orijinal bir tez ile bilim aleminin karşısına çıkıyor ve ... Türkiye'nin siyasal hayatı ile ilgili bazı basmakalıp görüşleri sorguluyor".

Brian W. Beeley, BRISMES Bulletin, 1998.

ISBN: 978-975-8717-21-7

SİYASET BİLİMİ